

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 7

Visioon Euroopa konstitutsioonist	Mario Rosentau
Mälestades Ernst Kulli	Jaan Kross, Enn Sarv
Kolm abivalmis dotsenti	Heino Tüürpu
Matemaatilise tunnetuse tõde ja väärtus	Stefan Hildebrandt
“Esimene buda preester Baltimaade rannikul.”	Mait Talts
Vastu languse ontoloogiale	Gianni Vattimo
Nihilismi “hea uus ilm”	Leo Luks
Arvustused:	Tõnu Tannberg, Jaan Undusk, Ants Anderson
Väitlus:	Rauno Salupere

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora }
socialia } Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 7 (172)

- Visioon Euroopa konstitutsioonist
Mario Rosentau 1347
- Mälestades Ernst Kulli
Jaan Kross, Enn Sarv . . . 1359
- Kolm abivalmis dotsenti: Kuidas roiskuva intelligentsi
esindajad tootval tööil käisid
Heino Tüرنpu 1379
- Matemaatilise tunnetuse tõde ja väärtus
Stefan Hildebrandt 1387
Tõlkinud Krista Räni
- “Esimene buda preester Baltimere rannikul. . .”: Karl Au-
gust Tennison ja eestlaste esmatutvus budismiga. I *
Mait Talts 1424
- Vastu languse ontoloogiale
Gianni Vattimo 1445
Tõlkinud Külli Kressa, Leo Luks
- Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia
kriitiline vaatlus
Leo Luks 1464

<i>Arvustus: Kuidas ja kelle abil valitseti Eesti NSV-d. Eesti-maa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991.</i> Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002. 719 lk.	
	<i>Tõnu Tannberg</i> 1486
Scaliger ja Opitz: Juhuluule uurimine uuele tasemele. Kristi Viiding, <i>Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656.</i> (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis, 1.) Tartu: Tartu University Press, 2002. 309 lk.	
	<i>Jaan Undusk</i> 1495
Esimene eestikeelne eetikaõpik üliõpilastele. Aare Laanemäe. <i>Eetika alused.</i> Tallinn: TTÜ kirjastus, 2000. 152 lk.	
	<i>Ants Anderson</i> 1507
<i>Väitlus: Nõukogude režiimi jäljed eestlaste väärtusteadvuses? Rein Taagepera, “Baltimaades valitsevad hoiakud ja korruptsioon maailma kontekstis.” — Akadeemia, 2003, nr 3, lk 601–620.</i>	
	<i>Rauno Salupere</i> 1521
Abstracts 1525
Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. I 1537

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1358, 1386, 1420, 1444, 1485: Peeter Krosmani illustatsioonid

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

VISION

EUROOPA KONSTITUTSIOONIST

Mario Rosentau

IDEEST FENOMENIKS

Ühtse Euroopa idee on tõeks saamas. Esmakordselt relvatärinata. Erinevalt 2000 a tagasi Reini- ja Doonau-tagust Euroopat valitsenud Rooma impeeriumist ei taotle seekordne ühendus poliitilist unifikseerimist. Vähemalt ei enamat juba olemasolevast ühtaolisusest. Euroopast saab vabade rahvusriikide vaba ühendus. Võtkem tõsiselt tõsiasi, et Euroopa Liidu näol on tegemist maailma ajaloos enneolematu nähtusega.

Euroopa ühinemise õiguslik vormistamine pole kokkuvõtte poliitilistest saavutustest, nagu see tavaliselt riikide tekkimisel on olnud. See on tulevikku vaatav, veel avastamata võimalustele avatud protsess.

EL alustas majandusühendusena, mida kroonib euroraha. Mõnda aega on EL olnud poliitiline liit, mille eriliseks fenomeniks on Europarlament. Järgmine samm on õiguslik — Euroopa konstitutsionaliseerimine. ELi saavutus pole loomulikult mitte eurobürokraatia loomine, vaid inimeste kaitstud vabaduse kasv. Esmakordselt võivad Euroopa riikide kodanikud ja elanikud tõeliselt nimetada koduks Euroopat, mille ulatuses on neil võrdsed liikumise ja tegutsemisvabadused ning õiguslikult kaitstud põhiõigused. Nüüd on tekkinud vajadus kujundada EList ühenddemokraatia —

Artikli “Euroopa konstitutsioon — kas vajadus või unelm?” (*Juridica*, 2002, nr 6, lk 409–420) lühendatud ja täiendatud versioon.

Euroopa rahvaste ja kodanike võim neid teenivate Euroopa institutsioonide üle. Ainult selline võim saab olla vabaduste ja inimväärikuse säilimise tagatiseks ka ajaloo raskeimatel aegadel.

Õigusriiki on nimetatud konstitutsiooniliseks riigiks. Kui õigusriigid moodustavad ühenduse, on õigustatud küsimus: millisel määral kandub riikide omadus "konstitutsiooniline" üle nende ühendusele? Teisisõnu: kas mittekonstitutsiooniline EL on üldse mõeldav?

MIS ON KONSTITUTSIOON?

Konstitutsioon laiemas tähenduses on riikliku korralduse kontseptuaalne ja vormiline ülesehitus pluss selle korralduse õiguslikud allikad. Õigusallikad esitavad n-ö võimukal viisil kõigile kohustuslikke käitumisnorme. Osa õigusnorme kehtestavad instituutidena riigikorralduse ideid ja vorme. Neid norme nimetatakse konstitueerivateks, riiki rajavateks. Konstitutsiooniõiguse allikaid on olnud mitmesuguseid: tavad, valitseja tahe, õigusaktide kogum, põhiseadus.

Konstitutsioon kitsamas tähenduses ongi riigi korraldusõiguse tekstuaalne allikas, nt põhiseadus. Pangem tähele, et ajaloolises tagasivaates leiame kirjutamata ja isegi sõnastamata konstitutsiooniõigusi. "Keisri tahe on seadus" või "Riik — see olen mina!" on juristide või monarhi poolt omal ajal sõnastatud ja kirja pandud laused, mis tegelikult väljendavad formuleerimata, riigialamate jaoks ebakindlat ja ennustamatut riigiõigussüsteemi. Areng on toimunud kirjutatud, kompakitse ja püsiva konstitutsiooniõiguse poole.

Osaliselt formuleeritud konstitutsiooniõigus on ELil juba olemas. Ent põhiseadust — konstitutsiooniliste aktide kogumi mõttes — tal pole. Tänapäevase põhiseaduse paradigma näeb selle osana ette inimeste põhiõiguste kataloogi. Et Nizzas vastuvõetud ELi põhiõiguste hartat (*Charter of Fundamental Rights*) pole lülitatud ELi lepingute süsteemi, siis puudub ELi konstitutsiooniõiguse allikate hulgast üks olulisemaid komponente.

KAS EUROOPA LIIT VAJAB PÕHISEADUST?

Saame kaks põhiküsimust.

1) Kas meie, eurooplased, vajame iseenda ja maailmaga toimetulemiseks olemasolevast oluliselt erinevat Euroopa korraldust?

2) Kas Euroopa praegune ja tulevane korraldus vajab õigusliku alusena singulaarset põhiseadust või leidub mõni otstarbekam vorm?

EL integreerub uut tüüpi riigiõiguslikuks subjektiks. Kui Euroopast ei tehta tavalist föderatsiooni (mis on äärmiselt vähetõenäoline), siis hakkab Euroopa riigikorraldust iseloomustama **multisubjektsus**. See tähendab, et Euroopa riigiõiguse subjektideks on üheaegselt EL ja iga liikmesriik, tõenäoliselt veel ka nende muud ühendused. Traditsioonilise riigiõiguse kontekstis — üks suverään, üks territoorium, üks riik — on see tavatu. Föderatsioon nimelt käib sama printsiibi alla: ehkki Ameerika osariikidel on palju riiklikke atribuute, pole neil sugugi sedasama tunnuste ja kompetentside komplekti, mis jääb iseloomustama nii ELi liikmesriike eraldi kui ka nende erinevaid ühendusi. Näiteks, eurorahaliit moodustab praegu eraldi subjekti nii ELis eneses kui ka maailma finantssüsteemis. Me võime nimetada Euroopat konföderatsiooniks, kuid see ei ole konföderatsioon üheski senituntud vormis.

Multisubjektsus on omadus, millega tuleks arvestada paljude ELi asjade juures. Ehk tähtsaim on üldine innovatiivne lähenemine: **poliitikud ja juristid peavad leiutama uusi õigusvorme ja -instrumente** ja mitte üritama suruda Euroopa Liitu vanadesse raamidesse.

Multisubjektsus on tõsine õigusteoreetiline argument ka praegu vaieldava ELi ainuisikulise presidentuuri vastu. Kollektiivne või roteeruv presidendiamet vastaks hoopis paremini multisubjektse riikideühenduse vormile. Näiteks “presiidium”, mille “presidentide” vahel (nimevalik pole praegu oluline) oleksid jagatud välis-, sõja- ja mõned muud täitevvõimu portfellid ja mille haldamiseks on kavandatud eraldi ELi ministreid. Selline institutsioon näib kummaline, ent tal on mitu eelist: a) täitevvõimuga presidentuur poleks pelk esindusamet — ei usu, et EL sellist vajab; b) suurte

riikide kogemus on näidanud, et presidendi ja valitsusjuhi ameti osaline või täielik ühendus toimib edukalt; c) kollektiivse presidenduuri korral on võimalik rakendada rotatsiooni nii presiidiumis eneses kui ka selle moodustamisel: kui presiidium oleks viieliikmeline, siis aastase ametiaja korral saaksid kõik riigid olla selles esindatud viie aasta, kaheaastase ametiaja korral kümne aasta jooksul; ainuisikulise presidendi täielik rotatsioon nõuaks 25-aastast tsüklit.

Räägitakse kahest üksteist täiendavast ELi konstitutsioonilise korralduse tasemest: supranatsioonalsest ja liikmesriikide rahvuslikust. Kuid selline jaotus pole täielik. Multisubjektsuse mõiste osutab mitmekihilise **ühenduste taseme** olemasolule. Me ei suuda ette näha kõiki tulevase ühendusi ja nende koosseise ELis. Põhiseadus peaks lisaks ELi üldisele korraldusele sätestama kõigi tasemete konstitutsioonilised seosed.

Keskne põhimõte ELi korralduses on nn subsidiaarsuse printsiip: koos tehtagu seda, mida kõik soovivad ja keegi eraldi ei suuda, aga koos ärgu tehtagu midagi, mida igauks võib ise teha või mida mõni (õigustatult) ei soovi teha.

Vajadus õiguse järele pole õiguse ainus tegija. Arvestatav on ka poliitiline tahe: lisaks küsimusele, **milleks** ELile konstitutsioon, tuleb küsida, **kes** seda tahavad. Kas Euroopa kodanikud või "eurorahvas"? Riigid või rahvad? Või hoopis (mõned) ametnikud, poliitikud ja parteid?

SUVERÄÄNSUSEST

Arutlustes rahvusriikide suveräänsusest ELis on räägitud sega-, piiratud, jagatud ja ühisest suveräänsusest.

Suveräänsuse sõnastik lähtub teatud õigusfilosoofilistest traditsioonidest. ELi õiguse kontekstis on sellel tõsiseid puudusi. Ennekõige kalduvus tekitada hirmu, et rahvuslik enesemääramisõigus kaotatakse tekkivale eurosuveräänile. Põhjus võib olla terminoloogiline: et rahvusriikide põhiseadused käsitlevad omariiklust täieliku ja piiramatu suveräänsuse terminites, siis riivab iga sugune vihje "eurosuveräänile" paratamatult n-ö rahvusriiklikku enesetunnet. Ehk aitaks seda enesetunnet säilitada veidi tehnilis-

semate, vertikaalsete võimuhete asemel horisontaalseid suhteid väljendavate terminite kasutamine. Näiteks rääkida Euroopa rahvuslike ja supranatsionaalsete õiguse üksuste asemel diferentseeritud ja integreeritud entiteetidest. See sõnastik hõlmab kohe ka ühenduste tasemed.

ELis levinud loosung "Ühtsus erinevuses!" väljendabki integratsiooni teist poolust: erinevust, milleta integratsioon oleks unitaarne ühetaolisus. Pangem tähele, et integratsioon ei tähenda tingimata integreeritud üksuste ülimuslikkust neid moodustavate eriliste üksuste suhtes. Mis tahes organiseeritud ühine tegevus on organiseeritud ja ühine vaid piirini, kuni iga osaleja hoidub organisatsiooni ja ühtsust lõhkuvast tegevusest. Kui osalemine on vabatahtlik, siis pole ühtsus ja organisatsioon ülimuslikud, vaid **osavõtu tingimused**. Illustreerigem seda metafooriga malemängust: malemängu reeglid pole ülimuslikud muude reeglite suhtes, kuid need on mängus osalemise paratamatud tingimused. Allumine eurointegratsiooni normidele on integratsioonis vabatahtliku osalemise tingimus. Seda mõtet toetab ka ülalmainitud subsidiaarsuse printsiip.

Tänapäevase riigi suveräänsus on niikuinii piiratud, eelkõige rahvusvahelise õigusega. Suveräänsuse piiramine integreeritud õigusega pole sellest piirangust milleski radikaalsem.

QUO VADIS EUROPA?

Paar tuhat aastat tagasi vaadates ilmneb, et Euroopa eraõiguse klassika, Rooma eraõigus arenes vastavalt tsiviilkäibe arengu vajadustele. EL sai alguse ja arenes kooskõlas majanduskäibe vajadustega. Kuid praegune Euroopa on varasemaga võrreldes hoopis teistsugune: poliitika on seatud teenima inimese vabadust ja seda kaitsma. Rooma impeeriumis viidi integratsioon läbi sõjalise sunni abil ülevalt alla. EL on vabatahtlik, diskussiooni ja argumentatsiooni kaudu teostatav integratsioon alt üles. Rooma impeerium algas seal, kus poliitiline diskussioon lõppes, EL algab seal, kus poliitiline diskussioon algab.

Kas Euroopa eraõiguse hällis võiks sügavatele erinevustele vaatamata leiduda midagi õpetlikku meilegi?

Rooma oli aina hädas ühe väga olulise riigikorralduse lüngaga: puudusid õiguslikud vahendid vabanemaks türanlikust või eba-pädevast valitsejast. Seni kui majandus suutis rahuldada esma-vajadusi ning sõjavägi tuli toime barbarite ja iseenda ohjeldami-sega, ilmnesid selle lünga traagilised tagajärjed harva ja juhuslikult ega kõigutanud kogu riiki. Ent kui sise- ja välispoliitiline olu-kord halvenes ühiskonna taluvuspiirini (3. sajandil), täitis lünga vabariigi lõpupäevil valitsenud poliitilise võitluse vahend — mõrv. Õpetlik on siin asjaolu, et iga riigikorralduse nõrkused jäävad pea-aegu märkamatuks ühiskonna õitsengu ajastul, ent tulevad ilmsiks siis, kui riik ja ühiskond tõsiselt proovile pannakse.

Kas EL peaks olema valmis vapustusteks? Muidugi, sest op-timistlike prognooside täitumiseks pole kunagi vaja valmistuda samavõrd kui pessimistlike täitumiseks — nii nagu ei pea tingi-mata valmistuma raha saamiseks või eelarve ülejäägiks, küll aga peab valmistuma raha kaotamiseks või eelarve puudujäägiks.

Esiteks, globaliseeruva maailma majanduslik ja demograafi-line tasakaalutus süveneb endiselt. Teiseks, Maa looduskeskkond halveneb. Kui need tendentsid ongi aeglustunud, siis jätkuvad nad ikkagi. Kolmandaks, ELil peab olema senisest parem valmisolek maailma majandusliku ja sõjalis-poliitilise korralduse vapustus-teks, sest külma sõja aegne lihtsakoeline vastasseis on asendunud eetilisel keeruliste lõimetega.

EUROOPA KONSTITUTSIOONIÕIGUSE OMADUSED. . .

Niisiis, ehkki üldjuhul tuleb konstitutsiooniõiguse funktsioone ja omadusi käsitada normaalseisundites, on oluline valmistada see ette toimetulekuks hälbivates ja kriitilistes olukordades. See ei tähenda, et EL peaks saama “kriisikonstitutsiooni”. Ent EL peab saama konstitutsiooni, mis oleks **paindlik, kuid murdumatu**: et ka siis, kui suurem osa ELi korraldusest lakkaks kehtimast ja toimi-mast, jääks ikkagi hulk kindlaid põhimõtteid, millest ükski haritud ja demokraatlikult mõtlev eurooplane üheski olukorras ei loobuks ning mille ümber Euroopa rahvad ja inimesed raskel hetkel koon-duksid.

Euroopa ühinemise suured eesmärgid on kirjas ELi lepingutes ning kahtlemata kirjutatakse need ka uutesse konstitutsioonilistesse aktidesse. Õiguslikust vaatenurgast on tähtsaim nõue, et need eesmärgid oleksid funktsioonidena ning ühise ja jagatud vastutusena sisestatud ELi juriidilistesse vormidesse ja menetlustesse. Viimastest tähtsaim on õigusemõistmine. Kui see nõue jääb täitmata, on tegemist tühja paatosega.

Veel üks probleem. Integreeritud õiguses on vaadeldav seadusandliku ja täidesaatva võimu lahususe hägustumine. Kas võimude lahusus peaks ELi tasemel säilima? On see üldse säilitatav?

Liikmesriikide valitsustel on praegu ELis seadusandlikke kompetentse ELi Nõukogu ja ministrite nõukogu kaudu. Kui me suudame kehtiva õiguse alusel konstrueerida hüpoteetilise vahendi, mis põhimõtteliselt on vastuvõetamatu, siis on tegemist lüngaga õiguses ja ohuallikaga konstitutsioonilisele korraldusele. Näib, et on võimalik koostada vahendeid, millega valitsused võiksid piirata rahvusparlamentide seadusandlikku võimu. Seega on olemas hüpoteetiline võimalus, et valitsused võivad haarata seadusandliku võimu Euroopa institutsioonide kaudu.

Vastuargumentidena on esitatud ELi Nõukogu otsuste ratifitseerimist rahvusparlamentides ning nõukogu legitiimsuse tulemist parlamentide antud volitustest. Paraku võib täitevvõim piiranguid eirata. Valitsuste ja ELi Nõukogu otsuseid ELi küsimustes võib vormistada nii, et need ei lähegi parlamentaarsete arutelule, või formuleerida nii umbmäärastena, et jääb ruumi sobivatele tõlgendamisvõimalustele. Legitiimsuse argument on aga ebapädev, sest võimused ei lahuta volituste legitiimsuse allikad, vaid volituste lahku andmine.

Ohu vältimiseks tuleb suurendada parlamentide osa nii ELi seadusandlikus protsessis kui ka täitevvõimu kontrollimisel. Parlamentarismi tugevdamine ELi tasemel on põhjendatud muudegi argumentidega, ennekõike rahvusriikliku ja esindusdemokraatliku põhikorralduse säilitamisega. Rahvusparlamente esindav Eurosenat võiks kõigile vastuväidetele vaatamata olla selleks kõige sobivam.

... JA FUNKTSIOONID

EL seisab kolmel sambal: Euroopa Ühendused, ühine välis- ja julgeolekupoliitika ning õigus- ja siseasjadealane koostöö. ELi tulevane konstitutsiooniline korraldus ja integreeritud õigussüsteem ei pea oma struktuuris järgima sama jaotust.

Õigusel on palju funktsioone. Näiteks menetlusõiguse otstarve on tagada tõendite ja kohtuliku uurimise usaldusväärsus. Õigussüsteemi kui terviku funktsioonide hulka kuulub kaitsefunktsioon. Selle eredaim instrument on **inimõigused**: keeles väljendatavad mõistelised vahendid, mis võimude tegevusele apelleerides kaitsevad igaihe inimeseksolemise tingimusi. ELi tasemel leidub palju muidki kaitsefunktsiooni objekte: rahvuslik-kultuuriline mitmekesisus üldiselt ja iga kultuuri fenomen eraldi; üldine humanistlik inimesekäsitlus; demokraatlikud ideed, meetodid ja praktikad; Euroopa kollektiivne julgeolek jm.

Kas liikmesriikide enesemääramisõigus eeldab EList väljastumise või selle laiailasaatmise võimalust? Arvan, et kui lähtuda allpool pakutavast paindliku, kuid murdumatu konstitutsiooni struktuurist, siis mitte. Struktuuri kõva tuuma moodustaksid printsiibid, millest loobumine tähendaks enam kui EList loobumist. Nähes ette alused ja protseduurid ELi muutmiseks, võib liidu peatada või lõpetada sisuliselt. Täielik formaaljuriidiline laiailasaatmine oleks vaevalt soovitatav ka kõige mustema stsenaariumi korral. Esiteks, kui mõnest saab "paha naaber", siis teised ju lihtsalt minema kõndida niikuinii ei saa. Teiseks meenutagem, et suurendamaks oma tegevusvabadust, lahkusid Teise maailmasõja eel olulistest rahvusvahelistest organisatsioonidest just tulevased agressorid.

ELi konstitutsioon olgu liberaalne ja juriidiliste fiktsioonideta. See tähendab muu hulgas, et sotsiaalsete ideaalide esindajana jäägu täitmiseks printsiip, et **ebavõrdsust tuleb ratsionaalselt põhjendada**.

EUROOPA LIIDU KONSTITUTSIOONIÕIGUSE STRUKTUURIST

“Eurosuperriigi” tekkimist ei soovita ja see on vähetõenäoline. EL on pigem innovatiivne riikide ühendus kui konservatiivne riik. Innovatiivsus esitab konstitutsiooniõigusele nii piiravaid kui ka dünaamilisi nõudeid. Ühelt poolt tuleb kehtestada vanakumatud printsiibid kestvate väärtuste kaitseks, et kunagi ei pääseks võimule niisugused põhimõtted nagu “eesmärk pühitseb abinõu”. Teiselt poolt tuleb jätta piisav tegutsemisvabadus arenevates ja muutuvates valdkondades. **EL ei vaja riiki asutavat põhiseadust.** Ent ollakse ühel meelel, et kehtiv ELi konstitutsiooniõigus vajab kodifitseerimist, tekst lihtsustamist ning sisu ja vahendid täiendamist. Et sellise ulatusega kodifitseerimine eeldab igal juhul uute aktide vastuvõtmist, siis pole mõtet teha poolikut tööd, jättes osalt kehtima vanu ja kehtestades uusi poolikuid akte.

Minimalistliku ja paindliku ELi konstitutsiooniõiguse võiksid moodustada kolm eritasemelist allikat. Nimetagem neid (1) europrintsiipideks, (2) euroinstitutsioonideks ja (3) europandektideks. Need moodustaksid hierarhilise konstitutsiooniõiguse süsteemi.

Ettepanekut toetab kolm lisaargumenti:

— rahvusriikidel on selleks liiga erinevad suhtumised omariiklusse, et neid saaks ühte sängi suruda (nt Briti monarhia, Prantsuse vabariiklus ja Saksa föderalism);

— parem moodustada õigussüsteemi selge ja arusaadav **kõva tuum** ja mõneti elastsem **kaitsevöö** kui ühtlaselt nõrk ja hägune moodustis;

— parem moodustada **õiguse kõva tuum** kui **riikide** (suurte ja juhtivate) kõva tuum. See peaks olema just Euroopa väikeriikide positsioon.

Hierarhia

Europrintsiibid on ülimusliku õigusjõuga mis tahes õiguse suhtes ning kehtivad kõikjal ja kõiges, kuhu ulatuvad ELi või liikmesriikide kompetentsid. Europrintsiipidega peavad olema kooskõlas nii euroinstitutsioonid ja europandektid kui ka liikmesriikide

põhiseadused ja õigusallikad. Europrintsiiptide seadusandliku muutmise künnis on kõige kõrgem.

On ilmne, et sellise hierarhia kehtestamine nõuab vähemalt europrintsiiptide ja euroinstitutsioonide vastuvõtmist ning kehtestamist sõltumata senistest ELi konstitutsioonilistest aktidest. Nendest võib vajaduse korral mingi osa lülitada pandektidesse, kus nad alluvad printsiiptide piiravatele klauslitele. Võimalik, et kõik kolm osa tuleb vastu võtta eraldi, kuid alustada võiks printsiiptidest.

Sisu

(1) Europrintsiibid moodustaksid Euroopa elukorralduse põhimõttekindla tuuma. See oleks terviklik **printsipiaalne positsioon**, milleni sotsiaalse, poliitilise, eetilise ja õigusliku mõtte areng on jõudnud ning mille täitmist nüüd ja tulevikus peetakse inimliku elu ja tegevuse vältimatuteks atribuutideks. Kuid see poleks deklaratiivne, õigustühi positsioon, vaid õigusemõistmises kasutatava juriidilise argumentatsiooni allikas. Lühidalt, europrintsiibid väljendaksid autoritatiivses vormis **Euroopa humanistlikku maailmavaadet**. Tagamaks konstitutsiooni dünaamikat ja paindlikkust, tuleks põhimõtetest jätta välja kõik, mis võib veel käesoleva aastakümne jooksul vajada muutmist või millest mõned liikmesriigid võivad (ajutiselt) loobuda.

(2) Euroinstitutsioonid kehtestaksid a) ELi **instituudid ja ametid**; b) seadusandlikud, täidesaatvad ja õigusemõistmise **menetlused**; c) **eriseisundid**: üldine ja piiratud sõjaseisukord, hädaabiolukord, loodusõnnetuse piirkond jmt.

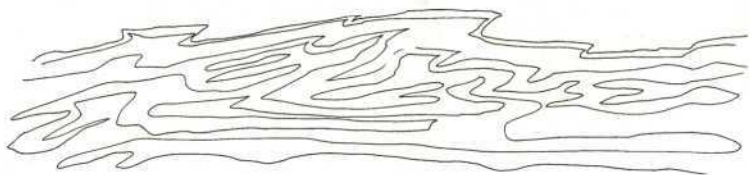
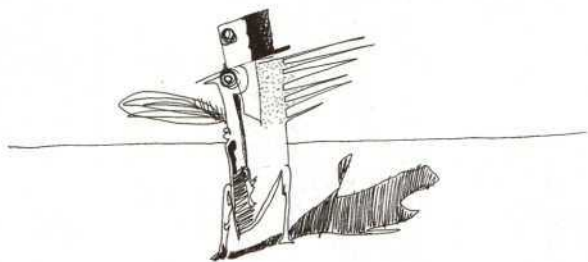
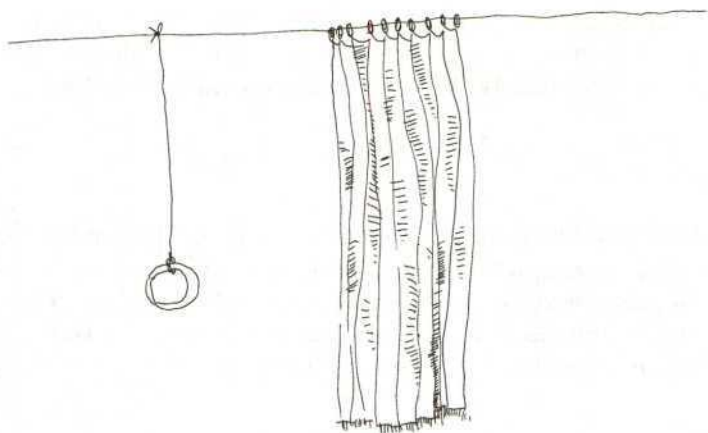
(3) Europandektid sisaldaksid muid konstitutsioonilise iseloomuga akte, vajadusel neidki, mis praegu kehtivad. Europandektid võivad tulevikus kujuneda Euroopa õiguse koodeksiks, minetades konstitutsiooniõigusliku iseloomu.

LÕPUKS

Euroopa on täitnud maailma ajaloos erilist ühendavat rolli nii heas kui ka halvas mõttes. ELi kui rahvusvahelise subjekti aktiivsuse kasv on selle rolli jätkuks — loodetavasti üksnes heas mõttes. Pole

võimatu, et täna Euroopas tehtav on homme eeskujuks teiste kontinentide ühendamisele ja lõpuks kogu maailma kujundamisele inimkonna ühiskoduks. Või on see liiga optimistlik visioon?

MARIO ROSENTAU (sünd. 1962) on lõpetanud 1986 Tartu ülikooli juristina. Magistrikraad TÜ filosoofia osakonnas 1998, praegu doktorant TÜ õigusteaduskonnas. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Keele-ringmäng ümber ufode: Essee teaduslikust pretensioonist” (2000, nr 9, lk 1442–1472) ja “Internet ja teadmine” (2001, nr 7, lk 1450–1475).

PEETER KROSMANN

MÄLESTADES ERNST KULLI

Jaan Kross, Enn Sarv

Ernst-Voldemar Kull sündis 27. juunil 1903. a Helme vallas Metsa külas. Ta õppis varakult lugema ja veetis juba karjas käies suure osa ajast raamatute seltsis. Kullide talul oli maad vaid neli hektarit, kuid tänu hoolsale linakasvatusele suutsid isa Hendrik ja ema Ann oma mõlemale lapsele siiski anda gümnaasiumihariduse. Seejärel tuli Ernstil juba omal jõul edasi pürgida.

1922. a sügisel asus Ernst Kull Tartu Ülikoolis matemaatikat õppima, teenides elatist algkooliõpetajana Sondas. Töö ja õpingud kulgesid tal kogu aeg kõrvuti. Põhiliseks sai peagi töö raamatute maailmas. Aastail 1924–1929 juhatas Kull Eesti Kirjanduse Seltsi avalike raamatukogude varustamist. Õppimise ja töö kõrvalt leidis ta aega kaasalöömiseks ka Tartu üliõpilaskonna omavalitsuses, mida tollaseis oludes võis vaadelda kui omamoodi poliitikakooli. 1925. a algul astus Kull EÜSi liikmeks. 1927. a sügisel sai ta üldüliõpilaskondliku VI Edustuse liikmeks. Aastail 1928 ja 1929 valiti ta nii VII kui ka VIII Edustuse koosseisu, kus ta oli abiesimees ja esindas EÜSi.

Aasta 1928 kujunes Ernst Kulli elus mõnevõrra murranguks. Siis loobus ta plaanist matemaatikaõpetajaks saada ja läks üle õigusteaduskonda. 1929. a sai ta üliõpilaste asutatud "Akadeemilise Kooperatiivi" ärijuhiks. See oli ühistegelik ettevõtte, mille asutamist vedas Kulli sõber Oskar Mänd, tollane *Postimehe* toimetuse liige ja samuti juuratudeng. Ernst Kullist sai aga ettevõtte ülesehitaja. "Akadeemilisest Kooperatiivist" kujunes varsti üks mainekamaid raamatukauplusi Tartus. Siit sai ülikooli pere osta ja tellida õppe- ning teaduskirjandust kogu maailmast. Ühtlasi tegeles ettevõtte edukalt ka raamatute kirjastamisega, spetsialiseeru-

Toimetus tänab Agu-Üllar Kulli abi eest artikli ettevalmistamisel.

des ülikooli õpperaamatute, eestikeelsete teadusraamatute ja Ees-
tit käsitleva muukeelse kirjanduse avaldamisele. Tosina aastaga
jõuti raamatuid välja anda kokku ligi sada, nende hulgas hulk
kaalukaid teadusteoseid Tartu Ülikooliga seotud autoreilt. Raa-
matute kõrval toodeti veel vahatrükitehnikas paljundatud loengu-
konspekte üliõpilastele.

Kaasaeglaste hinnangul oli Ernst Kull erakordselt energiline
organisaator. "Igas suhtes liikuvam kui elavhõbe," iseloomustab
Voldemar Mettus teda oma mälestustes. Aastail 1928–1934 jõudis
Kull käia üliõpilasmajanduse korraldamist õppimas ja raamatu-
kaubanduslikke sidemeid loomas Lätis, Leedus, Poolas, Ungaris,
Austrias, Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal. Töö kõrvalt
lõpetas ta 1935. a Tartu Ülikooli õigusteaduskonna, võttis samal
aastal endale lisaameti Tartu vandeadvokaadi, Rahvusliku Kes-
kerakonna juhtiva tegelase Herman Sumbergi abina ning viibis
1937. a majandusteaduslikul enesetäiendamisel Soomes ja Aust-
rias. Lisandus muidugi hulk ühiskondlikke ameteid: Eesti Kirjan-
duse Seltsi asemikekogu liige alates aastast 1928, Akadeemilise
Ühistegevuse Seltsi juhatuse liige, paar aastat selle esimees, üks
korraldajaid Tartu Ülikooli 300. aastapäeva (1932) ja Eesti Raa-
matuaasta (1935) üritustes, Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude
Liidu nõukogu liige jpt. Kõigele lisaks kaastööd ajakirjandusele
alates tudengiajast: eelkõige *Üliõpilasleht* ja *Postimees*, vähemal
määral *Uus Eesti*, *ERK*, *Akadeemia* jt.

Poliitikast huvitus Ernst Kull juba võrdlemisi varakult oma
noorema kaasvõitleja Ilmar Tõnissoni, Jaan Tõnissoni poja mõjul,
kellega ta puutus kokku üliõpilaskonna ja EÜSi asjades ning kel-
lest aastal 1932 sai Rahvusliku Keskerakonna peasekretär. Selle
erakonna liikmeks astus ka Ernst Kull, hiljem valiti ta esinda-
jaks Tartu volikokku. Kui paljutootav noor poliitikategelane Ilmar
Tõnisson 1939. aasta oktoobris mõrvati, oli Kull perekonna pea-
misi abimehi matuste korraldamisel ning hiljem Jaan Tõnissoni
tunnistaja ja volinik kinniseks kuulutatud kohtuprotsessil. Sest-
peale sai temast Jaan Tõnissoni perekonnasõber ja nagu paljud
väidavad, ka tema erasekretär.

Lõppes 1939. aasta, Ernst Kull oli saanud 36-aastaseks. Lu-
gemishimulisest karjapoisist ja 1922. aastal iseseisvunud nooru-
kist oli omal jõul kasvanud laia silmaringiga ühistegelane, ma-

ERNST KULL

janduskallakuga jurist ja üliõpilaskonna tegemistest väärtuslikke kogemusi ja sidemeid omandanud poliitikahuviline. Ta oli üles ehitatud ja edukalt käima pannud tema kätte usaldatud üliõpilaskondliku äriettevõtte, nüüd seisis ees järjekordne elupöörak — sihikindel minek poliitikasse.

Sest oli tekkinud olukord, kus Ernst Kull nägi poliitikas eelkõige oma rahvuslikku kohustust. 1934. aasta märtsis oli Kons-tantin Päts Eestis toime pannud riigipöörde, kuulutanud välja kait-seseisukorra, vangi pannud vabadussõjalaste ehk “vapside” liikumise tegelased, keelanud erakonnad, sundinud Riigikogu “vaikivasse olekusse” ja hakanud riiki valitsema oma dekreetidega. See tähendas üksnes tema enda ja teda toetava kindral Johan Laidoneri juhtimisel toimivat uut riigikorda, mida Päts nimetas “rahvusühtsuse” valitsuseks. Tegelikult oli see tugevasti autokraatiseeritud riigikord. Oma erakonna, Põllumeestekogud, laiendas ta suureks ühinguks nimega Isamaaliit, millest sai nüüd ainuerakond. Selle koosseisust hakkasid tulema kõik riiki juhtivad ning maad ja majandust haldavad jõud. Pool haritlaskonda oli riigiasjadest kõrvale tõrjutud ja valitsusega opositsioonis. Kokkuvõttes: K. Päts oli väga järjekindlalt tegutsedes lammutanud Eestis nii parlamentarismi kui ka demokraatia.

Siiski, asi polnud veel ülemäära hull: totalitarism ja autoritarism olid sõjaeelses Euroopas laialt levinud ja Eesti autoritarism oli tollal üks pehmemaid, välja arvatud suhtumises vapsidesse. 1938. aastast hakkas Päts riiki väiksel viisil demokraatia teele tagasi nihutama: olukorra seadusevastasus kaotati uue, presidendi-keskse põhiseadusega, lubati valida uus Riigivolikogu ilma kandideerimisõigust piiramata. Aga erakonnad jäid ikkagi keelatuks. Autoritarism sattus meil majandusliku tõusu ajastule. Eesti aine-line olukord paranes pidevalt ja rahvas oli rahul.

Asi hakkas lõplikult hulluks minema alles siis, kui totalitaarriigid heitsid mesti ja sõlmisid Molotovi-Ribbentropi ehk õigemini Hitleri-Stalini leppe Ida-Euroopa jagamiseks omavahel. Nad kooskõlastasid ka oma agressioonikavad ja süütasid maailmasõja — tegevus, mida Nürnbergi 1946. a sõjatribunal nime-tas kuritegudeks rahu vastu ja mille eest ta Hitleri jõugu üles poos, kuid unustas Stalini osavõtu. Eesti vastasrind eesotsas Jaan Tõnissoniga vaidles tollal selle vastu, et loobuti Eesti traditsiooni-

lisest britimeelsest välispoliitikast ja sõlmiti 1939. a 7. juuni leping Saksamaaga. See võttis meilt ära võimaluse saada küll N. Liidu sundsõbraks, aga koos samaaegse Eesti iseseisvuse tagamisega Inglise ja Prantsuse poolt, — ning kolm ja pool kuud hiljem anti ikkagi allkiri baasidelepingule, aga siis juba ilma ühegi tagatiseta. J. Tõnisson hakkas siis nõudma salajasi ettevalmistusi Eesti pagulasvalitsuse loomiseks, kuid K. Päts keelas üldse igasugused välismaasõidud.

Eesti riik hakkaski hukkuma. 18. juunil 1940 oli kogu riik allutatud N. Liidu maa-, mere- ja õhuväe ning NKVD võimule, algas okupatsioon. Põhiseadus lakkas toimimast ja seega lakkas Päts olemast president. Nii ei saanud enam kehtivust olla ka ta presidendiaktidel, kaasa arvatud Varese valitsuse ametissenimeta-mine. Vabariigi põhiseaduse järgi jäi presidendi ülesandeid täitma peaminister Jüri Uluots.

Pärast juunikuud saabus Eestis aeg vastupanuliikumisteks ja põrandaaluseks tegevuseks, et teha ajutiselt peatunud riikluse taastamise eesmärgil kõik, mis vajalik ja võimalik. Üks mees, kes pühendas sellele oma elu, oli Ernst-Voldemar Kull.

Eesti rahva esimese ja arvatavasti suurima vastupanuliikumise algatas 5. juulil 1940 Jaan Tõnisson. Sel päeval kuulutati välja uue Riigivolikogu valimised. Okupandi salaeesmärk oli valitavas kogus kõikvõimalike survevahendite ja pettuse abil enamus saavutada ja luua sedakaudu juriidiline alus oma ükskõik milliste sammudele. Kandidaatide esitamiseks oli aega jäetud vaid kolm ja pool päeva. Rahvuslikud jõud moodustasid teovõimsa, tervet Eestit hõlmava vastukandideerimiste organisatsiooni, seadsid 80 valitavale kohale üles 78 vastukandidaati ja kogusid neile rahvalt üle 6000 toetusallkirja. Viimasel kandideerimispäeval kell kaks esitas okupant ootamatu nõude, et iga kandidaat peab esitama kella 14-ks kirjaliku valimisplatvormi. Samal ööl alustati mitmel pool kandidaatide vägivaldset mõjutamist, et nad loobuksid. Eesti iseseisvusmeelsed suutsid täita kõik lisanõuded ja säilitada meelekindluse, nii et 70 vastukandidaati jäi püsima.

Kandideerimine “partei ja valitsuse vastu” tuli Ždanovile kui totalitaarriigi poliitikule ilmselt suure ootamatusena. Kommunistid ja nuhid kandsid talle ette, et valimiste võitjaks saavad vastukandidaadid. Ždanov ei osanud ette võtta midagi muud, kui

laskis rahvuslaste kandidatuurid meelevaldselt tühistada. Sellega oli Jaan Tõnissoni eesmärk täiel määral saavutatud: 6000 eestlase südi vastuhakk oli nurja ajanud okupandi kavatsuse lavastada üldvalimiste sildi all “demokraatliku rahvaesinduse kokkukutsumine”. Nii ei tekkinudki pädevat organit, mis oleks saanud N. Liiduga “vabatahtliku” ühinemise otsust rahva nimel vastu võtta. Kui vabalt kandideerida ei lubata, siis ei saa juttugi olla rahvaesindusest. Valitavast kogust oli juba enne valimisi tehtud lihtlabane kommunistliku partei tööorgan. Et “Eestimaa kompartei” oli tegelikult Moskva Kominterni seksioon, siis tekkis olukord, et Moskva ise pidi Moskvalt paluma Eesti viimist Moskva alla.

Ernst Kull oli neil “valimistel” vastupanuorganisatsiooni majandusülem, kes pidi kindlustama kogu tegevuse finantseerimise. Samal ajal oli Kull ka Jaan Tõnissoni isiklik volimees, kes teda valimisseaduse kohaselt kõigis kandideerimistoiminguis esindas. Ta korjas oma kandidaadile 102 toetusallkirja, koostas ja esitas nõutavad dokumendid, lõpuks ka valimisplatvormi ja — pärast kandidatuuri tühistamist — veel kaebuse valimisseaduse rääge rikumise peale.

Moskvale vastuhakkamise eest said eesti iseseisvusmeelsed poliitikud rängalt nuhelda. Kõige rohkem said sovetiterrori all kannatada vabadussõjalased ja Rahvuslik Keskerakond. Nende liidrid hävitati eranditult kõik ja vähegi tuntumad esindajad pea-aegu kõik. Aga Saksa okupatsiooni ajal tuli allesjäänud vastukandideerijate hulgast ikkagi palju selliseid, kes hakkasid looma uut demokraatlikku opositsiooni ja lülitusid lõpuks Eesti Vabariigi Rahvuskomitee liikumisse. Ernst Kull oli vastukandideerimistel täidetud rolli tõttu nende hulgas omandanud üle kogu maa palju häid sidemeid. See soodustas ta saamist oluliseks organisaatoriks ka uutes vastupanuliikumistes.

On tähelepanuväärne, et Saksa okupatsiooni alguses vabastasid eesti metsavennad ja linnapartisanid suurema osa Lõuna-Eestist ja pool Tartut peaaegu ilma sakslaste abita, hoidsid koostöös suhteliselt nõrkade Saksa jõududega juuli lõpuni Emajõe rinnet, pidasid siis Tartus maha oma võiduparaadi ning saadeti seejärel kohe laiali. Relvad korjati neilt ära ja viidi rongiga minema. Kogemus, et on võimalik nii mõndagi ka omal jõul ära teha ja et sakslane on vaid uus okupant, soodustas nn kolmanda ehk Eesti oma tee

mõtteviisi ja eesti vastupanuliikumise teket. Lõuna-Eestis ja Tartus kujunes selle keskuseks nn Tervishoiumuuseumi rühm (TMR), mis oli olnud juhtivalt tegev juba Lõuna-Eesti suvesõja ettevalmistusel ja käivitamisel. Saksa okupatsiooni ajal sai TMRist oluline vastupanuliikumise keskus, mis abistas ühtlasi ka Ernst Kulli.

Kolmanda võimaluse ideoloogia töötas välja neljameheline grupp tartlasi, kes olid sõja algusest saadik paljusid välisraadiojaamu kuulanud ja pidevalt olukorda analüüsinud. Gruppi kuulusid Hans-Ernst Ronimois, Ants Oras, Jaan Ots ja Heinrich Mark. Jõuti otsusele, et 1) Saksamaa kaotab kindlasti sõja ja oleks rumal teda toetada; 2) Eesti iseseisvuse taastamine on võimalik Atlandi harta alusel ja selleks on vaja N. Liidu nõudmiste vastu saavutada lääneriikide toetus; 3) selleks annavad suuri lootusi N. Liidu agressiooni hukkamõist ja Eesti annekteerimise mittetunnustamine Läänes; 4) eestlaste aktiivne saksavastane võitlus pole soovitatav, sest N. Liidu nõrgestamine sakslaste poolt tuleb meile kasuks. Nendest eeldustest järeldati, et peab keskenduma diplomaatilisele tööle ja lääneriikidelt Eestile toetuse hankimisele. Selleks tuleb riigi õigusliku järjepidevuse, s.t Jüri Uluotsa presidentluse alusel luua Eesti demokraatlik valitsus ja sellest vähemalt osa välismaale viia. Demokraatlikkuse all mõeldi eelkõige otsustavat lahtiütlemist Pätsi autoritaarsest ühe erakonna süsteemist. Ning valitsuse ja diplomaatia abistamiseks tuleb Eestis kiiresti luua tõhus infovõrk, mis koguks neile vajalikku materjali ja toimetaks seda välismaale, ühtlasi aga tegeleks pidevalt ka rahva meelsuse mõjutamisega läänelikus vaimus.

Nelik otsustas asuda kohe oma plaani ellu viima. Ernst Kull ühines 1941. aasta sügisel neliku seisukohtadega ja lülitus nende töösse. Tema ülesandeks sai loodava süsteemi juhtimine ja edasiarendamine Eestis. Süsteemile anti edaspidi nimeks Eesti Vabariigi Rahvuskomitee (EVR).

Kõigepealt asuti vanu suhteid laiendama ja uusi looma demokraatlikes poliitika- ja haritlasringkondades. Ühtlasi püüti propageerida oma aluspõhimõtteid. Demokraatliku seinast seinavastuskoalitsiooni idee oli risti vastupidine Pätsi-aegse ainupartei "rahvastervikluse" ilmavaatele. Leidus isikuid, kes pidasid vajalikuks anda vastulööki. Saksa SD-le Tartus esitati salakaebused H. Marga, E. Kulli ja J. Otsa kui "anglofiilide" ja "natsivaenlaste"

vastu. Seepeale saatis SD nad Tartust välja. Kull ja Mark kolisid Tallinnasse. Kuna selgus meeste selgeilmeline sovetivaenulikkus, ei jätkanud sakslased nende represseerimist. E. Kull asus tööle kirjastuse "Agronom" direktorina Tallinnas.

Läheks pikale kirjeldada plaani esialgse realiseerimise käiku ja mida keegi täpselt tegi. Paljut pole teadagi, sest konspiratsioonireeglid nõudsid, et igäüks teaks vaid iseenda tehtut. Piirdume seetõttu tulemuste loetlemisega. Loodi paar kanalit salajaseks kirjavahetuseks välismaaga ja tihe kahepoolne side Eesti saadikutega Soomes ja Rootsis. Selgus, et saadikud olid juba 1941. aastal jõudnud täpselt samadele seisukohtadele ja loonud Eesti Välisdelegatsiooni. Hakati saama infot välismaa ajakirjandusest ja seda kodumaal levitama. Vajadus luua põranda all oma ajaleht langes ära, sest seda tegid mõned rahvuslaste rühmad omapäi, pealegi väga õiges vaimus. Loodi välistegevuseks hädavajaliku info kogumise esialgne meeskond. Seati sisse kontaktid eesti demokraatlike erakondade juhtivate isikutega. E. Kulli sõber Eduard Roos viis Soomes ja Rootsis asuvate saadikutega ühendusse ka J. Uluotsa ümber kogunenud endiste isamaaliitlaste rühma. Neid hakkas kirjavahetuses esindama kunagine K. Pätsi nõunik Johannes Klesment. H. Ronimois lahkus salaja välismaale 1942. a lõpul (Soome kaudu Rootsi), J. Ots ja A. Oras ning H. Mark lahkusid 1943. a varakevadel (vastavalt Rootsi ja Soome). Neist sai tulevase EVR välisesindus ning välissaadikute sidelüli Eestiga. Kodumaal jäi tegevust juhtima ja koordineerima Ernst Kull, kellele anti üle kõik loodud sidemed. Algas Ernst Kulli elu tähtsaim ajajärk, mis viis ta Eesti ajalukku.

Oma kõige esimese täitmist ootava ülesandena nägi Ernst Kull infovõrgu töö tõhustamist selleks, et välisesindajad saaksid väita, et nende selja taga ei seisa küll mitte valitsus, kuid on olemas sooliidne ja laialdane põrandaalune liikumine. Saadetava info mitmekesisus ja maht kasvasid pidevalt. Varsti sisaldasid iga paari nädala tagant teeleminevad saadetised kõigi põrandaaluste väljaannete ja lendlehtede näidiseid, andmeid N. Liidu inimsusevastastest kuritegudest esimesel okupatsiooniaastal, kokkuvõtteid Saksa võimu tegevusest Eestis, eriti majanduse rüüstamisest, poliitilisest survest ning uute okupantide ja nende käsilaste kuritegudest, analüüse rahva meeleoludest, andmeid Omakaitsest ja selle tegevusest, eestlaste värbamisest ja mobiliseerimisest tööteenistusse ning Saksa

vägedesse, Punaarmee ületulnute teateid N. Liidu tagalas toimuvast ja üht-teist muud. Põhimõte oli hoiduda kogumast infot, mis võiks venelase kätte sattudes Saksa sõjapidamist kahjustada, ning täielikult hoiduda sõjalisest spionaažist. Suurt tähelepanu pühendati materjalidele N. Liidu vastaseks propagandaks välismaal. Kasutati ära sidemed Venesse viidud eestlasi registreeriva ametliku keskusega ZEV. E. Kulli rühma kaudu saadetu olid sellekohased andmed aus pörandaalune info, muidu oleks olnud Saksa propaganda. E. Kulli poolt ja kaastegevusel saadetud informatsiooniühikuid on Rootsi Riigiarhiivis Eestit puudutavates fondides leitud umbes veerandsada või veidi enam (sest sageli pole enam võimalik saatjat tuvastada), sellele lisaks 21 kirja. Need on sealt avastatud Mart Orava hoolikate otsingutega. Tegelikult saadetud infoühikute väga ligikaudne ja tagasihoidlik hinnanguline arv võiks olla vähemalt 150. Tuleb meeles pidada, et dokumendikoopiate valmistamiseks polnud tollal muid võimalusi kui fotografeerimine ja ümberkirjutamine. Puuduvad ühikud on lihtsalt kuskile kasutusse läinud.

E. Kulli kätte kogunev info pärines umbes paari-kolmekümend isikut hõlmavalt võrgult. Oli loodud isegi oma vastuluure SDs, mis kahjuks lagunes 1944. a alul, kui mehed mobiliseeriti ja olid sunnitud Soome väkke põgenema. Oma välisesindusele saatmiseks püüti hankida, kui vähegi võimalik, üldsisuliste teadete asemel originaaldokumentide (aruannete, ettekannete jms) koopiaid. Selles mõttes oli üks kasulikumaid E. Kulli informante Hjalmar Mäe "Eesti Omavalitsuse" sekretär Voldemar Tartu, kelle kätte kogunes palju ametlikku materjali. Varsti hakkas E. Kulli kaudu käima ka info, mis pärines Tartu TMRilt ja üldse Tartu allikaist. Sellest pakkusid erilist huvi SD B-III (= rahva meeleolusid uuriva) osakonna aruanded ning Saksa *Abwehr*'i ettekanded oludest Vene tagalas.

E. Kulli üks oluline tegevus, mida ta toimetas omaette ja kõigest muust lahus, oli raha hankimine ja Soome saatmine välisesinduste töö abistamiseks. Kellegi Vene spiooni nüüdseks trükis avaldatud ettekandes on juttu enam kui 200 000 Saksa margast. See summa tundub olevat liialdatud. Kahtlane on ka spiooni teade, et saadeti idamarku. Tõenäoselt vahetasid eesti pankurid need juba siin salaja riigimarkadeks. Kirjavahetuses mainitakse rahasaatmist mitmel puhul ja konkreetsed summad jäävad ena-

masti kümnete tuhandete piiridesse. Suurim summa (suurus pole teada) saadeti legaalselt Soome emigreerunud Aino Kallasega. On teada ka hulga Viiralt gravüüride saatmine, mida kunstnik lahkelt annetas. Lõpuks, kui Viiralt Eestist jäädavalt lahkus, saadeti terve kastitais. E. Kull toetas materiaalselt ka J. Tõnissoni perekonda, kui see oli välismaale jõudnud.

Stockholmis oli puudus Eestit käsitlevast kirjandusest, sest Rootsi valitsus oli koos Eesti saatkonnahoonega N. Liidule üle andnud ka selle raamatukogu. Seal tuli septembris 1943 Tallinnasse paat, mis pidi Rootsi viima ärasõitnud meeste (Otsa, Ronimoisi, Arvo Hormi jt) naised-lapsed. Ühtlasi korraldati ka nende isiklike raamatukogude koondamine Tallinnasse ja paadile laadimine. Lisaks tuli hankida hulk eesti ajakirjade ja ajalehtede aastakäike ning puuduvaid teatmeteoseid. Oli palju kasu Kulli sidemeist raamatuvallas.

J. Ots ja A. Horm olid jõudnud Rootsis koostada ja trükkida taskuraamatu formaadis infobrošüüri *Päris Eesti* nr 1 (16 lk), mis sisaldas Atlandi harta teksti, Eesti riigi jätkuvat tunnustamist puudutavate diplomaatiliste dokumentide ja ajaleheartiklite tekste jms olulist poliitilist informatsiooni. Brošüüri tiraaži (vähemalt 3000 eks.) levitati ühtlaselt üle kogu Eesti. Selle töö käigus tekkis üksjagu uusi kasulikke kontakte maakondades. Propagandatööst kõneldes ei saa jätta meenutamata ka lendlehte "Vabadusvõitlus" nr 1, mis kutsus üles kõrvale hoidma Saksa väkke minekust ja säilitama eesti meesjõudu eelseisvateks otsustavateks aegadeks. Selle teksti kirjutas H. Moora ning paljundamises osales E. Kull. Muidu hoiduti lendlehtede avaldamisest, sest seda tegid väga hästi teised. Välismaalt saabunud ajalehtede väljalõiked ja muu oluline välispoliitiline info suunati edasi isikuile, keda teati või arvati kontaktis olevat põrandaaluste lehefirmadega. 1943. a lõpul lisandus Soomes ilmuva ajalehe *Malevlane* levitamine Eestis.

Teist peamist ülesannet, mille E. Kull endale püstitas, nimelt Eesti põrandaaluse valitsuse moodustamist, tabas sisuliselt nurjumine. Kull alustas sellest, et võttis lisaks juba olemasolevatele sidemeile kontakti sotsiaaldemokraatidega. Seejärel kooskõlastas ta mõeldavad ministrikandidaadid kõigiga peale J. Uluotsa ümber koondunud endiste isamaaliitlaste. Nüüdseks on selgunud, et

valitsusse pidid minema Rahvuslikust Keskerakonnast O. Mänd ja E. Kull (erakonna esimees Herman Sumberg soovis kõrvale jääda), Ühinenud Põllumeeste ehk nn asunike erakonnast — Rudolf Penno ja Johannes Sikkar (kui esimees Penno hiljem Soome lahkus, tuli teiseks esindajaks Helmut Maandi), sotsiaaldemokraatidest — Oskar Gustavson ja Johannes Pikkov (neid soovitas erakonna liider Erich Joonas, kes ise oli raskelt haige), ning Põllumeestekogude demokraatlikust tiivast — Arthur Ekbaum. Erapooletutena lisandusid professorid Kaarel Liidak ja Harri Moora. Tollal olid nimed muidugi range saladus, mida teadsid ainult asjaosalised ise. Omavaheline sidepidamine käis E. Kulli kaudu, laiemaist kokkutulekuist pole andmeid. Näeme, et ministrikandidaadid olid välja valitud vanade erakondade juhtide poolt või nende teadmisel.

Millal opositsioon esitas oma pakkumise J. Uluotsale, pole täpselt teada. Läbirääkijaks oli arvatavasti O. Mänd. Igatahes 1943. a suvel sai E. Kullile selgeks, et J. Uluots, peaminister presidendi ülesannetes, ei soovi veel valitsust moodustada ning pole hoopiski nõus ise välismaale minema. Jäi aga veel lootus, et välissaadikuil võiks õnnestuda Uluotsa siiski veenda riiklikel kaalutlustel ümber mõtlema.

Eesti Välisdelegatsioon oli juba oma protokollis nr 6 (september 1941) märkinud, et tekkinud uues olukorras on Briti ja USA saatkondade esindajad korduvalt rõhutanud, et Eestil on aeg kujundada väljaspool okupatsioonivõimu ulatuspiirkonda Vabariigi Valitsus. Protokollis nr 10 (jaanuaris 1943) soovitab Välisdelegatsioon kiiret Ajutise Valitsuse moodustamist. 1943. a 16. jaanuari kirjas, mis saabus Eestisse mitmel aadressil (ms ka J. Otsale, tema kaudu E. Kullile), selgitab Aleksander Warma protokollis sisu: valitsus tuleb moodustada kontinuiteedi ja seaduslikkuse alusel, valitsus peab tuginema kõigi ühiskondlike kihtide, voolude ja jõudude koostööle ega tohi esindada mingit kitsast ringkonda, valitsusse ei tohi kuuluda tegelased, kes on end kompromiteerinud koostöös Saksa okupatsioonivõimuga või on esindanud saksa orientatsiooni iseseisvuse aastail. Warma rõhutab asja pakilisust. Torkab silma kaks asjaolu. Esiteks: need seisukohad ühtivad täiel määral tollal veel ilma nimeta tegutseva EVRi seisukohtadega. Teiseks: kuu aega enne seda oli välismaale jõudnud rühmituse esindaja H. Ronimois.

Oma selle perioodi kirjades välisesindajaile pole E. Kull valitsuse kujundamise probleeme ega tekkinud raskusi arutanud. Küll aga puhkes neil teemadel kohe pikk diskussioon välissaadikute, peamiselt A. Warma ja J. Klesmendi vahel. Klesment oli olnud Warmaga kirjavahetuses alates 1942. a 29. juulist. Oma esimeses kirjas teatas ta, et “kirjutan üldisel volitusel (Professor, mõlemad esimehed, doktor K, mina ise)”. Niisiis J. Uluotsa, riigivolikogu viimase esimehe Otto Pukki, riiginõukogu esimehe abi Alfred Maureri, ülikooli rektori Edgar Kanti ja iseenda nimel. Ning kirjutaja jätkab, et nad on loonud kontakti kogu maaga, peavad juhiseid andma, kuid on ise nagu kotis. J. Klesment kirjutas väga tihti ning saatis oma kirjades palju teateid olukordadest ja sündmustest Eestis.

A. Warma 1943. a 16. jaanuari kirjust sattus J. Klesment ilmselt suurde ärevusse. Ta ütles oma vastuskirjas, et “ei saa eitada vajadust kõiki ringkondi kaasa tõmmata, kuid sellega peaks olema ettevaatlik ja see ei saa aset leida ilma legaalse juhtiva keskkohata”. Ning jätkas, et “on isikuid, kes sisepoliitilisi arveid juba praegu õiendama tahavad hakata ja selleks välismaile ühekülgsed teateid lansseerivad” ja et “oleks vaja koonduda legaalsete instituutide ümber — ma teatasin Teile mõningad isikud, kes esialgselt valitsuse moodustavad koos parlamendi kodade esimeestega kogu tegevuse tsentrumiks olles”. Järelikult on valitsus juba olemas ja selleks on eelmainitud viisik. Edasi tunneb Klesment muret, kas on välismaale lansseeritud mõningate vajalikkude tegelaste saksasõbralikkust, ja teatab juba ette, et “see on absoluutselt ebaõige”. Lõpuks nõuab Klesment teatust, kellele Warma veel oma 16. jaanuari kirja saatis, ja esitab nõude, et A. Warma kontakt kodumaaga toimugu edaspidi ainult tema kaudu, kellel on volitus “legaliteedi ringkondadelt”.

A. Warma lükkab oma vastustes otsustavalt tagasi Klesmendi pretensiooni olla ainus sidekanal. Ta seletab, et USA sõjajärgseks programmiks on Euroopa rahu konsolideerimine, niisiis demokraatia ideestiku üldistamine kogu Euroopale. Seda oleks vägagi tark ka meil arvestada, nii et “ilmkahtlemata” tuleb kaasa tõmmata kõik ringkonnad. Ta seletab, et ongi juba tekkinud rühmitused, kellel on olemas omavaheline tugev side. Arenemine omapead võib tekitada lahkhelisid, mida tuleb vältida riiklikult mõtlejate

aktiivsete elementide õigeaegse kaasatõmbamisega ühe keskse organi juurde.

Klesment püüdis Warma seisukohtadele mitmeti vastu vaielda ning asus 1943. a 23. juuni kirjas lõpuks ründama E. Kulli koondatud opositsiooniringkondi, omamata sealjuures nende isikuist andmeid. Ilmuvad väljendid: “mõned poliitiliselt rohelised inimesed teavad, et nüüd on nende aeg tulnud”, “ei saa ju tageda ringkondile, kellel pole mingit seljatagust”, “ei saa ju tõsise asja juures lapsemängu mängida”, “mõned iseteavad noormehed peavad teadma, et tõsistes asjus nendega veel rääkida ei saa”. Ja lõpuks kaunis kahtlase tõeväärtusega väide “Poliitiliselt vastutavate isikutega töötame me erakondadele vaatamata koos”. Ilmselt oli tollal juba toimunud E. Kulli ja O. Männa läbirääkimine Uluotsaga. Uluots käitus korrekselt ega andnud Klesmendile informatsiooni isikuist, ja nii nad saidki Klesmendil poisikesteks. Tegelikult oli eespool loetletud EVRi ministrikandidaatide keskmise sünniaasta 1896 (nagu Klesmendilgi).

Edaspidi keskendus jutt parlamentaarse demokraatia kritiseerimisele Pätsi-aegse “rahvastervikluse” ideoloogia seisukohtadelt: “Eesti tulevast poliitilist struktuuri tahavad [nad] ehitada omaaegsele erihuvide partikularismi ideedele”, “See partikularism on rajatud akadeemilisele kuuluvusele, endisele erakondlikule kuuluvusele”, “otse tollipulgaga mõõdavad, kuivõrd neile endisel ajal ülekohut tehtud, kuivõrd neid juhtimisest kõrvale jäetud”.

Arutelu, mida peeti poliitilise süsteemi demokratiseerimise üle, sisuliselt aga E. Kulli koondatud vastasrinna õiguse üle poliitikas sõna sekka öelda, jäigi kestma kokkuleppele jõudmata. Klesment jääb kindlaks, et “klikekesi, kes pasunat puhuvad välismaale, meie oma autoriteedi arvel kilbile tõstma hakata ei saa” ning et “tulevane Eesti peab olema demokraatlik [---] saavad aga osa mängida ainult need ringkonnad, keda nn legalistid oma ümber on koondanud”, sest “töö peavad kodumaal tegema ja vastutuse kandma ikka need, kes selleks kutsutud kontinuiteedi põhimõtteil”. Demokraat Warma aga ütleb niisuguse poliitika kohta kategooriliselt, et “ei saa olla rühmi ja rühmakesti, kes tahaksid pidada enda monopolina riikliselt mõtlemist ja riikliselt tegutsemist”, ning teeb pooliroonilise järelduse, et “kristallpuhtad kogumehed ei taha kellestki midagi teada”.

Ernst Kull, kelle poolt kogutud vastasrinda Klesment pidevalt ründas ilma selle koosseisu teadmatagi, sekkus alles kaheksa kuud pärast diskussiooni algust. Oma kirjas Warmale 15. septembrist 1943 kirjutab ta, et oleks vajalik sisepoliitiline konsolideerumine legalistide eestvõttel. Nende organisatsioon lähtub aga endisest Isamaaliidust, tegutseb kitsas ja selgusetu vaimus. Uluots ei ole koondanud enda ümber vajalikku juhtkonda. Paisatab, et legalistid ei taha teha katsetki kõigi ringkondade haaramiseks, mõeldakse vaid üksikule kihile ja grupele. See kallak on ohtlik, nagu meenutati hiljuti ka Uluotsale. Vastu seisavad Uluotsa ümber koondunud kitsalt omahuvilised isikud. Kull pakub väljapääsuks teise keskuse moodustamist: tuleb säilinud kildudest moodustada südamik, kel jaguks võimeid ja autoriteeti rahva organiseerimiseks, olles üle kõigest kitsast ja isiklikust; toimunud kontaktivõtud juhtivate isikutega näitavad, et selline organisatsioon on võimalik ja leiab pooldamist, leidub ka vajalik hulk autoriteetseid ja ideelisi inimesi. Tegelikult oli vastasrind kui keskus siis juba kujunenud, Kull soovis vaid Välisdelegatsiooni heakskiitu. Warma vastust pole arhiivist leitud.

Otsustav hetk sisepoliitikas saabus oktoobri lõpul 1943, kui Litzmann edastas Uluotsale Saksa välisministri von Ribbentropi soovi saada Eesti poliitikuil üleskutse võitluseks bolševismi vastu. Vastutasuks pidi moodustama mingi ebamäärane, nõuandva õigusega Eesti asjade komitee. Uluotsale anti luba kokku kutsuda juhtivate poliitikute nõupidamisi. Koondunud vastasrinnast osalesid Uluotsa kutsel arupidamistes ainult H. Sumberg, O. Mänd ja O. Gustavson, kuid E. Kull sekkus kaudselt, korraldades koosolijate hulgas *Päris Eesti* levitamise. Näib, et see võis otsuseid mõjutada. Koosolek keeldus Ribbentropi nõutud üleskutset koostamast, mille asemel esitati memorandum Eesti iseseisvuse taastamise nõudega. Tänu Ribbentropile sai ühinenud vastasrind endale nime. Ühel vastasrinna kitsal nõupidamisel tuli kõne alla, et sakslane tahtis moodustada Eesti Okupatsiooni Rahvuskomitee. Leiti, et oleks vaja teha hoopis Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, ning üks kohalolijaist, vist K. Liidak, tähendas: see on ju juba olemas, me ise olemegi Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. Nimi levis omavahelises suhtluses kiiresti, meeldis ning jäi püsima.

Oktoobrinõupidamise negatiivne tagajärg oli, et Uluotsa lähikonnal näis olevat tekkinud lootus moodustada Suur-Saksamaa nõusolekul varem või hiljem mingi Eesti pseudovabariik, millest ehk tuleks kasu tõelise Eesti riigi taastamisel (tegelikult küll kaunikesti naiivne lootus). Arvatavasti selle lootuse tõttu muutus ka Uluotsa keeldumine põrandaalusest valitsusest jäigemaks. E. Kulli ja teiste läbirääkimispüüded lükati tagasi, üritus luua kõiki ringkondi hõlmav valitsus oli nurjunud. EVRi tuumik arutas detsembris küsimust, kas kuulutada ennast põrandaaluseks riigivõimu teostajaks kuni põhiseadusliku valitsuse kokkutulekuni, kuid loobus. Ei tahetud rikkuda riigi järjepidevuse põhimõtet ega anastada Uluotsa kui presidendi kohusetäitja õigusi.

Vaidluse valitsuse moodustamise küsimuses oli aga J. Klement lõpetada jõudnud juba 15. septembril 1943. Selle kuupäevaga kirjas teatas ta Warmale Uluotsa nimel, et Eestis on loomisel seinast seinast valitsus. See tehakse vastavalt Warma soovidele, tuginedes poliitilistele vooludele kogudest sotsideni, sealhulgas asunikud ning rahva- ja tööerakond, ja arvestades intelligentsi akadeemilisi grupeeringuid. Isikliku populaarsuse kõrval peetakse eriti silmas administratiivseid võimeid. See peab olema valitsemise alal kogenud teoinimeste valitsus. Ehk erineb ta tugevasti koosseisust, mida näeks "meie nn akadeemikute noorem põlv", kuid "praegu ei ole aeg katsetamiseks". "Me püüame seda teha kohe, kui aeg selleks küps. [...] Praegu on tähtis ainult, et instituudid on olemas ka realselt [...] ja et see koosseis omab ülalkirjeldatud poliitilist suunda."

See tegelikkust moonutav kiri oli mõeldud vaid Warma vaigistamiseks, kuid viis terava konfliktini, mis koos punavägede tungimisega Eesti piiridesse tõi 1944. a veebruaris lõpuks kompromissi vastakate jõudude vahel, EVR tunnustamise Uluotsa poolt "pseudoparlamendina" ning demokraatliku süsteemi algete tekkimise. Sellest sai E. Kulli kui vastasrinna peamise mootori suurim saavutus, mis viis ta ühtaegu nii Eesti ajalukku kui elu lõpuni kestnud vangipõlve ja ahistamise. Eesti ajaloolased on neid otsustavaid sündmusi seni veel väga puudulikult valgustanud, mis teeb vajalikuks neid siin lühidalt kirjeldada.

E. Kull kirjutas Warmale 18. oktoobril 1943, et teade, nagu oleks Eestis juhtiva viisiku ümber loodud koalitsioon seinast seinast,

platvorm jne, ei ole õige. On ainult endised isamaaliitlased ilma ainsagi juhtiva jõuta teistest poliitilistest gruppidest. Ometi on kõigil rühmitustel oma juhtkonnad kujunenud ja kitsamais ringes teada. Kulli meelest ei tohiks organiseerumine toimuda mitte üksikisikute tasemel, ainuerakonna printsiibil, vaid koalitsioonina. Ta jõuab järeldusele, et “koalitsiooni loomiseks on kõikjal hea suhtumine, aga liiga vähe on ära tehtud ja enneaegu teatatud”. Peaaegu sama sisuga kirja saatis August Reile sotsiaaldemokraatide liider Erich Joonas.

A. Rei ja Heinrich Laretei algatasid seepeale ürituse Klesmendi kui väärinfo esitaja kõrvaldamiseks Uluotsa kirjavahetaja kohalt. 2. veebruaril 1944 saadeti Uluotsale, ilmselt kontrolliks, peaaegu ultimatiivne kiri, mille koopia leidub peale Warma nimemärgi veel Johan Pitka, kolonel August Rattiste, H. Marga ja Eerik Laidi allkiri. Kaheksa punkti hulgas on nõudmised, et presidendi asetäitja teataks välisesindustele Vabariigi Valitsuse isikulise koosseisu ning annaks ühele välismaal asuvale V. V. liikmele (sel juhul peaministri asetäitjale) volituse valitsust moodustada, kui see kodumaal peaks võimatuks osutama. 6. veebruaril vastas jällegi Klesment, andis äkitselt muutunud rindeolukorrast ja rahva olemasolu ohustavaist sündmusist ülevaatliku pildi, lükkas 2. veebruari ettepanekud tagasi, hoiatas välisesindusi, et nende hulgas olevat bolševike agente, nõudis “noorte” eemalejätmist riiklikest asjadest ja esitas ebamääraseid süüdistusi ebamääraseks jäävate EVRi tegelaste vastu.

Sel ajal käisid Eestis juba ühelt poolt läbirääkimised Tallinna põrandaalust ajalehte *Vaba Eesti* väljaandva rühma kaasmiseks EVRi koosseisu, teiselt poolt veel olulisemad Uluotsa läbirääkimised eesti poliitiliste jõududega, nüüd juba tõesti kõigi jõududega, et jõuda rahvusliku kokkuleppeni üldmobilisatsiooni heakskiitmiseks ja otsustavaks vastuhakkamiseks üle piiri valguvale Punaarmeele. Kokkulepe saavutati. J. Uluots tunnustas EVRi, ristides selle presidendi ülesannetäitja kõrval tegutsevaks nõuandvaks “pseudoparlamendiks”, ja saatis sinna oma esindaja. Vastasrind oli esmalt pidanud piirilt ähvardavat ohtu sakslaste poolt liialdatuks ja üldmobilisatsiooni enneaegseks ning jõudnud trükkida mopi vastu suunatud lendlehe. Nüüd hävitati selle tiraaž ilma lehe levitamisele asumata ja ühineti Uluotsa seisukohtadega.

Lepiti kokku, et Uluots esineb raadios intervjuuga vaid iseenda nimel.

Toimus EVRi juriidiline asutamine. Veebruari keskel oli esmakordne täiskogu kokkutulek E. Kulli korteris. Varasemat 9-liikmelist keskust täiendati Uluotsa esindajaga (Põllumeestekogude liige Juhan Kaarlimäe) ja Tallinna rühma juhtidega (Juhan Reigo ja Endel Inglis), H. Moora tunnistati Tartu põrandaaluste esindajaks ja otsustati paar kohta veel lahtiseks jätta. Kirjanduses on kahjuks käibele läinud vale kuupäev EVRi ametliku asutamise kohta (23. märts). Siis toimus tegelikult juba teine täiskogu, kus valiti esimeheks K. Liidak ning moodustati juhatus ja toimkonnad. Vale kuupäev pärineb esimesena asjadest avalikult kirjutanud H. Maandilt, kes esimesest täiskogust ei teadnudki, sest et ta seal ei osalenud. Esimesele täiskogule pidi tulema R. Penno, kes oli ootamatult Soome pagenu. Enam-vähem õige ülevaate EVRi asutamisest, mis ilmus trükkis alles 1997, on esitanud E. Laid.

Veebruari lõpupoole sõitis Helsingisse Uluotsa lähikonda kuuluv Nikolai Kaasik, et arutada välisdelegatsiooniga tekkinud probleeme. Sinna kutsuti ka H. Laretei Rootsist. Läbirääkimiste tulemused on kokku võetud A. Warma 1. märtsi 1944. a kirjas. Ta viitab seal uuesti 2. veebruari nõudmistele, soovib presidendi asetäitja ametisseastumise vormistamist, konspiratiivse Vabariigi Valitsuse moodustamist ning ühele välismaal asuvale valitsusliikmele täisvolituste andmist juhuks, kui presidendi asetäitja kas vangistuse või surma tõttu enam oma ülesandeid täita ei saa. Ühtlasi teatab A. Warma ja eraldi veel ka H. Laretei, et J. Klesmendi informatsioon "on olnud mitteusaldatav ja väljaspool pahandusi sünnitanud", nii et vahendajaks saadikute ja J. Uluotsa vahel tuleks leida uus isik. Sellega lõppes pikk vaidlus Eesti valitsemise demokratiseerimise küsimuses. Lülitati tegevusest välja üks demokratiseerimise tõkestaja.

Veebruarist aprillini järgnes kaks erakordselt intensiivset tegutsemise kuud kõigile — nii EVRile kui ka E. Kullile ja EVRi sekretäriks valitud Juhan Reigole. Valmistati kolm suurt infosaadetist välissaadikuile, E. Kull jõudis EVR delegaadina kaks korda käia Riias Läti ja Leedu põrandaaluse juhtkonnaga plaane pidamas, teine delegatsioon eesotsas J. Reigoga tegi korduvalt jääolude tõttu nurjunud katseid läbirääkimisteks Soome sõita, vahepeal elati üle

suur Tallinna pommitamine. J. Uluotsa soovil asusid erakonnad juriidiliselt vormistama oma esindajate määramist EVRi tuumikusse, Tartus korraldasid E. Kull ja O. Mänd selleks Rahvusliku Keskerakonna põrandaaluse aktiivi koosoleku. Kõik paistis olevat parimas korras ja EVRi näis ootavat tegevusrikas tulevik, kui saadi suur löök: 20. aprillil algasid massilised rahvuslaste arreteerimised. Nüüdseks on selgunud, et asi algas mitmest eraldiseisvast jälitusest, mis ajaliselt kokku sattusid ja lõpuks põhjustasid Saksa SD-s ja selle eesti osakonnas juba 1943. aastast saadik koostamisel olnud "anglofiilide ja defetistide" nimestike käikulaskmise. Kui leiti, et see oli ennatlik ja sisuliselt põhjendamatu samm, püüti süüd ajada mingitele väljamõeldud "EVR nimestikele", mida pole kunagi eksisteerinud, ning hakati arreteerituid hulgi vabastama. Kaasa mõjus ka vajadus vaigistada rahva seas puhkenud ärevust ja viha. Ent ometi on selgunud, et Eestist välja taganedes jätsid sakslased MGB-le päranduseks maha mitmesuguseid materjale (sh E. Kulli toimiku), millega loodeti sakslaste asemel panna eesti rahvuslasi hävitama bolševikud.

Kokkuvõttes: E. Kulli Saksa-aegses tegevuses oli oluline Välisdelegatsiooni varustamine nende tööks hädavajaliku infoga ja rahaga ning ulatusliku organisatsiooni — Eesti Vabariigi Rahvuskomitee — loomine. See jäi peaaegu kogu Saksa okupatsiooni aja ainsaks tegelikult toimivaks rahvuslikuks keskuseks, mille nimel välissaadikud võisid tegutseda. Ja peasi — EVRi olemasolu ja tegevus tõestasid kõige veenvamal viisil eestlaste kindlat tahtmist iseseisev olla, nii et Eesti anneksiooni mittetunnustamine jätkus Läänes kuni taasiseseisvumiseni.

Seaduslikus korras loodud ja toimekas põrandaalune valitsus tekkis alles 1944. a septembris. Tagantjärele on selgunud, et sellega oldi hiljaks jäädud juba 1943. a 1. detsembrist saadik. Siis nimelt andis Franklin Delano Roosevelt Teherani konverentsil Stalinile esialgse lubaduse, et ta ei hakka vastu Balti riikide sovetiseerimisele, kui need rahvad sellega veenval viisil nõustuvad. Stalin töötas asja ära ajada, aga jättis muidugi tegemata. Alates 1943. a lõpust kujunes niisiis esmalt EVRi, siis aga Otto Tiefi ja kõigi järgnevate valitsuste põhiülesandeks Eesti riikluse järjepidevuse edasikandmine. See pani Eesti — ja koos Eestiga ka teised Balti riigid — eriolukorda võrreldes kõigi muude N. Liidu alt vabaks kippujatega, nii et meie toetamine ei saanud "ohustada Euroopa

stabiilsust”, vaid toimus sõjaseelse korra taastamise, järelikult sellesama stabiilsuse raames ja nimel.

Ernst Kulli tegemistest omandas jäädava väärtuse Eesti ajaloos seetõttu just EVR. Üle kolmandiku EVRi koosseisust panid sakslased küll vangi, aga J. Reigo ja teised taastasid EVRi nii rahvusliku keskusena kui tegusa vastupanuorganisatsioonina juba juuni lõpul 1944. Neil polnud enam tarvis Uluotsa lähikonnaga ega tema endaga kembelda, sest Kulli ja Välisdelegatsiooni poolt saavutatud jäi kehtima. Eestis oli demokraatia taastatud. Ning veel enamgi: 1. augustil 1944 kuulutas EVR enda avalikult ja presidendi kohusetäitja nõusolekul riigivõimu teostajaks kuni põhiseaduslike organite moodustamiseni. Nii et Saksa okupatsiooni ajal ei jõudnud Eesti *de facto* iseseisev olla mitte viis päeva, nagu mõni kirjutab, vaid seitse nädalat. Juriidiliselt oli Eesti iseseisev niikuinii.

Ernst-Voldemar Kulli osa selle kõige saavutamisel on märkimisväärne. Ta vangistati 20. aprillil 1944. Ta jõudis elada kaks kuud vähem kui nelikümmend üks aastat. Järgnes kakskümmend aastat ja kolm kuud ebaelu: kurnavad juurdlused kahe okupandi vangikongides (ENSVs koguni kaks voozu), seejärel lõputuna tunduv viirelemine ja vintsutamine sovetivõimu sunnitöölaagrites, sundasumine Siberi kõige ebasõbralikumais paigus, mõni aasta diskrimineerimise ja jälitamise objektiks olemist oma armastatud Eestisse tagasi jõudnult, lõpuks teda juba ammu varitsenud insult, veel paar aastat rasket põdemist ning 1964. a 27. juulil surm.

Võib-olla polnud Ernst Kull kõigile oma grupi liikmetele võrdselt karismaatiline juhiisiksus. Eriti kõige nooremale nende seast võis ta aeg-ajalt tunduda ülemäära ettevaatlik ja “kõike silmas pidav”. Aga meie meelest oli ta igatahes ainulaadselt veendunud mingisuguses *oma* arusaamas tuleviku Eestist kui süvademokraalikut riigist. Ta oli kaugel igasugusest fanatismist — aga *sega* oma Eesti tulevikunägemust tundus ta uskuvat peaaegu fanaatilise jõuga.

Meeldiv ja lohutav on tõdeda, et 27. juunil 2003, kui Ernst Kull oleks saanud 100-aastaseks, avatakse Tallinnas pidulikult ja pühitsetakse sisse Eesti Okupatsioonide Muuseum.

JAAN KROSS (sünd. 1920) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1938–1944, oli 1941–1943 ka Tallinna Linnapanga sekretär, 1943–1944 Saksa sõjaväe tõlk, sakslaste poliitvang aprillist kuni septembrini 1944; töötas 1944–1946 TRÜs riigi- ja rahvusvahelise õiguse kateedri õppejõuna, aastail 1946–1954 oli Saksa-aegse rahvusliku tegevuse tõttu vangistatuna Tallinna Keskvanglas, vangilaagris Komi ANSVs ning asumisel Krasnojarski kraisis, a-st 1954 kutseline kirjanik Tallinnas. EÜSi auvilistlane. *Akadeemias* on temalt ilmunud ettekanne “Stalinismi sitkusest” (2001, nr 1, lk 22–28) ja tõlge Bernard Le Calloc’hi artiklist “Viis päeva, kui Eesti hoidis hinge kinni: 17.–22. september 1944” (1997, nr 5, lk 931–955).

ENN SARV (sünd. 1921) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1939–1944, Moskva Kaugõppe Instituudis mäetööstuse organiseerimist ja ökonoomikat 1955–1961 ning TRÜs matemaatikat 1961–1965. EÜSi vilistlane. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee aktivistina arreteeriti aprillis 1944 Saksa okupatsioonivõimude poolt ja vabanes koonduslaagrist Saksa maal märtsis 1945. Pärast Eestisse naasmist vangistati ta 4. I 1946 NKGB poolt ning saadeti sunnitööle Vorkuta koonduslaagris. Vangistusele järgnenud eluaegselt asumiselt vabanes 1958. a. On töötanud tõlkijana, Plaanikomitees arvutispetsialistina, ENSV TA Küberneetika Instituudis laborijuhatajana ja Majandusmatemaatika Instituudis arvutioperaatorina. *Akadeemiale* tõlkinud Charles de Montesquieu “Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga” (1990, nr 3, lk 565–580) ja Maurice Maeterlincki “Üldise hääleõiguse” (1990, nr 4, lk 724–729) ning avaldanud artiklid “Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis” (1997, nr 2–4, lk 245–285, 573–596, 675–692), “Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade” (1998, nr 8, lk 1612–1619), “Kaks kõnet vabadusest” (1998, nr 11, lk 2243–2253), “Võidupüha kõne Tallinnas 1998. a 23. juunil” (1999, nr 6, lk 1126–1133), “Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine” (1999, nr 12, lk 2543–2561, 2000, nr 1, lk 158–172), “Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all” (2001, nr 7–8, lk 1404–1415, 1752–1768) ning “Vorkuta — vangide maa” (2002, nr 9–10, lk 1955–1974, 2100–2116).

KOLM ABIVALMIS DOTSENTI

Kuidas roiskuva intelligentsi esindajad tootval tööl käisid

Heino Tärnpu

Brežnevi ajal ei tulnud Tartu Konservitehas oma tööülesannetega toime, kuigi kolhoosid Eestis suutsid tehast köögiviljadega väga hästi varustada. Nähtavasti oli üleliiduline tellimus sedavõrd suur. Tartu linna parteiline juhtkond ja TSN Täitevkomitee andsidki välja ühismääruse, mille kohaselt võisid koduperenaised ja pensionärid töötada tehases. Seda asjaolu kasutasid inimesed laialt, sest raha oli kõikidel tarvis. Kuid ikkagi ei suutnud konservitehas ümber töötada kõiki kapsaid, porgandeid, sibulaid. Siis leidsid linnaisad veel ühe tööjõu allika — teadlased! Neid oli Tartus palju. Lisaks ülikoolile ja Põllumajanduse Akadeemiale oli nn roiskuva intelligentsi esindajaid mitmes-mitmes teaduslikus uurimisinstituudis. Mõned neist olid Teaduste Akadeemia alluvuses, kuid neid oli ka mitme ministeeriumi alluvuses. Seatigi sisse graafik, mille kohaselt pidid teadustöötajad tegelema tootva tööga. Ka matemaatikateaduskond pidi paaril päeval kindlustama, et viis-kuus matemaतिकut oleks konservitehases tööl. Dekaan professor Lumiste oli mures. Kas jätta mõned loengud ära ja saata õppejõud konservitehasesse, ehkki õppejõudude koormus oli sedavõrd suur, et vabu päevi neil polnudki. Ometi leidis kolm vabatahtlikku, kes organiseerisid ise endale vaba aja ja olid valmis minema tööle konservitehasesse. Need olid dotsent Kalju Soonets, dotsent Aivo Parring ja dotsent Heino Tärnpu, nende ridade kirjutaja. Ettepanek tuli Aivolt. Tema

põhjendus oli lihtne: miks peab meie lugupeetud õppejõud ja dekaan mures olema? Kas me ei võiks teda veidi aidata? See argument oli piisavalt mõjukas ja me otsustasime olla ühel hommikul kell pool viis konservitehase väravas. Tõusin kell pool neli, rüüpasin rutuga kruusitäie kohvi ja lippasime kolmekesi bussile. Elasime ju kõik ühes ja samas majas — Aardla 9a. Tehases pandi meie nimed kirja ja meid saadeti konservitsehhi. Brigadir jättis Soonetsi “Toome” salati tegijate käsutusse, Parringu pani liini taha istuma. See töö tundus õige lihtne olevat. Muudkui istu puki otsas ja vaata liinilt tulevaid klaaspurke. Kõik katkised purgid tuli liinilt ära võtta ja ühte kasti visata. Liin viis purgid pessu. Sealtpidi Soonets aeg-ajalt puhtaid purke salatitegijatele viima. Soonetsi töö oli raske. Peale selle, et ta pidi neljale naisele, kes salatit tegid, purgid käeulatusse tõstma, pidi ta neid varustama ka salati toorainega. Ikka ämbritäis köögiviljasegu siia ja ämbritäis sinna. Mind pandi koristustööliseks. Kõigepealt saadeti mind keldrisse. Seal oli möödunud nädalal töötanud sibulasalati liin. Et sibulad olid otsas, siis oli liin välja lülitatud ja nii seisma jäetudki. Mulle anti kummist kombinesoon ja survevee voolik. Uha see sodi ära, oli brigadir sõnadega väga napp; kelder oli täis veinikärbsid ja roiskuva sibula vastikut lehka. Uks pandi klõmmdi kinni ja nii ma seisingi nagu tuletõrjuja, tule asemel veinikärbsid tõrjudes. Ja väga edukult! Alles siis, kui olin leidnud aknad ja need vastakuti avanud, andis tekkinud tuuletõmbus mulle olulist abi. Suunasin vägeva veejoa kärbestelt põrandale. Survevesi uhtus kogu rämpsu mingisse avausse. Sealtpidi kostis vaid solgitoru kohinat ja mulksumist. Kui põrand oli puhas, tõstsin pilgu üles. Ka seinad ja lagi oli täis hallitunud sibulajäätmeid. Uhtsin puhtaks ka seinad ja lae. Ja muidugi veel kord ka põrand. Ruum sai korda. Kuid veinikärbestest ma veel lahti ei saanud. Need keerlesid rõõmsalt suurte masinate ja liini ümber. Ka need olid mädanevat sodi täis. Hakkasin ka neid surveveega puhastama. Varsti tilkusid puhtad masinad veest, kuid põrand, seinad ja lagi olid jälle sodi täis. Nüüd puhastasin kõigepealt lae, siis seinad ja alles siis põrand. Kogemus! Mulle tuli meelde vanasõna, et igaüks õpib vigadest,

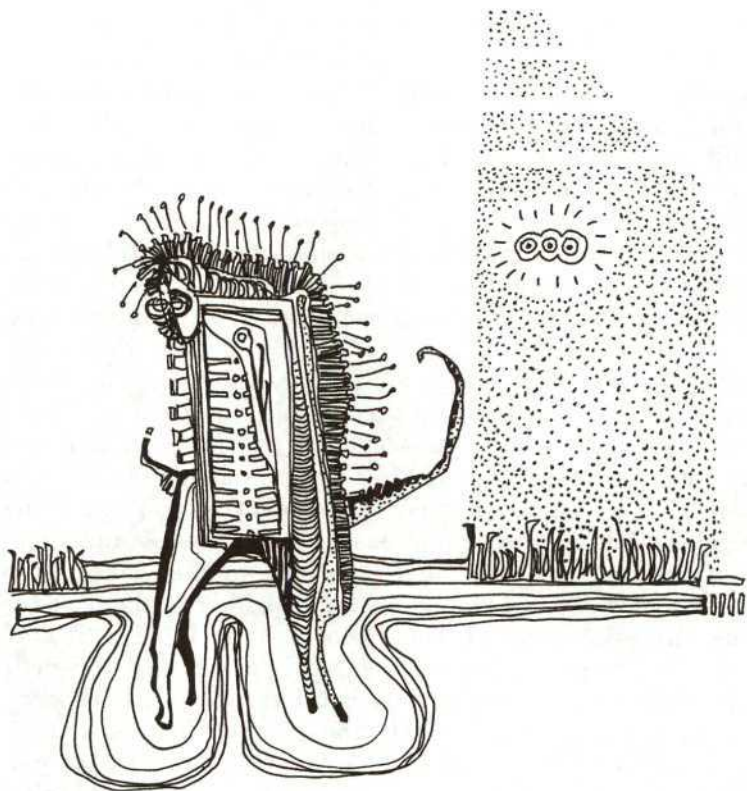
ainult et tark õpib teiste vigadest! Istusin veidi ja puhkasin jalgu. Nagu tellimise peale oli brigadir seal ja imestas, et juba valmis. Ta käskis aknad jälle kinni panna, sest muidu võib ei tea kes siia sisse sattuda. Tule, ma näitan, kuidas õli tuua, andis ta mulle uue korralduse. Läksime tsehhi. Sooneets kühveldas plekist ämbri kapsa-porgandi-sibula segu täis ning kallas selle siis sinises kitlis ja valge rätikuga naise ette, suurde tsinkplekist renni. Naine võttis sealt parema käega 250 grammi ja vasaku käega 236 grammi toorsalatit, surus selle jõulise liigutusega klaaspurki ja asetab purgisuudmele kaane. Lint viis purgid automaadi juurde, mis sulges kaane. Seejärel sõitis purk autoklaavi, kus teda pastöriseeriti. Tean neid kaalusid täpselt sellepärast, sest olin tihti seda nn Toome salatit sünnud ja teadsin, et purgis oli 486 grammi salatit. Parema käsi on aga inimesel teadagi tugevam. Kui ma naiste täpsust imestama jäin, sain tõelda: tule juba! Kas sa pole enne naisi näinud, prillipapa niisugune! Solvusin ja läksin brigadiri järel. Lükka käru ja ära iga asja pärast pirtsuta, sain noomituse veel otsa. Teekond õlikeldrisse oli pikk ja vaevaline. Läbinud kaks tsehhi, jõudsimme suure lifti juurde. Meie käru, õigemini umbes kahekuupmeetrine tsistern, millel olid pisitillukesed rattad, mahtus lifti hädavaevalt. Keldrikorruksel oli laudadest sarad. Kõigil tabalukud ees. Brigadir võttis ühe sara eest põrandalt väikese raudkangi ja väänas tabaluku lahti. Sõitsime käruga sisse. Suure õlipaagi alumise kraani alla. Varsti oli käru õli täis ja ma alustasin tagasisõitu. Teinekord pane raudkang peitu, vaat siia, õpetas brigadir. Lifti minnes loksus veidi õli maha. Ära muretse, küll see ära koristatakse, lohutas mind brigadir. Õli viisime salati toormaterjali valmistajate juurde. Mind jäetigi nüüd nende käsutusse. Mis sa vahid, too kapsaid, karjus üks naisterahvas vene keeles. Nägingi suurt hunnikut kapsapäid ja tõingi sealt tädile kaks ilusat suurt kapsapead. Igavene loll prillipapa, röökis tädi. Võta käru ja too mulle terve kärutäis, anti tigidal toonil korraldus. Missugune käru, küsisin. Küll need eestlased on juhmid ja kangekaelsed! Iga asi tee nende eest ära, torises tädi vihaga. Vot see konteiner, mis mul on tühjaks saanud, pane uuesti täis. Ja mitte sellest hunnikust, vaid sealt luugist! Ava

see luuk natuke ja lase paras ports sisse, õpetas ta mind juba pisut lahkemal toonil. Tegin tema korraldust mööda ja tōin terve konteineritāie kapsapāid tādi kāeulatusse. Juhm, loll, eesel, sōimas ta. Kindlasti oled mõni õpetlane, tainapea! Mitte millegagi ei tule sa toime! Aga sōoma oled vist kange mees! Muidusōōja niisugune! Mis sa vahid, pane kāru õigesti, kraakus ta. Pane ise, sa igavene plāralōug! Ega ma sinu ori pole! Kui sulle minu tōō ei meeldi, siis tee ise, salvasin vihaselt ja lāksin minema. Lāksin istusin Parringu kōrvale ja vaatasin, kuidas ta tōōd teeb. Ta oli juba pāris osav. Ka Soonets tuli meie juurde. Jagasime oma esimesi muljeid. Ma sain just jutustama hakata oma koristustōōdest keldris, kui tuli brigadir ja kupatas mind ōli tooma. Keldrisse sain suurepāraselt, kuid lasksin kraanist kāru liiga tāis. Tuli liikuda vāga ettevaatlikult ja sujuvalt, et ōli mitte maha loksutada. Lifti juurde jāi aga suur ōlilaik. Esimene pōōre paremale. Ōnnestus, ka teise ja kolmanda pōōrde ajal ei lāinud maha tilgakestki ōli. Viimane sirge! Arendasin veidi kiirust. . . ja kuskilt kargas kāru ette kummikutes tādi. Kāru jāi tāpselt tādi juures seisma, kuid ōli. . . See laksatas ūle kāru serva ja ujutas tādi pūksid ūle. Panin tāhele, et tādi mōlemad kummikud said ōli tāis. Tādi pistis vene keeli rōōkima. Mina kisendasin vastu, et vōta kummikud jalast ja vala kroonu ōli kārusse tagasi. Kui tādi mārkas, et ta on saanud endale kahe saapa jagu sōōgiōli, jāi vait ja kadus kuhugi. Kui olin ōli kohale toonud, pidin minema brigadiri abile appi kōōmneid tooma. Tirisin enda jārel madalat ja rasket kāru. Leidsime vūrtside lao juba lōhna jārgi ūles, kuid laomeest mitte. Mina istusin kārule ja brigadiri abi lāks laomeest otsima. Āra meie kāru mitte kellelegi anna, oli ta viimane lause. Mōtlesin, kes seda rauakobakat ikka tahtma peaks, kui minu ette kerkis kaks venekeelset daami, õigemini küll eite, ja tahtsid vāgivaldselt m e i e kāru āra vōtta! Mina hakkasin vastu. Istusin kaksiraksi kārule ja hoides selle tiislit jalgade vahel, suunasin kōik naiste katsed tiislit enda valdusse saada tagasi. Naised kriiskasid ja tatis-tasid. Ākki hakkasid naised minu selja tagant kāru tōmbama ja juba sōitsingi ma naiste kisa ja sōimu saatel tagurpidi teadmatusse. Siiski ōnnestus mul kārutiisel vūrtside lao seinā

laudade vahele torgata. Kärü liikus veidi veel, kuid tiisel oli kiilutud kahe paksu hõõveldamata ja valgeks lubjatud laua vahele. Ka minu sõrmenukid olid marraskil, kuid võit oli minu. Pöörasin ennast naiste poole ja irvitasin. Nende viha aga läks üha suuremaks. Üks naistest sööstis mulle kallale. Ma põikasin veidi kõrvale ja naine kukkus näoli kärule. No siis alles algas kisa! Minul oli ainus mõte, et kuidas üks inimene võib endast nii palju ja võigast kisa välja ajada. Naine aga röökis ja röökis. Siis tuldi naabertsehhist käruga laojuurde. Midagi saama. Teine naine, kes ei ulgunud, tuli ulguja juurde ja ütles talle midagi kõrva sisse. Ulguja vaikus, vaatas ringi ja tormas uue kärü juurde. Jälle kordus kõik otsast peale. Selle vahega, et nüüd olin mina pealtvaataja. Uus kärutaja võttis rahulikult jalast kummiku ja asus mõlemat kiusajat kummikuga nüpeldama ja vene keeles söimama. Käruröövlid pistsid punuma. Veidi aja pärast tuli brigadiri abi. Noh, kas kärü on alles, küsis ta. Alles! Aita kärutiisel laudade vahelt välja saada, palusin teda. Kahekesi saime selle siiski kätte. Miks sa selle sinna vahele üleüldse torkasid, küsis laomees, kes oli ka kohale tulnud. Selgitasin, kuidas oskasin. Laadisime köömnepotid kärule ja asusime tagasiteele. Juba algas söögiaeg, ütles brigadiri abi. Ta selgitas veel, et need naised on ühed varganäod, kes tahavad teistelt inimestelt raha välja pressida. Hea, et sa nendega vaidlema ei hakanud, selgitas brigadiri abi. Läksin Aivot ja Kaljut otsima. Nad olid käed juba puhtaks pesnud ja olid minekuvalmis. Sööklas olid väga odavad toidud. Rubla eest saime supi, prae ja magustoidu. Kui olin just lauda istunud, kustus sööklas elekter. Aivo oli oma kandikuga alles teel. Kalju, tee valgust, kostis pilkasest pimedusest. Soonets klõpsutaski välgumihklist ja Parringu vari saabus lauda varem kui varju omanik. Hakkasime sööma. Kui olime söömise lõpetanud, muutus sööklas taas valgeks. Vaatasin kella. See oli pool kümme. Tundus, et pidanuks kaks-kolm olema, kuid siis taipasin, et tööpäev algas ju kell viis! Pärast lõunat kupatati mind kõigepealt tomatikaste korrastama. Need tomatikastid, koos tomatitega muidugi, olid toodud Bulgaariast ja neid oli suur ruum täis. Kõik muidugi maalilises korratuses. Selle ruumi laes oli avaus, millesse

oli pandud linttransportöör. Lindi alumine ots oli põrandal. Kuhu lint üleval toas jõudis, pole mulle teada. Brigadir seletas mulle, et kui ta lindi käima paneb, siis ma hakaku sellele tomatikaste panema. Lindi lähedal olid mõned kastivirnad. Tahtsin neid kohe hakata juba liikuvale lindile asetama, kuid brigadir keelas. Hakka tagumisest seinast peale, vot, sellest segamini paisatud hunnikust, käskis ta. Aga need kastivirnad on ju lindile liiga lähedal, püüdsin oma joru ajada. Tee, nagu ütlesin, oli järsk vastus. Tegingi nii. Võtsin ruumi tagumise seina juurest hunnikust kaks kasti ja asetasin lindile. Lint viis nad üles. Seal oli kuulda nende kukkumist. Pole minu asi, mõtlesin. Tegin oma tööd rahulikult. Varsti märkasin, et kastide hulk oli juba märgatavalt vähenenud. Tegin oma tööd juba mehaaniliselt. Ma ei märganudki, kuidas üks avanes ja terve kärutäis kaste mulle lisaks toodi. Tooja oleks võinud kastid, mis asetsesid kärul ilusasti üksteise peal, virna panna, kuid toojal olid teised plaanid. Ta lihtsalt kummutas kärü ja kastid jooksid mööda tuba laiali. Paar kasti riivas kastide virnu, mis olid lindi lähedal. Üks virnast hakkaski ohtlikult küljeli kalduma. Püüdsin virna kuidagi püsti jääma sundida, kuid see ebaõnnestus ja kõrge kastide virn kukkus lindile. Lint hakkas kaste üles viima. Et kastid polnud lindile korralikult asetatud, siis ei mahtunud nad laes olevast avausest läbi. Sinna avause ette tekkis kastidest tropp, mida lint lolli järjekindlusega purustas. Lisaks kukkusid nüüd ka teised kastide virnad millegipärast lindile ja suur hävitustöö jätkus. Olin jahmunud. Kuidas linti seisma panna? Kus on brigadir? Kui ma asjaosalise üles leidsin, oli hävitustöö täiuslik — ka lint oli katki läinud. Brigadir vaatas, sügas kukalt ja lisas, et ega sellest lindist pole mitte kunagi abi olnudki. Lihtsalt mehhaniseerimine mehhaniseerimise pärast! Mind saadeti aga õunaliinile. Alustasin jälle keldrist. Seal oli suur pöörlev trummel, mille sisse tuli teatud luugist lasta paras kogus, nii pool tonni õunu. Trumlit uhati surveveega. Nii õunte mädaplekkidest lahti saadigi. Kui õunad oli piisavalt puhtad, siis pidin vajutama nupule, mis kallutas trumlit nii, et õunad sattusid mingisse kolusse, kust linttransportöör nad tsehhi viis. Siis avasin jälle luugi, täitsin trumli ja töö

muudkui käis ning mina lasksin vilet. Poole tunni pärast polnud enam õunu. Brigadir käskis trumli seisma panna, ja kui kõik õunad tsehhi saadetud said, kupatas ta mind tsehhi õunte jäätmeid koristama. Õunatsehhis oli U-kujuline lint, mille lõpp-produktiks oli pastöriseeritud õunapüree kaaneetatud klaaspurgis. Paar töölist oli ametis purkide pakkimisega pappkastidesse. Minu ülesandeks oli kärutada vaheprodukt — õunasüdamed-varred-lehed, mis eraldati keedetud õuntemassist teatud sõelumisega — ümber lindi ja kallutada seinas olevasse avausse, kust see lihtsalt õue hunnikusse kukkus. Taipasin, et jälle on automaatika puudulik. Puudus pisike sõlm, mis oleks jäägi nõutud kohta toimetanud. Nüüd kukkus kogu ülejääk lihtsalt põrandale. Toppisin oma käru sodivoo alla ja käru täitus iseenesest. Käru alla jäänud sodi kühveldasin labidaga kärusse. Varsti oli aga kell üks. Lint pandi seisma ja kõik alustasid töökoha korrastamisega. Mina tegelesin jälle surveveega ja pesin kogu ruumi põranda puh-taks. Kui olin vahetuse brigadirile üle andnud, läksin Aivo ja Kalju poole. Aivol polnud mitte midagi koristada. Ta istus puki otsas ja vaatas, kuidas Soonets suure luuaga "Toome" salati tsehhi pühkis ja pärast surveveega üle pesi. Brigadir tuli veidi enne kella kaht, tänas ja ütles, et palga saame kätte palgapäeval, vist paari nädala pärast. Juba koduteel arutasime, mida kõike me selle palga eest ostame. Ent kui palgapäev kätte jõudis, siis meid jutule ei võetudki. Tulge tunni aja pärast, praegu saavad töölised palka. Kolasime tunnikese sealkandi kauplustes. Ega sealt midagi erilist osta küll olnud. Soonets arvas, et tema saab kõige suurema palga ja teeb meile pärast õlled välja. Kassa juures selgus, et kõige rohkem raha sai hoopis Aivo. Soonets oli tige. Aivo rahustas teda, et sul, Kalju, oli küll väga raske töö, kuid sa tegid seda liiga vähe. Ega see Kalju tuju ei parandanud. Isegi see teadmine, et minu kui koristaja palk oli tema omast veelgi väiksem, ei parandanud Kalju tuju. Koduteel ütles ta Aivole, et sina said kõige suurema palga ja sina pead meile nüüd õlled välja tegema. Mina seda lubanud pole, oli Aivo napisõnaline. Niisugune see lugu oligi.

PEETER KROSSMANN

MATEMAATILISE TUNNETUSE TÕDE JA VÄÄRTUS

Stefan Hildebrandt

Tõlkinud Krista Räni

Ühest vanemast Eukleidese väljaandest võib leida liigutava vasegravüürist frontispissi, mis illustreerib Rooma ehitusmeistri Vitruviuse kohta käivat anekdooti. Merehädalised on sattunud tundmatule rannale. Sellal kui ühed alles üritavad päästvale kaldale jõuda, seavad teised juba esimesi vaevalisi samme kuival maal ja nende saatus — orjus või surm — näib olevat liigagi kindel. Kolm nende kaaslast on aga teinud rõõmustava avastuse — liivale on joonistatud geomeetrilised kujundid, mida nad imetleval pilgul mõtlikult vaatlevad, ja üks saab sellest uut julgust ning ütleb oma sõpradele: “Meil on vist lootust, sest ma näen inimtegevuse jälgi.” (*Euclidis*. . . 1703.)¹

Õnnelikud ajad, mil matemaatilised sümbolid liival andsid tunnistust inimkultuurist! Meie kaasaegsetel tuleks vist enne-
mini silme ette dr. Strangelove² või koguni Frankenstein. Parimal juhul omistatakse matemaatikule kasutu veidriku roll, mille

Wahrheit und Wert mathematischer Erkenntnis. — Carl Friedrich von Siemens Stiftung, München, 1995. Carl Friedrich von Siemensi Fondis 6. veebruaril 1992. a peetud ettekanne.

Avaldame autori loa.

¹Vt joonis 1. Pildiallkiri: *Aristippus Philosophus Socratius, naufragio cum ejectus ad Rhodiensium litus animadvertisset Geometrica schemata descripta, exclamavisse ad comites dicitur, Bene speremus, Hominum enim vestigia video. Vitruv. Architect. Lib. 6 Praef. (delin. M. Burghers sculpt. Univ. Oxon.)*

²Tegelane Stanley Kubricku 1963. a filmist *Dr. Strangelove ehk Kuidas ma õppisin mitte muretsema ning armastama pommi. Toim.*

võtab sõnades kokku järgmine sageli pajatataw anekdoot: Kursist kõrvale kaldunud ja orientiiri kaotanud õhupallisõitja silmab kaugele all orus rännumeest. Kui ta sellele hüüab: “Kus ma olen?”, saab ta lühikese kõhkkluse järel vastuseks: “Te olete õhupallis.” Seepeale kostab õhupallisõitja: “Te olete vist matemaatik?” — “Tõsi ta on,” hüüab rändur orust üles taevasse, “aga kust te seda teate?” — “Teie vastus,” kostab õhupallisõitja, “on niisama täpne kui kasutu.” (FAZ. 1992.)

Vahetevahel hädaldavad matemaatikud, et nende eriala ei ole avalikkuse silmis kuigi kõrges hinnas, iseäranis siis, kui uurimistööks eraldatud vahendid neist laia jõena mööda voolavad ning matemaatilisele uurimismaastikule sealt vaid üksikud ojakesed niirisevad. Nõnda mõtleivad nad aeg-ajalt hoolega järele ja otsustavad tõsiselt oma imagot avalikkuse silmis parandada. Üsna harva järgnevad sellele otsusele suuremad teod, ilmselt jõuab iga üritaja väga kiiresti äratundmisele, et ka haritud inimesed ei tunne matemaatika vastu kuigi sageli huvi.

Teinekord aga ei ole matemaatikul pääsu ülesandest pidada peokõne, mille eesmärgiks on rohkem või vähem heatahtliku avalikkuse silmis tema teadusele väärtust lisada ning kasu tuua. Siis ei kõlba käituda nagu Lagrange, kes osales oma Potsdami tööandja seltskondlikel üritustel vaid äärmise vastumeelsusega ning alustas oma panust vestluses enamasti tusase *Je ne sais pas*’ga. Eulerile, oma eelkäijale Preisi Friedrichi akadeemias, ütles ta koguni, et diskussioonid olevat talle äärmiselt vastumeelsed (Stuloff 1968).

Pidulikel puhkudel meenutavad matemaatikud niisiis küll oma teaduse harivat väärtust, mis väidetavalt suunab noort inimest loogilise ja iseseisva mõtlemise tee, harjutab teda täpsete ja konkreetsete mõistetega ning arendab keelelise väljenduse selgust ja täpsust. Kui lisame siia veel vaatlusoskuse õpetamise tänu geomeetria, kujuneb juba päris tore pilt. Viimasedki kahtlejad sunnime vaikima sellega, et tsiteerime oma peatunnistajaid, näiteks Galileid: “Looduse raamat on kirjutatud geomeetria märkidega.” Mis peab tähendama, et tee loodusteadusliku tunnetuseni kulgeb matemaatika kaudu. Tõepoolest: kas ei ole koonuselõigete teooria kasutuselevõtu ajalugu selle väite kõige veenvamaks kinnituseks? Ellipsi, parabooli ja hüperbooli olulisemaid geomeetrisi omadusi kirjeldas juba Apollonios Pergest 200 aastat enne Kristuse

sündi. Ta jõudis oma avastusteni puhtmatemaatilisest huvist ning talle ei tulnud mõttessegi, et koonuselõiked võiksid olla planeetide ja komeetide trajektoorikõverad. Pigem tõlgendas ta rändtähtede trajektoore ringliikumiste kombinatsioonina ning sellest sai alguse järgmise kahe aastatuhande tähtsaim astronoomiline teooria, mis on kirjas Ptolemaiose "Almagestis". Alles Kepler, Galilei ja Newton panid koonuselõigete kodanikuõigused füüsikas ning astronoomias maksma. Kepler mõistis, et planeetide orbiidid on ellipsikujulised. Öhku visatud kivi liigub Galilei väitel paraboolikujuliselt, ja Newton koondas kõik need kujutlused kokku üheks suureks ühtseks teooriaks, kus leidsid oma koha ka komeedid, need taeva laotuse ähvardavad nähtused. Tõeline tähtsündmus matemaatika ajaloos, ent kaugeltki mitte ainuke omasugune! Gauss, Riemann ja 19. sajandi suured Itaalia diferentsiaalgeomeetrid löid üldrelatiivsusteooria matemaatilised alused eimillestki, ning Einstein kinnitas oma sügavat austust nende ees sõnadega: "Tegelik loominguline printsiip peitub aga matemaatikas" (Reich 1994).

Ei ole just lihtne ennustada, millistest matemaatika osadest tõuseb tulevikus tulu teistele teadustele. Nii näiteks vaatas Harvardi ülikooli füüsikateaduskond varsti pärast 1900. aastat läbi oma üliõpilastele koostatud matemaatika õppeplaani, et sealt kõik liigne välja rookida. Sealsed kolleegid jõudsid — ajaloo pilkena — üksmeelselt arusaamisele, et rühmateoorial ei ole füüsikaga vähimatki pistmist. Juba kakskümmend aastat hiljem tuli neil oma otsust revideerida, sest kvantmehaanika ei ole ilma rühmateooriata mõeldav. Rühmateooria alused pani paika Évariste Galois, kes langes aastal 1832 kahekümneaastasena ilmselt Prantsuse salapolitse'i poolt lavastatud duelli ohvriks. Galois tegeles niinimetatud permutatsioonirühmadega, et uurida esoteerilist küsimust, kas algebravõrrandeid on võimalik lahendada radikaalide ehk juuremärkide abil. Viiskümmend aastat hiljem tegeles norralane Sophus Lie, Leipzigi ülikooli matemaatikaprofessor, lõputute teisendusrühmadega, et arendada välja omamoodi Galois' teooriat diferentsiaalvõrrandite tarbeks. Schuri, Killingi, Elie Cartani ja Hermann Weyli käe all aga võttis areng hoopis teise suuna, kui Lie oli algul silmas pidanud; Lie rühmad, Lie algebrad ja kujutuseteooria kuuluvad tänapäeval füüsiku kõige hädavajalikumate tööriistade hulka, kuivõrd ta tegeleb kvantme-

haaniliste nähtustega, ja mitte keegi ei oleks osanud seda 1900. a paiku ette näha. Ei ole liialdus öelda, et selliseid näiteid “matemaatika seletamatust efektiivsusest” (Wiegner 1960) võiks tuua kui tahes palju, mis olgu usinatele õpingute reformijatele ja õppeprogrammi planeerijatele hoiatuseks südamele pandud, isegi kui matemaatikud enamasti oma teaduse rakendatavusele loodusteadustes ja tehnikas suuremat tähtsust ei omista. Gauss näiteks märkis, et ei mängi ju mingit rolli, kas matemaatilisi teadmisi rakendatakse materiatompude, näiteks planeetide, või arvuteooria peal. Ta võis sellist arvamust endale lubada, sest ta rikastas puhast ja rakendusmatemaatikat tippsaavutustega vist küll rohkem kui keegi teine pärast teda. Muuseas märgib enamik matemaatikuid paraja uhkustundega, et matemaatilised teadused on kujunenud täppisteaduste ja kaasaegse tehnika aluseks, või nagu mõni aasta tagasi tuvastas üks Ameerika Teaduste Akadeemia moodustatud komisjon: *Kõrgtehnoloogia on põhiliselt matemaatiline tehnoloogia* (Bulirsch 1991). Sellele vaatamata on labane kasu silmas pidav mõtlemine matemaatikutele võõras. Märksa sügavamalt muljet avaldab neile teooria jõud, elegants ja ilu, ning Armand Boreli arvamusega, et matemaatika on *ideede poeesia*, nõustub vist küll iga matemaatik.

Muidugi ei avane matemaatilise mõttehoone ilu kaugeltki mitte igähele. Schopenhauer näiteks nägi aritmeetikas “madalaimat kõigist vaimutegevustest” (Schopenhauer 1877)³. Kogu *analysis finitorum et infinitorum*, väitis ta, viib välja pelgale arvutamisele, ja tsiteerides Lichtenbergi: “Matemaatikaga on peaaegu

³Siin ja edaspidi toodud Schopenhaueri tsitaate kohta vrd *Parerga* II, § 35, p. 52 (= *Werke* VI); *Vierfache Wurzel*, § 21, p. 77 ja § 39, p. 139 (= *Werke* I), *Wille* I, § 14, p. 87 (= *Werke* II) Frauenstädti väljaandes, millele on tuginenud Pringsheim (1904). Selle koostamisel on kasutatud Schopenhaueri teoste käsikirjalisi eksemplare tema lisandustega, allakriipsutustega ja parandustega, nagu ka tema käsikirjaraamatuid ning trükinäidiseid, olemata siiski ajaloolis-kriitiline väljaanne, mis veel tänagi puudub. Mõningaid Pringsheimi (ja minu) poolt toodud Schopenhaueri tsitaate ei leidu seevastu L. Lütkehausi toimetatud Schopenhaueri väljaandes (Zürich: Haffmans Verlag, 1988, 5 köidet), mis toetub Schopenhaueri teoste “viimastele autori poolt läbi vaadatud väljaannetele”.

sama lugu mis teoloogiaga. Nii nagu viimasele pühendunud isikud, eriti need, kes peavad mõnd vastavat ametit, nõudlevad erilist pühaduse krediiti ja lähemat sugulust Jumalaga, ehkki väga paljud neist on tõelised päevavargad, samamoodi nõuab niimetatud matemaatik vägagi tihti, et teda peetaks suureks mõtlejaks, ehkki ka viimaste hulgas leidub kõige hullemaid jahupäid, keda üldse on võimalik ette kujutada, sobimatuid mis tahes ettevõtmisteks, mis eeldavad järelemõtlemist, kui see ei saa just vahetult aset leida märkide niisuguse kerge seostamise kaudu, mis on rohkem ruttiini kui mõtlemise tagajärg” (Lichtenberg 1801). Filosoofi *coupe de grace*: “Arvutustel,” väidab ta, “on väärtust vaid praktikas, mitte teoorias. Võiks isegi öelda: kus algab arvutamine, seal lõpeb mõistmine.” Asjaomased isikud loevad seda imestusega ja mõtlevad, et vaevalt küll oli Schopenhauer heitnud pilku Euleri, Lagrange’i või Gaussi töödesse. Ka matemaatikute geomeetrilised oskused ei leidnud filosoofi silmis armu. Nii nimetas ta Eukleidese “puujalgset, isegi salakavalat” Pythagorase teoreemi tõestust tabavaks näiteks matemaatikute puhul tavapäraestest “hiirelõksutõestustest”, mis lugeja lihtsalt üle trumpavad, selmet selgitada mõne matemaatilise tõe “tõelist olemuslikku põhjust”.

Sellise rünnaku peale noomisid matemaatikud Schopenhaueri põhjalikult läbi, kõige karmimalt ilmselt Müncheneri matemaatik Alfred Pringsheim oma 1904. a Baieri Teaduste Akadeemia ees peetud kõnes *Matemaatika väärtusest ja väidetavast väärtusetusest* (Pringsheim 1904). Asi, mis Pringsheimi — õigusega — eriliselt ärritas, oli avastus, et Schopenhaueri poolt kasutatud Lichtenbergi tsitaat osutub “lähemal vaatlusel täiesti teadlikuks, üsna labaseks ja õelaks võltsinguks”. Lichtenbergi lühiessee algab nimelt lausega: “*Matemaatika on suurepärase asi, ent matemaatikud ei kõlba sageli kassi saba allagi*”, mis pöörab ütluse ilmselgelt pea peale. Lichtenberg sihtis oma hoobi mitte matemaatika, vaid teatavate selle ala esindajate pihta, ja Pringsheimi arvates ei ole kahtlustki, keda on silmas peetud, nimelt “selle tänapäevaks peaaegu täielikult unustusse vajunud, niimetatud kombinatoorikakoolkonna esindajaid, kes 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul okupeerisid peaaegu kõik õppetoolid Saksamaa ülikoolides, kelle laialivalguvad, enamasti tühja formalismi hajuvad vaimusünnitised võisidki sellises targas mehes nagu Lich-

tenberg, kellel ju pealegi olid füüsikaproffessorina (Göttingenis) endal suured matemaatika-alased teadmised, esile kutsuda vaid äärmist vastumeelsust”.

Muuseas väljendus Lichtenberg ühes teises kohas veel kord samamoodi: “Leidub niinimetatud matemaatikuid, kes tahaksid kangesti, et neid koheldaks suisa tarkuse saadikutena, nii nagu mõned teoloogid tahaksid olla Jumala saadikud, ja tüssavad rahvast algebralobaga, mida nad nimetavad matemaatikaks, nii nagu nood teised ajavad udujuttu, millele nad omistavad piibliseletamise nime” (vrd Lichtenberg *op. cit.*: 296). Ajad ja moed muutuvad, nähtused jäävad samaks. Tänapäeval kummitab saksa följetonides saatuslik liblikas, kelle tiivalööök Oxfordis vallandab keeristormi Brasiilias, kuna Inglismaa rannik venib lõpmata pikaks ning pistab selgest ehmatuses paradigmatavahetuse üle nahka õunamehikese⁴, ja seda veel filoloogide liidu heakskiidul kultuuriministeeriumi valvsa pilgu all.⁵

Meie esmäärgiks ei ole aga kaitsta matemaatikat kuritarvitamise eest isevärki raviõpetuste poolt, mis koos Hahnemanni segamise ja loksutamise sõpradega tahavad luua viimase teadusliku päästerõnga kogu inimkonnale,⁶ ega ka kaitsta seda haritumate

⁴Teatav fraktal, mis on tuntud ka piparkoogimehikese nime all. *Toim.*

⁵Dr. Schultz-Hector, Baden-Württembergi liidumaa kultuuriminister, “Õppeplaani koostamine matemaatika erialal” (*Chaos... 1994*): “Senised mõttemallid tuleb ületada, neid on vaja edasi arendada ja täiendada. . . Nii olevat ka majandus- ja tööstusettevõtted juba haaratud kaosest ning fraktalitest. *Sealjuures võivat kaost kirjeldada eeskätt ettearvamatu prognoosina. . .* Tuntud näide selle kohta olevat liblikaefekt: liblika tiivalööök võiks mõnel teisel mandril põhjustada keeristormi.”

⁶Gerhard Staguahn (1991): “Kaoseteoorias võiks näha ka katsed luua viimast teaduslikku päästerõngast. See peab olema piisavalt suur, et kanda kogu inimkonda. Kaoseteooria peaks näitama uusi, terviklikke teid, kuidas kaost maailmas veel kord ohjesse saada. . . Tänapäeva kaoseuurijatel on teinegi esiisa. . . Samuel Hahnemann, teadusliku homöopaatia rajaja. Tema on siiani ilmselt ainus, kellel on õnnestunud anda praktiline kinnitus selle kohta, et pisimatel, füüsiliselt mitetõestatavatel põhjustel võivad olla suured, igapäevasele nähtavad mõjud. . . Ilmselt salapärase, kõiki suuri avastusi saatva intuitsiooni teel avastas ta lõpuks, et lahjendatud substantsidele on võimalik loksutamise teel lisada

põlustajate eest, vaid ainult *matemaatilise tunnetuse tõde*. Jätkem väärtuse küsimus esitsa kõrvale.

Tõe mõistet ei ole võimalik nõuetekohaselt käsitleda, kui ei olda tuttav Kanti õpetusega. Matemaatikule on aga ehk lubatud, kui ta pöördub oma eriala esindaja poole ning läheneb probleemile täiesti naiivselt ja Kanti-eelses vaimus. Šveitslane Leonhard Euler, 18. sajandi silmapaistvaim matemaatik, kirjutab oma *Kirjades ühele Saksa printsessile mitmesugustel füüsika ja filosoofia teemadel*, mille ta aastail 1760 kuni 1762 koostas Brandenburg-Schwedti markkrahvi ülesandel viimase kuuteistkümnendaastasele tütrele: “Nüüd on mul au pajatada Teile Kõrgusele kogu meie tunnetuse tõelisest alusest ja näidata Teile, kust pärineb iga kord meie veendumus selle paikapidavuses ning õigsuses. [---] Kõik sõltub siin tõendite põhjalikkusest, mille abiga me peame iga asja tõele vastavuses veenduma, niisiis on tingimata vajalik, et oldaks suuteline otsustama, kas need tõendid on meie veenmiseks küllaldased või mitte” (Euler 1784).

Euler on arvamusel, et kõik meie tunnetuse piiresse jäävad tõed on võimalik jagada kolme kategooriasse, nimelt esiteks kogemuse tõed, teiseks mõistuse tõed ja kolmandaks usu tõed.

Esimese kategooria tõesuse kinnitused põhineksid meelte antud tunnistusel, ja tuleb öelda nii: “See asi vastab tõele, sest ma nägin seda oma ihusilmaga, või sellepärast, et mu meeled veensid mind selles.” Seevastu teise kategooria tõdesid tõestaks põhimõte, “et mingi asi on tõene, kui ma saan seda tõestada õige järeldusega või demonstreerida reegliparaste süllogismide abiga”. See on niisiis mõistuse valdkond, mille hulka võib arvata kõik geomeetria ja ülejäänud teaduste tõed, kuivõrd neid on võimalik tõestada mõistuse teel loogika vahenditega.

Lõpuks, kolmas kategooria hõlmaks usu tõdesid, mille all Euler mõistab ajaloolisi tõdesid, seega ajaloolisi pärimusi. “Need

kineetilist energiat, mis nende ravitoimet. . . tohutult tõstab. Vahelduvat loksutamist ja lahjendamist nimetas Hahnemann potentseerimiseks. . . Kõige uskumatum homöopaatiliste ravimite juures on aga see, et nende mõju avaldub tõeliselt alles siis, kui neid potentseerida edasi üle selle keemilise piiripunkti [pärast mida ei leidu lahuses enam ainsatki toimiva substantsi molekuli].”

me kiidame heaks, sest neist räägivad meile usaldusväärsed isikud, või sellepärast, et saame öelda: asi vastab tõe, sest üks või mitu usaldusväärset isikut on meile seda kinnitanud.” Euler märgib, et tõestused on nende kolme tõekategooria puhul küll erinevad, ent ometi peaksid nad meid ühesuguse jõuga veenma, kui nad on omas elemendis piisavalt head. Rohkem tõe allikaid peale kolme ülalnimetatut ei eksisteerivat ja olevat raske öelda, milline allikas aitab meie teadmiste avardamisele kõige rohkem kaasa. Vastavalt tunnetuse kolmele allikale ning kateegoriale oleks meil siis ka kolm veendumuse liiki: füüsiline veendumus, loogiline veendumus ja moraalne veendumus. Siiski ei tohtivat neid kolme liiki, millest igäühel on ju oma, teistest täiesti erinev iseloom, üksteisega segi ajada ega ära vahetada.

Kas matemaatikud peavad kinni vanameistri käsust tõe kolme kateegooriat korralikult lahus hoida? Hans Lewy (1988) märkis sel teemal oma ettekandes “Kriisid matemaatikas” aastast 1986: “Meie, vanemad matemaatikud, ja enamik meie nooremaid kolleege peame teiste tulemusi kasutades absoluutselt hädavajalikuks isiklikult nende õigsuses veenduda. Tänapäevalgi võib aga leida publitseeritud töid, mis toetuvad tulemustele, mille kontrollimine nõuaks enam kui 5000 trükilehekülje läbitöötamist — ülesanne, mis on mõõndavasti ebainimlik. Kõigis eksperimentaalsetes loodusteadustes on loomulikult võimatu isiklikult veenduda kõigi nende eksperimentide paikapidavuses, mis meie uurimusele eelnes on sellele aluseks. Ent kas peame ka meie, matemaatikud, kes me seni olime uhked selle üle, et ei tunnistanud ühtki teist autoriteeti peale omaenda mõistuse, resigneerunult võtma trükisõna tõe pähe? Ja siin on peidus järgmine ebamugavuse allikas — arvuti usaldamine. Tuntud, rohkem kui sada aastat vana küsimus on niinimetatud nelja värvi probleem. Jutt on küsimusest, kas on võimalik värvida paljude riikidega gloobust kõigest nelja värviga nõnda, et kaks riiki, mis piki kõverjoont teineteisega piirnevad, oleksid alati eri värvi. Kaks Ameerika matemaikut taandasid selle probleemi ühele teisele, arvuti jaoks arusaadavale probleemile, ja tundidepikkuse töö järel otsustas arvuti: jah, see on võimalik. Ent kas see tõestab mulle, et neljast värvist piisab?” Lühidalt, tundub, et viimasel ajal tuginevad ka matemaatikas mõistusetõed paljuski usu- ja kogemustõdedele,

vähemasti siis, kui viimaste hulka arvata arvutuste põhjal saadud tulemused. Kahtlemata ei taha mõned teadlased tunnistada põhimõttelist erinevust arvuti elektronlülituste ja inimese aju vahel, mis läbi vahetegemine mõistuse- ja kogemustõdede vahel üldse kaoks, vähemalt piirid oleksid ähmasemad, kui meile meeldiks.

Pole mingit kahtlust, et arvuti on matemaatiku õigustatud abivahend, ükskõik siis, kas ta annab talle katseandmeid ja toetab teda seal läbi täpsete seaduspärasuste väljaselgitamisel, või siis tugevdab arvutigraafika geomeetrilist intuitsiooni. Lõpuks on üksipuha, kuidas matemaatilise tunnetuseni jõutakse, kui see vaid viimaks on kindlustatud formaalse tõestusega, millest saab aru iga matemaatik, kes on piisavalt tark ja valmis end pingutama. Ent ka eksperimentaalsed arvestused, mida ei ole veel võimalik rangelt kinnitada, on suure tähtsusega, sest sageli ei ole teoreetilised abivahendid piisavalt kaugele arenenud. Iseäranis tehnika- või eksperimentaalteaduste vallas tegutsejale on sellised arvutused täiesti hädavajalikud; ei saa ega taha ta ju oma tööd nii kauaks edasi lükata, kuni matemaatiline teooria on jõudnud piisava tasemeni. Kui matemaatikul õnnestub lõpuks, ehk alles aastate või aastakümnete pärast, mõnd seisukohta täpselt põhjendada, ei pruugi ta praktiku suust kuulda muud kui vaid pahurat "me teadsime seda juba ammu". Sellest hoolimata on kõigi asjaosaliste jaoks erinevus eksperimentaalsete andmete ja formaalloomilise tõestuse vahel, seega kogemus- ning mõistusetõe vahel hästi teada (või vähemalt peaks seda olema), ja seda erinevust võeti kuni viimaste aastateni ka arvesse. Uuemal ajal leidub aga üha rohkem matemaatikuid, kes peavad seda vahetegemist ning koos sellega ka täpselt formaliseeritud tõestamist täiesti üleaaruseks. Nii ilmus 1991. aastal *Scientific American*'is John Hogani artikkel pealkirjaga "Tõestuse surm", kus neid vaatekohti üsna üleolevalt kirjeldatakse.⁷ Seal tsiteeritakse üht Ameerika matemaatikut järgmiste sõnadega: "Ma usun, et järgmise viiekümne aasta jooksul tõestuse tähtsus väheneb. [...] Saame veel näha, kuidas matemaatikaga tegeleb oluliselt rohkem inimesi, pakkumata tingimata tõestusi."

⁷Saksakeelne tõlge väljaandes: *Spektrum der Wissenschaften*, Dezember 1993. John Hogan: "Der Tod des Beweises", S. 88–101. Vrd ka: "Was ist ein Beweis?: Aufweichung des mathematischen Wahrheitsbegriffes durch Computer". — *FAZ*. 1.12.1993, Nr. 279, Seiten N1 u. N2.

Lühidalt, matemaatiline kõrgkultuur olevat intellektuaalne dinosaur, mis ei suuda enam muutunud tingimustega kohaneda; kuulatakse ette tema peatset lõppu ja langemist varase kiviaja intellektuaalsele tasemele.

Ehk tasuks nimetatud artikli argumentatsioonijada lähemalt vaadelda. Kõigepealt nenditakse, et kahtlused, mis läbivad nüüdisaegset mõtlemist, on nakatanud ka matemaatika. See ebakindlus tulenevat ühelt poolt matemaatika kasvavast keerukusest ja teiselt poolt sundivat arvuti matemaatikut tõestuse ning seega ka tõe olemuse üle järele mõtlema. Paraku ei ole sellises lähenemises neile küsimustele midagi uut, nagu näitab ülaltoodud Lewy tsitaat, ja ilmselt ei leidu ka lihtsat vastust sellele arengule, mis paljusid matemaatikuid endast välja viib. See ei tähenda aga veel kaugeutki seda, et formaalsest tõestusest matemaatilise tõe ainsa otsustava kriteeriumina tuleks loobuda ning asendada see arvutiekperimentidega. Just seda suundumust arvas Hogan suutvat tuvastada, mida veelgi süvendavat rahastajad, kes üha enam nõustuvat finantseerima vaid eesmärgile orienteeritud uurimisprojekte. Ka haridussüsteemist tulevat teateid, mille kohaselt vanad kangelased, kes kurva kuju rüütlitena söötsid inkrusteeritud tõestusemõõgaga võitluse näilise tõe tuuleveskitiibadega, olevat välja suremas. Õpetajad nentivat, et nende õpilased ei pea traditsioonilisi, aksiomaatilisi tõestusi enam nii veenvaks kui visuaalseid argumente. Lõpuks ei maksvat imestada, et tänapäeva arvutilapsed, kes on üles kasvanud televisiooni, videomängude ja personaalarvutitega, saavad vaid läbi häda aru millestki, mis ei seisa neil värviliselt silme ees. Stephen Wolframi tsiteeritakse sõnadega, et intelligentset arvutikatsed toovad rohkem kasu kui vana ja auväärne eelduse ning tõestuse skeem; “selle põikpäise tõestuses kinni olemise” tõttu olevat matemaatikutele koguni jäänud suletuks arvutitõdede uus suur valdkond, need lisavat “hiiglasliku struktuuri kroonile omalt poolt veel paar ilustust juurde”. Märkimisväärne on seegi, kuidas väljendub Fieldi medali laureaat William Thurston. Koos Thomas Kuhniga (*The Structure of Scientific Revolutions*) väidab ta Hogani sõnul, et teaduslikke teooriaid aktsepteeritakse pigem ühiskondlikel põhjustel kui objektiivse tõe pärast, ja jätkab: “Et matemaatika koosneb peamises osas ainult formaalsetest tõestustest, on üsna paikapidamatu ettekujutus, mis on meie sajandile tüüpiline. [---]

Tegelikkuses tõestavad matemaatikud oma teoreeme ühiskondlikus kontekstis. Matemaatika on ühiskondlikult tingitud teadmiste ja oskuste organism.”

Nõndapalju Hogani “tõestuse surmast”. Mulle tundub vähe tulusana süveneda üksikasjalikult sellesse ebasidusate argumentide sigrimigrisse.⁸ Asja rahaline külg ei ole igapäevaelus kindlasti mitte kõrvaline, ent tõe leidmise seisukohast on see siiski pigem tähtsusetu. See-eest tundub ebaoluline seegi, mida enamik televisiooni- ja videolapsi kergemini ning veenvamalt taipab, nimelt kas visualiseeritud tõestusi arvutiekraanil või vanamoodsat kriidijoonist seinatahvil, mis on kokku pandud suurest hulgast loogilistest sammudest. See on pedagoogiline, mitte matemaatiline probleem, ning on vist üsna vähe õpetajaid, kes võivad Eukleidest tänapäeval oma õpilastele pakkuda puhtal kujul. Edasi näib mulle käibetõena, et matemaatilise tõdemuseni jõutakse ühiskondlikus keskkonnas ja et seda tuleb viimasest lähtuvalt ka mõista, ent ehk rohkem kui teised teadused elab matemaatika ka oma elu, lahus ühiskonnast, mis ei takista matemaatikal — tahab ta seda või ei — avaldamast mõju meie igapäevaelule. Kõik see on päevselge ega vaja üle arutamist. Kahtlen aga selles, kas matemaatilisi teooriaid aktsepteeritakse pigem ühiskondlikel põhjustel kui objektiivse tõe alusel; viimasele ei räägi vastu seegi, et teatud valdkondi edendatakse ajuti eriliselt, sest nad tunduvad teatavate huvigruppide jaoks olevat väga suure rakendusliku või turupotentsiaaliga. See aga, kas tulevikus annavad matemaatiliste tõdede avastamisse suurema panuse tõestavad või eksperimenteerivad matemaatikud, selgub alles edaspidi. Pakun välja, et matemaatikud teevad ühte, jätmata teistki suunda unarusse. Ka ei arva ma, et matemaatilise tunnetuse üha suurenev keerukus teeks tulevikus võimatuks tegelemise täpse matemaatikaga või et matemaatika oleks omadega üldse õhtul ning et parimal juhul saab talle üksnes ilustusi lisada. Matemaatika ajaloos on ikka ja jälle olnud allakäigustsenaariume; teatavasti elas matemaatika pärast antiikaega üle koguni ligi tuhandeaastase okasroosikeseune, mis nägi küll välja rohkem koolnukangestuse moodi.

⁸Järgnenud kirjad *Scientific American*'is näitavad muide, et mitmed Hogani poolt tsiteeritud matemaatikud leidsid, et neid on valesti tsiteeritud või vähemalt vääriti mõistetud.

Saja-aastase teadmiste plahvatuse järel, mis järgnes Fermat', Descartes'i, Huygeni, Newtoni ja Leibnizi suurtele teostele, kirjutas Lagrange aastal 1772 d'Alembert'ile: "Kas Teie ei tundu, et kõrgem geomeetria liigub kerge dekadentsi suunas? Tal ei ole teisi tugesid peale Teie ja härra Euleri." (Tollal kasutati "geomeetriat" sageli matemaatika tähistamiseks üldiselt.) Lagrange pidas pikka aega analüüsikaevandust tühjaks ammutatuks ning arvas, et see hüljatakse peagi, sest maardla jääb juba liiga sügavale. Tuleviku kohta ennustas ta, et "matemaatika õppetoolid akadeemias ja ülikoolides langevad peagi araabia keele õppetoolide tähtsusetule tasemele." (Stuloff *op. cit.*)

Mis aga puutub matemaatilise tõestamise täpsusesse — see olevat viimasel ajal muutunud ülearuseks ning kujunenud matemaatilisele avastamisjõule takistavaks —, siis olgu siinkohal tsiteeritud David Hilbertit, üht 20. sajandi suurimat matemaatikut: "[--] täpsuse nõue, mis matemaatikas on teatavasti omandanud üldtuntud tähtsuse, vastab meie mõistuse ühele üldisele filosoofilisele vajadusele, ja teisest küljest pääseb probleemi mõtteline sisu ning produktiivsus täiel määral maksvusele alles siis, kui see nõue on täidetud. Uus probleem, eriti kui see pärineb välisest nähtuste maailmast, on nagu noor võrse, mis kasvab ja kannab vilja vaid siis, kui see poogitakse hoolikalt ning aednikuoskuste täpseid reegleid järgides vana tüve, meie matemaatiliste teadmiste taseme külge. Lisaks sellele on ekslik arvata, nagu oleks tõestamise täpsus lihtsuse vaenlane. Vastupidi, arvukad näited tõestavad, et täpne meetod on samal ajal ka lihtsam ning kergemini mõistetav. Just täpsuse poole püüdlemine sunnib meid avastama lihtsamaid järeldamisviise; ka rajab ta meile sageli teed meetodite juurde, mis on arenemisvõimelisemad kui vähem täpsed vanad meetodid" (Hilbert 1935).

Jätkem seega rahumeeli saatuse otsustada, kellele areng õiguse annab,⁹ ja pöördugem tagasi Euleri nõude juurde tõdede kolmel kategoriaal täpselt vahet teha. Mõistuse- ja kogemustõdede segu-

⁹Selles kontekstis tahaksin ma tsiteerida oma Bonni kolleegi H. Karcheri lugejakirja *Scientific American*'ile, mille ta kirjutas toimetusele nimetatud Hogani artiklile reageerides: "Meie teadmiste algaegadest peale on matemaatika ja füüsika arenenud koos ning mõlema panus meie kogemuste avardamisse on olnud märkimisväärne: mõelgem või

Archimedese, Newtoni, Leibnizi, Euleri, Lagrange'i, Gaussi, Riemanni, Hilberti või Diraci peale, kui nimetada vaid mõnd üksikut. Ehkki paljusid nende tõestusi on revideeritud, on nende kestev panus matemaatika edenemisse endiselt au sees; suurel määral on selle panuse mõõdupuuks olnud nende loodud uued mõisted, mis võimaldasid sõnastada varem väljendamatut — mõelgem või kiirusele, tuletisele ja kreeklaste probleemidele liikumisega — ning mis seejärel nihutasid uurimistöö keskmesse uued nähtused, mida nende uute mõistete abil oli võimalik mõista. Igal etapil vajati neid tõestusi mitmel põhjusel. Esiteks, matemaatika toetub varasemate põlvkondade saavutustele palju rohkem kui teised teadused. Selle valdkonna tõestused hoiavad avastatud alal ja kättesaadavana. (Kui Archimedese teooria laevade vee peal püsimisest poleks kaotsi läinud, ei oleks Rootsi Vasa 1800 aastat hiljem pidanud mõni minut pärast pärast minekut põhja vajuma. Tolle aja matemaatikud olid taas saanud teadlikuks Archimedese saavutustest ning asunud sillutama teed Newtoni ja Leibnizi revolutsioonile.) Teiseks, tõestused on karmiks proovikiviks uutele ideedele ja mõistetele, sest need jäävad ellu üksnes siis, kui neid saab edukalt kasutada uute teoreemide loomiseks. Ent head tõestused ei aita mitte ainult tõde päevavalgele tuua, vaid seletavad ka mõistvale lugejale, MIKS niisugune tulemus on tõene. See on väga tähtis, sest võimaldab probleeme modelleerida ja (ilma n-ö eluskatseta) välja uurida, kuidas tuleks talitada praktilisematel juhtudel. [---] Aga ehkki tõestused on nii tähtsad, nagu ma väitsin, ei ole nad matemaatika eesmärk; tõeline eesmärk, ma kordan, on mõistmine. Näiteks 1500. kuni 1800. aastani mängisid inimesed "imaginaarühikute" mõistega, kuid alles pärast seda, kui nendes kõhedust tekitavates imaginaarsustes tunti ära kahemõõtmelised arvud, töötati järgneva 50 aasta jooksul välja kompleksanalüüs ning arendati see niisuguste peensusteni, et see on tänini aluseks kogu elektrisandusele, kui mainida vaid kõige praktilisemat väljundit. Meie ajastu vaimuga ei ole nii pikk ootamine muidugi kooskõlas. [---] Kahtlemata on matemaatika hädas. Kommunikatsioon ei tööta meie päevil piisavalt hästi. Uurijad ja järelikult sageli ka nende juhendajad on spetsialiseerunud liiga kitsalt isegi kaasmatamatikute jaoks. Isegi matemaatika aluseid, ütleme seda osa, mis on välja töötatud kuni aastani 1850 ja mis on nii oluline meie tehnilise maailma käigushoidmiseks, on ikka veel raske selgeks teha ning ei ole üllatav, et (minu hinnangul) rohkem kui 80% siin ja Saksamaal koolis õpetatavast on matemaatika eesmärgi edasiandmiseks ebaadekvaatne; loomulikult ei saagi siis oodata, et avalikkus, täpsemalt, poliitiliselt huvitatud või poliitiliselt mõjuvõimas avalikkus mõistaks, mida matemaatika endast kujutab. Selles ongi probleem. Ja siin võib ar-

nemine on juba varasemat päritolu ning annab ikka ja jälle alust vaidlusteks matemaatikute ja füüsikute vahel. Silmapaistvaks näiteks on siin niinimetatud *Dirichlet' printsiip*, mis leiab edaspidi isoperimeetrilise probleemi najal põhjalikumalt valgustamist. See tõestusprintsiip läks matemaatika ajalukku sellepärast, et siin aeti 19. sajandil segamini mõisted *alumine raja* ja *alumine piirväärtus*, mida tänapäeval iga matemaatika- ja füüsikatudeng õpib lahus hoidma juba esimestes loengutundides. Kui Weierstrass oli selle isegi Gaussil, Dirichlet'l ja Riemannil kahe silma vahele jäänud vea avastanud ning seda kritiseerinud, tunnistasid matemaatikud, et igal konkreetsel juhtumil on vaja alumise raja olemasolu tõestada. Füüsikud seevastu arvasid, et olemasoluküsimus leiab lahenduse "evidentsuse" abi. Felix Klein kirjutas selle kohta peaaegu sada aastat tagasi: "Füüsikud [---] suhtusid Weierstrassi kriitikasse tõrjuvalt. Helmholtz, kellelt mul oli juhust selle kohta pärida, ütles mulle: "Meie, füüsikute jaoks jääb Dirichlet' printsiip tõestuseks." Niisiis tegi ta ilmselget vahet matemaatikute ja füüsikute tõestuste vahel, nagu on ju üldteada tõsiasi, et füüsikud matemaatilistest tõestustest suuremat ei hooli, neile piisab evidentsusestki" (Klein 1926; vrd lk 262–266 ja iseäranis lk 264).

lutitest tõepoolest kasu olla. Näiteks diferentsiaalvõrrandite õpetamisel võib arvutidemonstratsioonide abil palju kiiremini kui ükskõik kui paljude sõnade abil selgeks teha, mis on arutelu *eesmärk*. Selliseid näiteid on palju. Samuti on tõsi, et Gaussi ajast alates on teistelgi matemaikutel olnud ideid selle kohta, kuidas minna — tõestuste või oletustega — edasi kujutlusvõimet virgutavalt programmeeritud arvutite abil. Ent ma toetan kindlalt S. Krantzi, sest näiteks gümnaasiumiõpilased, kes silmitsuvad arvutiekraanile ilmuvat Mandelbroti hulka, ilma et neil oleks aimugi selle hulga mõttest, ei vii sugugi rohkem (ega vähem) läbi matemaatilist eksperimenti, kui nad teeksid päikeseloojangut silmitsedes — muidugi, nad võivad mõlemat vaatepilti nautida. Matemaatilised argumentid, mis on tavaliselt valatud tõestuste vormi, on endiselt — kui neid vaid õnnestub teisele poolele selgeks teha — kõige kiirem ja veenvam kommunikatsioonivorm: lisaks annavad nad õpetatavatele võimaluse iseseisvalt jätkata! Matemaatika probleem ei seisne mitte selles, kas me peaksime tõestustest loobuma või mitte, vaid selles, kuidas paremini kasutada kõiki meie käsutuses olevaid vahendeid, et teha selgeks mõistete ja väidete mõte." (Tsitaadi tõlkinud Kalle Hein.)

Paraku ei puudu evidentsusele kindlaksjäämisel just neil juhtudel, mil Dirichlet' printsiipi kasutati füüsikaliste mudelite peal, teatav loogika, näib ju loodus demonstreerivat teatava *minima ad oculos*'e olemasolu, ent selle protsessi puhul on tegemist esimese ja teise tõekategooria ilmse segiajamisega, mida matemaatik Richard Courant kirjeldas kunagi järgmiselt: "Empiiriline evidentsus ei saa kunagi põhjendada matemaatilist eksistentsi ja sama vähe võib füüsik liigse täpsusena laita matemaatiku püüdlust leida eksistentsitõestust. Ainult matemaatiline eksistentsitõestus tagab selle, et füüsikalise nähtuse matemaatiline kirjeldamine on mõttekas" (Courant 1950; vrd iseäranis lk 3).¹⁰

Valgustagem seda punkti pisut lähemalt kahe näite varal. Eukleidese "Elementides" leidub järgmine teoreem: *Naturaal-arvude hulgas on lõpmata palju algarve*. (Eukleides hoidus siiski väljendist "lõpmata palju" ning formuleeris oma väite pisut teisiti. Näiteks võiks öelda: "Suurimat algarvu ei ole olemas.") Selle kohta tõi Eukleides lihtsa matemaatilise tõestuse, mida tavaliselt õpitakse tundma juba gümnaasiumis. Maailma tipparvutajadki ei suudaks seda teoreemi empiirilisel tõestada, kui kaua nad ka arvataksid.

Umbes samasugune küsimus on otsustada, kas leidub või ei leidu lõpmatul hulgal *algarvukaksikuid* nagu näiteks 3 ja 5, 5 ja 7, 11 ja 13, 17 ja 19. See Euleri ja Goldbachi kirjavahetuses umbes 250 aastat tagasi tõstatatud probleem on tänini lahendamata. Siin ei ole abi ka arvutist, olgu siis, et küsimus taandataks mingisugustel matemaatilistel kaalutlustel lõplikuks, ütleme 10^{33} juhtumiga probleemiks, mille arvuti võiks siis parimal juhul 10^{15} (= 1 tuhande triljoni) aastaga läbi mängida. Siiski oleks ka mõeldav, et see küsimus ongi üldse lahendamatu.

Sageli võib kuulda arvamust, et matemaatika väljendavat ümberlukkamatult ja vaieldamatult igavesi tõdesid, milleni on loogiliste järelduste abiga jõutud põhimõtete juurest, mida nimetatakse aksioomideks ja mis on oma lihtsuse ning vahetu mõistetavusega igäihele arusaadavad. Kahjuks ei ole asi põhitõdede "vahetu evidentsusega" sugugi kiita ja juba siin lähevad

¹⁰Samas kontekstis olgu viidatud ka Stefan Hildebrandtile ja Anthony Trombale (1987).

matemaatikud karvupidi kokku. Nii sõlmisid aastal 1918 Hermann Weyl ja George Pólya, kaks 20. sajandi lugupeetuimat matemaikut, ühel Zürichi Tehnikaülikooli matemaatikakollokviumil kihlveo selle kohta, kas mõningad tol ajal õigeks peetud matemaatika põhimõtted on jõus veel kaksikümmend aastat hiljemgi või on need kõrvale heidetud.

Nende kokkuleppe täpne tekst kõlas nii:

G. Pólya ja H. Weyli vahel sõlmitakse kihlvedu järgmistel tingimustel:

*Kahte siintoodud tänapäeva matemaatika teoreemi puutuvalt:
Igal piiratud arvuhulgal on täpne ülemine raja,
Iga lõputu arvuhulk sisaldab loendatavat osahulka
ennustab Weyl:*

20 aasta jooksul, s.t aastaks 1937 tunnistab Pólya ise või enamik juhtivaid matemaatikuid, et neisse teoreemidesse kuuluvad mõisted arv, hulk ja loendatav, millele me täna üldiselt toetume, on täiesti ebamäärased, et 1) ja 2) tõlevastavuse või ebatõesuse küsimust tänapäeval levinud mõttes saab seepärast püstitada sama vähe kui näiteks küsimust Hegeli loodusfilosoofia põhimõtete tõesuse kohta.

Olgu märgitud, et mõlema teoreemi, nii 1) kui 2) näol on tegemist aksioomidega, millele veel tänapäevalgi enamik matemaatikuid kõhklematult toetub. Huvitav on selle kihlveo lõpplahendus. Selle kohta kirjutas Pólya aastal 1972, pärast Weyli surma: “Kihlveo lõpptulemus tuli minu ja Weyli vahel jutuks alles paar aastat pärast otsustamistähtaega, 1940. a lõpul. Weyl arvas, et tal oli 49% õigus ja minul 51%, palus mul aga loobuda kihlveos ette nähtud tagajärgedest, millega mina meelsasti nõustusin. Rääkisin sellest kihlveost paljudele sõpradele ja kolleegidele, ning kõik, ühe erandiga, arvasid, et mina olen selle võitnud” (Pólya 1972).

Kuidas me kihlveo lõpplahendust ka ei hindaks, üks on kindel: absoluutsest ja igavesest tõest ei saa juttugi olla, ei siin ega ka paljudel teistel juhtudel. Juba eelmise sajandi lõpul olid kuulsa Berliini matemaatilise koolkonna esindajad umbes samasugustel põhjustel aeg-ajalt üksteisega vaieldnud. Kronecker rääkis põlgusega “niinimetatud härra Weierstrassi analüüsist”, ja kui talle anti teada, et Lindemann tõestas arvu π , ühikringi pindala

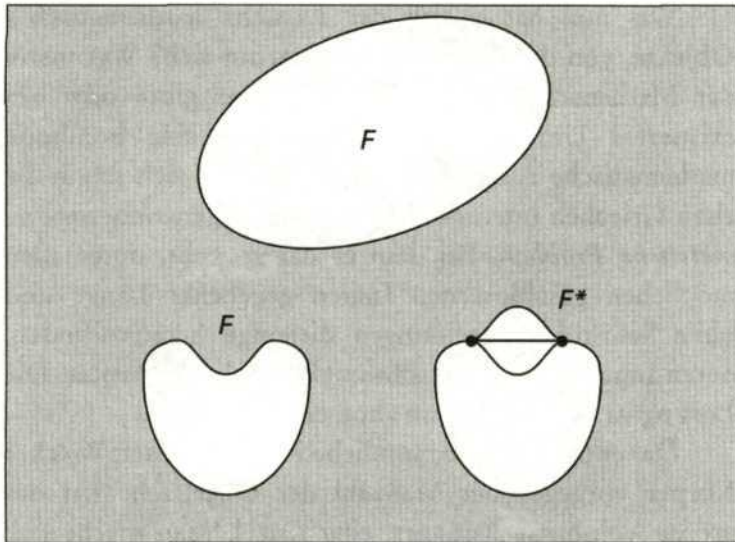
mõõtarvu transsendentsuse, olevat ta öelnud: "See ei huvita mind, π -d ei ole olemas."

Need anekdoodid näitavad kahte asja, esiteks, et matemaatilise objekti *olemasolu* võib olla küsitav, vähemalt mõnede matemaatikute jaoks, ja teiseks, kui palju kriise on matemaatikute eneseteadvus pidanud seoses hulgateooria tekkega läbi tegema.

Mis on sellel aga pistmist matemaatiliste objektide olemasoluga, millest meie parajasti räägime? Mida peab matemaatik silmas sõnadega "on olemas" või "eksisteerib"? Et seda lahti mõtestada, vaadeldgem üht kuulsat matemaatikaülesannet, mille vastu tundsid huvi juba vanad kreeklased, niinimetatud *isoperimeetrilist ülesannet*, mille puhul tuleb kõigi võimalike etteantud pikkusega kinniste ja mittelõikuvate joonte hulgast leida selline, mille tasandiosal on suurim võimalik pindala. Lahenduseks, nagu igaüks võib aimata, on ringjoon.

Vastav ruumiline ülesanne on niisugune: millisel pinna etteantud mõõtarvuga kehal on suurim ruumala? Vastus: keral. On kerge mõista, et järgnev ülesanne on "ruumilise" isoperimeetrilise ülesandega ekvivalentne ning järelikult on sel ka samasugune lahendus, nimelt: millisel etteantud ruumalaga kehal on väikseim pealispind? Vastus on seega: keral. Niisiis on keramaja optimaalne energiasäästumaja ja kõik seebimullid on kerakujulised neilsamadel põhjustel.

Ent tulgem tagasi esmalt püstitatud tasapinna klassikalise isoperimeetrilise probleemi juurde, mille lahendamiseks šveitslane Jakob Steiner, kes 19. sajandi algul õpetas Berliinis, pakkus välja järgmise meetodi, et tõestada *ringi isoperimeetrilist funktsiooni*. Vaadeldgem suurima pindalaga kujundit F etteantud übermõõdu L puhul (vrd Blaschke 1916). Me väidame, et F peab olema munakujuline nagu joonisel 2, mitte "mõlgiga" nagu joonisel 3. Vastasel korral me lihtsalt suruksime mõlgi seest väljapoole ja saaksime nõnda uue kujundi F^* , millel on sama übermõõt mis F -il, ent suurem pindala (vt joonist 4). Sellisel juhul ei oleks aga F , nagu eeldatud, kõige suurem objekt, tekiks vastuolu! Niisiis ei ole F -is mõlki ja seega on F munakujuline, ovaal.

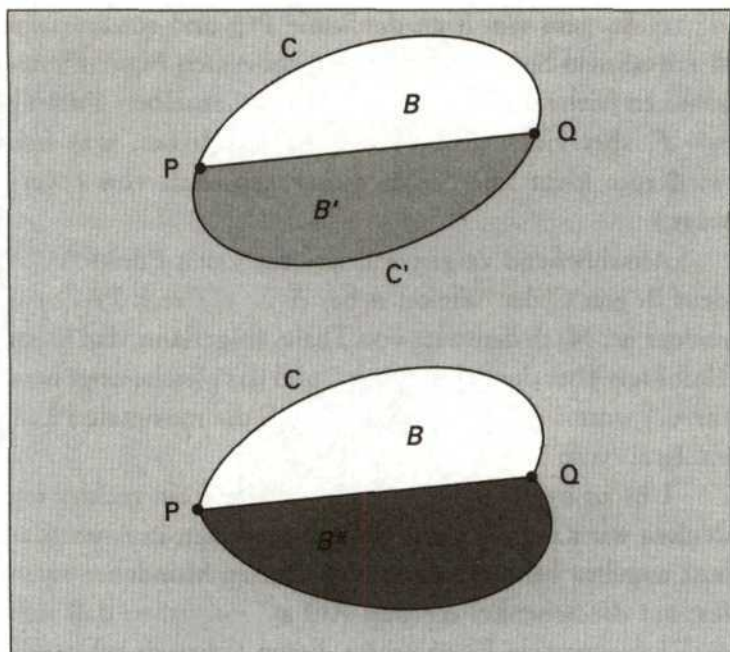

Joonised 2–4.

Fikseerigem nüüd ovaali F serval suvaline punkt P ja sooritamem siis piki ovaali serva teekond pikkusega $L/2$ ning me jõuame uude punkti Q . P ja Q jagavad ovaali serva kaheks võrdse pikkusega kaareks C ja C' . Kui tõmbame nüüd sirge ühendusjoone PQ , siis jookseb see läbi kogu ovaali ja jagab F -i kaheks osaks B ning B' , mis peavad olema võrdse pindalaga F -i maksimaalfunktsiooni tõttu (vrd joonis 5). (Kui B oleks nimelt suurema pindalaga kui B' , siis peegeldame me B -d joonel PQ ning paneme seejärel B tema peegelpildiga B^* kokku uueks kujundiks F^* (vt joonis 6), millel siis on samasugune übermõõt nagu F -il, ent suurem pindala, mis omakorda ei sobi kokku F -i maksimaalfunktsiooniga.

Lõpetuseks näitame, et iga punkti A jaoks kaarel C on nurk α kolmnurgas PAQ täisnurk. Thalesi teoreemi järgi järeldub siis, et C on poolring kõõlu PQ kohal, ja sama käib ka C' kohta, millega on siis tõestatud, et suurim võimalik kujund on ring übermõõduga L .

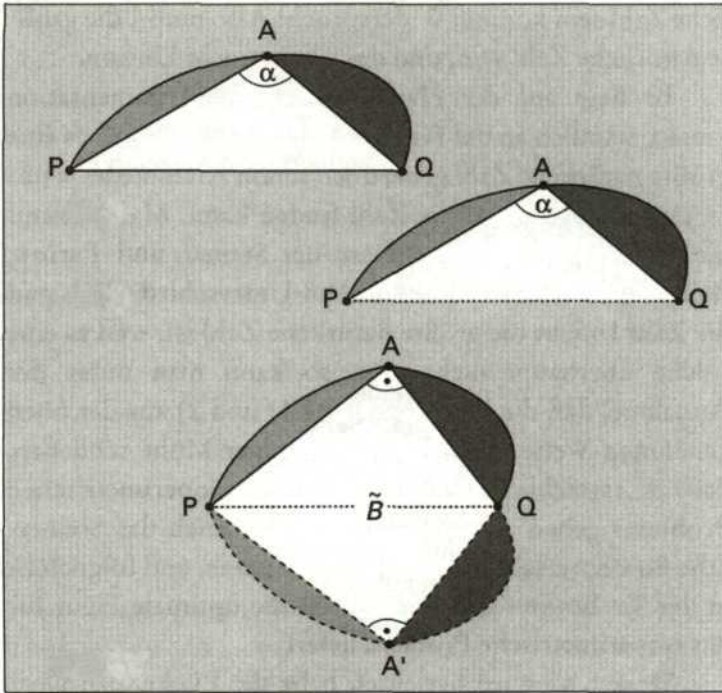
Tõestamiseks, et iga nurk α on täisnurk, mõelgem, nagu näidatud joonisel 7, A -le juurde liigend. Mõlemad viirutatud

Joonis 5–6.

poolkuud olgu kindlalt asetatud kolmnurga külgedele AP ja AQ , nii et tulemuseks on kääridega sarnanev kujund, mille kääri-
nurka α me saame muuta (joonis 8). Kolmnurgal PAQ kindlate
küljepikkustega PA ja QA on suurim võimalik pindala just siis,
kui α on täisnurk. Kui α ei oleks üheksakümnekraadine nurk, siis
võiksime kääri-
nurka α täisnurgaks muutes teha B -st kujund \tilde{B} , mis
koos oma peegelpildiga \tilde{B}^* annaks (uuel) sirgel PQ kujundi (joo-
nis 9), mis oleks übermöödult võrdne F -iga, ent suurema pinda-
laga — uus vastuolu. Niisiis on α siiski, nagu väidetud, täisnurk,
ja kõik on tõestatud.

Tõestus näib olevat veenev, ent lähemal vaatlusel on tal siiski
üks konks. Peame endalt küsima: miks üldse on olemas ettean-
tud übermööduga suurima pindalaga kujund? Selle olemasolu
oli Steiner pikema jututa evidentseks pidanud, ent see ei ole kau-
geltki nii. Sellise kujundi olemasolus kahtlemine tundub esialgu

Joonis 7–9.

juuksekarva lõhkiajamisena, ent on siiski täiesti õigustatud, nagu näitab niinimetatud *Perroni paradoks*. Selle järgi on 1 suurim naturaalarv, s.t suurim arvude $1, 2, 3, \dots$ hulgas. Kui tähistame nimelt suurima naturaalarvu n -iga, ja kui see ei ole 1, siis oleks tema ruut suurem kui n , sest meil oleks

$$n^2 = n \times n > n \times 1 = n.$$

Et aga ka n^2 on naturaalarv, siis oleks see suurem kui n , mistõttu n ei saaks olla suurim naturaalarv — jälle vastuolu! Niisiis peab 1 olema suurim naturaalarv, ja see on juba tõeline mõttetus.

On ilmselge, mis on selle argumentatsiooni puudus, nimelt (varjatud) oletus, et suurim naturaalarv on olemas; ent juba Archimedes teadis ju, et sellist arvu ei ole võimalik leida. Steineri

ja Perroni ekslike järelduste analoogia on ilmne; tõsi küll, on üks oluline erinevus. Kui arv 1 ei ole suurim naturaalarv, kuna seesugust üldse ei olegi, siis võib eeldusel, et mõlemad aksioomid 1) ja 2) ülalkirjeldatud kihlveost kehtivad, mõningase pingutusega järeldada, et isoperimeetrilisele ülesandele peab tõepoolest lahendus leiduma. Nüüd ei koba ka Steineri tõestusmeetod enam tuge leidmata pimeduses, ja järelikult on tõepoolest tõestatud, et ring on isoperimeetrilise ülesande puhul optimaalne kujund.

Räägitakse, et Steiner ei olevat oma järeldusviisi lünklikkust mõistnudki, ehkki tema Berliini kolleeg Dirichlet (hilisem Gaussi järeltulija Göttingenis) tema tähelepanu puudustele juhtis. Ajaloo iroonia on aga selles, et Dirichlet, Gauss, Riemann ja teised kasutasid kõik üsna sarnast pettejäreldust, mis on matemaatika ajalukku läinud *Dirichlet' printsiiibina*. Selle "printsiiibi" puhul on labaselt öeldes tegu tõestusmeetodiga, mille korrektsust tõestatakse teatavate objektide olemasoluga. Tõestusmeetodi petlikkus seisneb vaid selles, et problemaatiliste objektide olemasolu on sageli vaid näiliselt evidentne, lähemal vaatlusel osutub aga keerukaks küsimuseks. Igal juhul on Dirichlet' printsiiip vale ainult mõnikord; sageli ta ka kehtib, ja nimelt paljudel olulistel puhkudel. Et selgitada Dirichlet' tõestusmeetodi puhutist ekslikkust, vaadeldgem üht lihtsat näidet. Püstitagem endale ülesanne teha kindlaks väikseim positiivne arv, mille ruut ei ole väiksem kui kaks. Kas selline arv on olemas, kas meie miinimumprobleemile on seega lahendus? Vastus kõlab: "kuidas kunagi"; õige võib olla nii "jaa" kui ka "ei". Selle vastuse mõistatuslikkus kaob kohe, kui esitada õige küsimus, nimelt: Mida tähendab siin "arv"? Kui me mõistame arvu all "ratsionaalarvu", seega "kahe täisarvu jagatist", siis ei oleks miinimumprobleemil lahendust, sest on ilmne, et lahenduseks — kui seesugune leidub — on see positiivne arv, mille ruut annab kahe. See on "ruutjuurega kahest", $\sqrt{2}$, tähistatud arv. Me teame aga juba pütagoorlaste aegadest, et $\sqrt{2}$ on irratsionaalne — ja teatavasti ütles Platon, et inimesel, kes ei ole südamepõhjani vapustatud, saades teada, et $\sqrt{2}$ ei ole ratsionaalne arv, peab olema sea hing.

Kui oleksime oma ülesandesse aga võtnud kõik reaalarvud, siis oleks vastus olnud: jah, lahendus on olemas, see on $\sqrt{2}$. Mis

aga on *reaalarvud*, niisiis kõik ratsionaalsed ja irratsionaalsed arvud kokku? Selle käsitluse, enamiku matemaatiliste teooriate soolide vundamendi juurutasid ning põhjendasid kreeka geomeetria laadis aksiomaatilisel viisil täpselt ära alles matemaatikud Cantor ja Dedekind; nii vähemalt mõistab seda enamik tänapäeva matemaatikuid. Siiski sarnaneb Cantori ja Dedekindi teguviisi mustkunistrikiga: nad kuulutasid kergel käel kõik augud, mis arvteljel ratsionaalarvude vahel leiduvad, samuti arvudeks, ning Courant on seda alati võrrelnud paberraha kasutuselevõttuga Mefistofeelse ettepanekul.¹¹ See protsess nõudis täiesti uut, piisavalt üldist suuruse mõistet, mis tegi vajalikuks kaasata vaatlustesse “aktuaalne lõpmatus”, näiteks kui öeldakse, et reaalarv on lõpmatu kümnendmurd, mille tundmiseks tuleb teda kirjeldada lõpmata paljude arvudega 0 ja 9 vahel.

See suuruse mõiste, idee lõpmatusest, ei oleks olnud antiikmatemaatikutele vastuvõetav. Nn *intuitsionistid* tahtsid kõikidest probleemidest, mis olid tekkinud seoses aktuaalse lõpmatuse lubamisega, lahti saada sel teel, et soovisid Kroneckeri kombel keelustada kõik mõisted, mis ei lase end defineerida piiratud hulga sammudega. Iseäranis *tertium non datur*’it ei pidanud tohtima lõpmatute hulkade puhul rakendada, mis tähendab: väidet ei ole lubatud pidada *õigeks* või *valeks*, kui seda väidet või tema eitust ei ole võimalik tõestada piiratud hulga sammudega.

Hans Lewy rääkis oma ülalnimetatud Bonni ettekandes ühest loengust, mille oli 1930. aasta paiku Göttingenis pidanud kuulus Hollandi topoloog Brouwer, kes oli üks intuitsionistide eestkõnelejaist. Brouwer esines väitega, et suurem osa — toona — õpetatud matemaatikast olevat vale, ja järgneval diskussioonil, kui talt küsiti, kas see käib ka tema oma tööde kohta, ütles ta: “Jah, kõik on vale” (Lewy *op. cit.*: 30).

Hilbert, oma aja juhtiv matemaatik, ei tunnistanud nagu enamik tema erialakolleegegi intuitsionismi, rääkis *intuitsionistlikust mässukatsest* ning viskas Brouweri koguni “Matemaatiliste Aanalide” toimetusest välja.

¹¹Vrd Johann Wolfgang v. Goethe, *Faust. Teine osa*, Esimene vaatus, vārsid 6013–6140.

Hilbert oli arvamusel, et *ignorabimust* ei ole olemas, ja ta töötas oma viimastel teaduslikult produktiivsetel aastatel kogu matemaatikale aksiomaatilise aluse rajamise kallal. Juba oma Pariisi ettekandes aastal 1900 oli ta probleemina nr 2 seadnud endale ülesandeks tõestada *aritmeetiliste aksioomide vaieldamatust*. Ta soovis näidata, et piiratud arvu järelduste kasutamisel nende aksioomide kohta ei saa kunagi tekkida loogilist vastuolu. Hilberti optimism väljendub järgmises mõtteavalduses: “See veendumus iga matemaatilise probleemi lahendatavuses on meile töös tugevaks innustuseks, me kuuleme sisimas pidevat hüüet: Seal on probleem, otsi lahendust. Sa suudad selle leida puhta mõtlemisega; sest matemaatikas ei ole kohta *ignorabismil!*” (Hilbert *op. cit.*: 298.)

Aritmeetiliste aksioomide vastuvaidlematus ei ole, tõsi küll, ikka veel kinnitust leidnud. Suurema osa matemaatikute tegutsemise aluseks oli siis ja on ka täna maksim: kogemus näitab, et põhiaksioomide ja loogiliste abivahendite *ettevaatlikul kasutamisel* ei teki vastuolusid. Niisiis jätkakem ja oodakem ära, mida põhialuste otsijad avastavad. Veelgi enam, matemaatikute näiliselt nii kindel maailm ja nende veendumus kõigi matemaatiliste väidete potentsiaalses tõestatavuses või ümberlükatavuses sai kolmekümnendatel aastatel enneolematu hoobi; tänased rünnakud, millest eespool räägiti, tunduvad sellega võrreldes süütud, sest on märksa vähem sügavutiminevad. Kurt Gödel näitas nimelt tookord, et iga mingil kujul antud lõpliku aksioomide süsteemi kohta on alati olemas väide, mis on küll selle aksioomisüsteemi mõistete abiga formuleeritav, mille õigsusele aga ei ole selle aksioomisüsteemi siseselt võimalik hinnangut anda. Lühidalt öeldes, kuidas ka ei tegutsetaks, alati jõutakse välja kahtlase väideteeni. Sellest lõõgist ei ole matemaatikud seni ajani toibunud. Ehkki see ei ole enamiku teadlaste igapäevatöös kuigi tähtis, jääb sageli sellest siiski hinge ebamugavustunne.

Pöördugem tagasi küsimuse juurde matemaatilise tõdemuse väärtusest, jättes sedakorda kõrvale lihtlabase kasu ühiskonnale. Suure meistri maalil on üldjuhul silmatorkav rahaline väärtus ja see on omaniku jaoks enamasti hea investeering, ometi hindab ning armastab kunstisõber seda siiski muudel põhjustel, kuna tegelik turuväärtus on tema jaoks üsnagi ebaoluline. Milles näeb aga matemaatika sõber selle väärtust? Hardy (1940) kirjutas, et

matemaatik on umbes nagu maalikunstnik või poetki “*a maker of patterns*”, niisiis inimene, kes leiab ja kujundab vorme, ainult et matemaatilised kujundid olevat püsivamad, sest need põhinevad ideedel. Edasi arvab ta, et matemaatilised vormid peaksid olema ilusad, nagu ka maalikunstnike või kirjanike omad; nende ideed peaksid harmooniliselt kokku sobima. Ilu olevat esimene proovikivi, sest maailmas ei olevat kohta inetule matemaatikale (Platen 1895):

“Kes ilu vaadelnud on silmadega,
on seega juba surma ohvriks langend,
ei kõlba maa peal enam millekski.”

Milline on ilus matemaatiline uurimisülesanne, ja milline on ilus lahendus? See ei ole defineeritav, nii nagu igasugust ilu saab kirjeldada vaid äärmiselt ebatäiuslikult. Igatahes on parem esitada hea näide, ja nii tahaksin ma ära tuua Pythagorase teoreemi tõestuse, mis avaldas mulle sügavat muljet; see pärineb muide üheteistkümnenda-aastaselt õpilaselt Albert Einsteinilt. Argumentatsioon on äärmiselt ökonoomne: täisnurksesse kolmnurka ABC tõmmatakse üksainus abijoon, nimel ristlõik nurgapunktist A vastasasuva hüpotenuusini BC , mida see kohtab punktis D (vt joonis 10). Võib kohe näha, et täisnurksed kolmnurgad ABC , ABD ja ADC on sarnased, sest neil on ühesugune nurk. Niisiis on kõigi kolme jaoks pindala ja hüpotenuusi ruudu jagatis ühesuguse positiivse väärtusega λ ,

$$\frac{F}{a^2} = \frac{F_1}{b^2} = \frac{F_2}{c^2} = \lambda.$$

Et aga ABC pindala F on täpselt võrdne ABD ja ADC pindalade F_1 ja F_2 summaga (vt joonis 11),

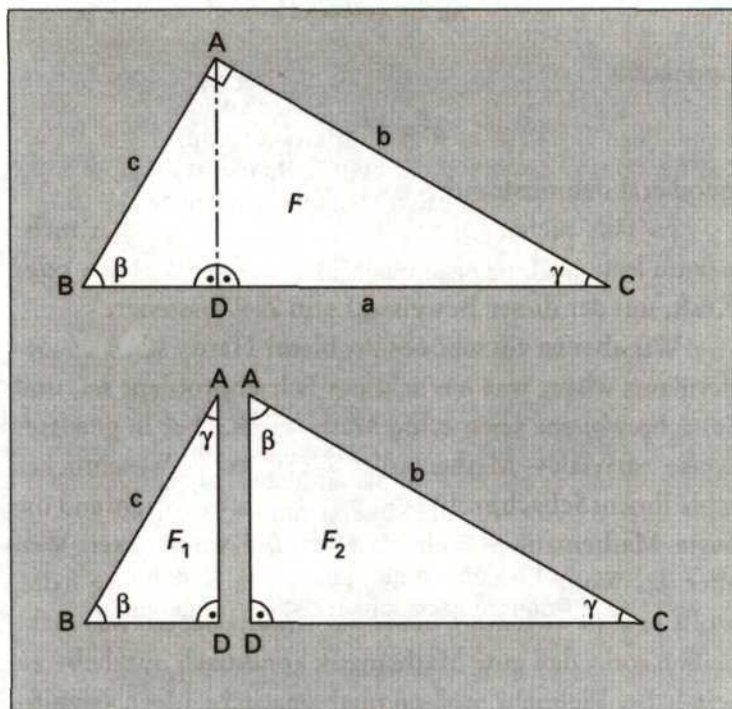
$$F = F_1 + F_2,$$

siis järeldub siit, et

$$\lambda a^2 = \lambda b^2 + \lambda c^2$$

ning seega

$$a^2 = b^2 + c^2,$$

Joonis 10–11.

quod erat demonstrandum.

Ei ole lihtne otsustada, mida tuleks rohkem imetleda, kas otsarbekust, ilu või jõudu, millega see tõestus oma eesmärgi poole tüürib.

Mis aga on ilus uurimisülesanne? Hardy kirjutas¹², et igäüks teab, mis on ilus maleülesanne, ja maleülesanded olevat tõeline

¹²“Professionaalse matemaatiku jaoks on nukker kogemus leida end matemaatikast kirjutamas. Matemaatiku ülesanne on midagi teha, tõestada uusi teoreeme, tuua matemaatikasse midagi uut, mitte rääkida, mida tema või teised matemaatikud on teinud. Riigimehed põlgavad publitsiste, maalikunstnikud põlgavad kunstikriitikuid, ja füsiolooge, füüsikuid või matemaatikuid valdavad tavaliselt samasugused tunded; ükski teine põlgus ei ole nii sügav ega lõppkokkuvõttes rohkem õigusta-

matemaatika, ent teatud mõttes “triviaalne” matemaatika, sest neis puudub midagi olulist: maleülesanded olevat tähtsusetud, samas kui parim matemaatika on ühtaegu nii ilus kui tähtis. Et aga sõnal “tähtis” on mitu tähendust, ütleks ta “tähtsa” asemel parem “tõsine”, mis ei tähenda, et hea matemaatika peaks olema “praktiliselt kasulik”. Matemaatilised ideed peavad pigemini olema “signifikantsed”, seega tähelepanuväärsed. Matemaatiline idee on signifikantne siis, kui seda on võimalik loomulikult ja valgustaval viisil seostada teiste matemaatiliste ideede suure kompleksiga. Tõsine matemaatiline teoreem paistvat silma mitmesuguste signifikantsete ideede seotuse poolest ja viivat teatava tõenäosusega välja uute arusaamadeni, edusammudeni matemaatikas endas ja ehk ka teistes teadustes. Ükski maleülesanne, kirjutas Hardy, ei ole kunagi puudutanud teadusliku mõtlemise arengut, küll aga andsid Pythagoras, Newton ja Einstein omal ajal teaduslikule mõtlemisele igaüks täiesti uue suuna. Kes on lugenud K. O. Friedrichsi (1965) õpilastele ja tudengitele kirjutatud raamatukest *Pythagorasest Einsteinini*, ei pea vääraks tõmmata sirgjoont Einsteini Pythagorase teoreemiga tegelemise juurest tema geomeetrilise ruumi-aja-maailmani.

Ent Hardy sõnul ei seisne matemaatilise teoreemi signifikantsus, tõsine väärtus tema järeldest; pigemini olevat need vaid ilmseks märgiks selle tähendusrikkusest. Matemaatilise teoreemi tähtsuse kaks olulist tunnust olevat üldisus (*generality*) ja sügavus (*depth*). Need kaks mõistet jäägu parem lahti seletamata, ent iga matemaatik oskaks tuua piisavalt näiteid, millele võiks need omadused omistada. Kaks 19. sajandist pärinevat näidet, mis on ka igale füüsikule ja igale insenerile vähemalt riivamisi tuttavad, annavad kompleksmuutuva analüütiliste funktsioonide teooria seoses elliptiliste ning Abeli integraalide teooriaga, ja teiselt poolt niinimetatud Hamiltoni-Jacobi teooria, mis moodustab niinimetatud analüütilise mehaanika matemaatilise aluse ning on etendanud olulist rolli kvantmehaanika formuleerimisel.

tav kui see, mida tunnevad inimesed, kes midagi teevad, inimeste vastu, kes seletavad. Seletamine, kriitika ja hindamine on teisejärguliste vai-mude töö.” (Hardy *op. cit.*) (Tsitaadi tõlkinud Kalle Hein.)

Erinevalt sellest, mida kuulutas ette Lagrange, on matemaatika kahel viimasel sajandil — koos teiste loodusteadustega — elanud läbi tõelise tõusuperioodi. Kui veel Diderot ennustas, et Bernoulli, Euler, Maupertuis, Fontaine, d'Alembert ja Lagrange lõpetavad matemaatika ülesehitamise ning viivad selle lõpule ("Nad rajavad Heraklese sambad. Seal edasi pole võimalik minna" (Stuloff *op. cit.*)), siis tegelikult on matemaatika arenenud üha kiiremas tempos ja sageli täiesti ootamatul viisil; selle arengu lõppu ei ole näha. Iseäranis sõjajärgne aeg kuulub matemaatika ajaloo huvitavaimate ajajärgude hulka, mis kannatab võrdlust teiste hiilgeaegadelega. Cantori kontiinumihüpotees, üks tuntumaid matemaatilisi probleeme, osutus peaaegu saja aasta järel tõestamatuks hulgateooria raames, mis toetub Zermelo-Fraenkeli aksioomidele. Kõik lõplikud rühmad klassifitseeriti paljude matemaatikute tohtu ühistööna — julge ettevõtmine, mida veel kuuekümnendatel aastatel peeti täiesti perspektiivituks. Riemanni oletusest ei ole küll ikka veel jagu saadud, ent seda on suudetud tõestada analoogsetel juhtudel, nimelt funktsioonikorpusel.

KAM-teooria (Kolmogorov-Arnold-Moser) taevamehaanikas on tähelepanuväärseim avastus, mis Poincarést alates on dünaamiliste süsteemide teoorias tehtud. Ligi kolmsada aastat pärast Newtonit õnnestus sellega tõestada kvaasiperioodiliste lahenduste olemasolu diferentsiaalvõrrandite teatud klassides, mis hõlmavad ka n keha probleemi. Sellega on Apolloniose ja Ptolemaiiose vana epitsüklite teooria kaasaegsel kujul — ja matemaatiliselt täpsustatult — otsekui uuesti sündinud. Vastuväiteks võiks tuua vaid seda, et see tulemus oli ajalooliselt hilinenud või koguni üleliigne, sest vahepeal oli arvutusmasinate, selle juurde kuuluva numbrilise matemaatika ning kontrolli- ja optimeerimisteooria areng — kõik kaasaegse matemaatika vägiteod — nii kaugemale edasi arenenud, et isegi satelliitide *kontrollitud trajektoori määramist* oli suurepäraselt võimalik teostada arvutuslikul teel. Siiski andis KAM-teooria ka terve rea märkimisväärsed tulemusi summutamata süsteemide stabiilsuse kohta "suurte aegade tarbeks". Nii selgus, et Boltzmanni poolt sada aastat tagasi statistilisse mehaanikasse sisse viidud ergoodihüpotees on vale. Seejärel oodati, et kui väga paljude osakestega süsteem iseenda hooleks jätta, ilmutab see piisavalt pika aja järel toimet, mis on täiesti

sõltumatu algseisundist, mis loomulikult on vastuolus stabiilsusega. Tõepoolest on ebastabiilsed süsteemid või trajektoorid märksa haruldasemad kui stabiilsed. Sellel tõsiasi on ka suurim tähtsus osakeste kiirendajate konstrueerimise seisukohast, näiteks CERNi¹³ poolt; KAM-teooria näitab, et jõutakse prootonkiirteni, mis on üsnagi stabiilsed ning millel esineb vaid väikesi kadusid (Moser 1974/75).

Viimasel ajal hakkab koguni tunduma, nagu oleks isegi 350 aasta vanuse Fermat' probleemi lahendus käeulatuses; jääb oodata, kas Wilesi pakutud tõestuskäigus veel esinevaid lünki on võimalik täita.¹⁴

Ent kui meil ka ei tarvitse eriti muretseda matemaatilise uurimistöö tuleviku pärast, siis mõte matemaatikas peituvast potentsiaalset kahju tekitada peaks meile rohkem muret valmistama. Matemaatikast on saanud alusteadus ja see valitseb suurt osa meie tehnoloogiast. Elu nüüdisaegses ühiskonnas on — nii heas kui halvas — ilma matemaatikata mõeldamatu. Mõnede meie kaasaegete meelest on Galilei, Descartes ja Bacon otsekui inimkonna hukutajad, kes käivitasid automatismi, mis saab lõppeda vaid apokalüpsisega. C. F. von Weizsäcker näeb matemaatilise ja loodusteadusliku tunnetuse tões nende edu põhjust, ning see olevat tõuganud inimkonna sügavasse kriisi. "Räägitakse teaduse kuritarvitamisest. Ent tänapäeval aset leidev tarvitamine on praeguste ühiskondlike tingimuste puhul iseenesestmõistetav tarvitamine," see põhinevat "tänaste teaduste immanentsetel tendentsidel". Ja edasi: "Kui tegelikkus, ka tunnetuse mõiste, taandada tahte- ning mõistusemaailmale, on tagajärjeks moondunud arusaamad ja tegetsemine, millel tänapäeval on hukatuslik mõju." (Weizsäcker 1980, 1981; vrd ka Brieskorn 1984)

Inglise matemaatik Hardy, veendunud patsifist, uskus veel, et suudab teha vahet hea ja halva matemaatika vahel, või nagu tema seda nimetas, "tõelise" ja "triviaalse" matemaatika vahel. Aastal 1940 kirjutas ta sel teemal: "On tõeliste matemaatikute tõeline matemaatika, ja siis on veel see, mida ma nimetan "triviaalseks"

¹³Euroopa Tuumauuringute Nõukogu. *Toim.*

¹⁴Inglise matemaatik Andrew Wiles avaldaski 1993. a Fermat' suure teoreemi esialgse ja 6. oktoobril 1994 lõpetatud tõestuse. *Toim.*

matemaatikaks, kuna mul ei tule paremat sõna pähe. Triviaalset matemaatikat on ehk võimalik õigustada [---], ent tõelisel matemaatikal sellist kaitset pole. Kui üldse, siis saab seda õigustada vaid kunstiteosena. Selles seisukohas, mida matemaatikud tavaliselt jagavad, ei ole midagi paradoksaalset või erilist. [---] On üks lohutav järeldus, mis on tõelisele matemaatikule kergenduseks. Sõjaolukorras pole tõelisest matemaatikast mingit kasu. Keegi ei ole veel avastanud arvuteooria või relatiivsusteooria sõjakõlblikku rakendust ja on ebatõenäoline, et see kellelgi ka järgnevatel aastatel õnnestub. Vastab tõe, et rakendusmatemaatika on valdkondi, nagu näiteks ballistika ja aerodünaamika, mis on välja arendatud just sõjalistel eesmärkidel ning nõuavad keerukat tehnikat: ehk oleks liiga karm nimetada neid "triviaalseks", ent ükski neist ei saa pretendeerida tõelise matemaatika hulka arvamisele. Need valdkonnad on tõepoolest eemaletõukavalt kolledad ja talumatult nürimeelsed. [---] Nii on tõelise matemaatiku südametunnistus puhas; kellelgi ei saa olla vastuväiteid tema töö mis tahes mõeldavale väärtusele. Matemaatika on, nagu ma Oxfordis ütlesin, kahjutu ning süütu tegevus. Triviaalne matemaatika aga on sõjas mitmekülgsest rakendatav. [---] Ja nende rakenduste üldine mõju on liigagi selge: matemaatika hõlbustab (kui ka mitte nii silmanähtavalt kui füüsika või keemia) kaasaegse, teadusliku, "totaalse" sõja pidamist." (Hardy *op. cit.*)

Hardy eksis. Süütut, puha matemaatikat ilma igasuguse rakendusvõimaluseta ei ole olemas. Isegi Hardy lemmikvaldkond, arvuteooria, on tänapäeval krüptograafia tööriistaks, seda kasutavad sala- ja teisedki teenistused, ning seda, milline potentsiaal peitub erirelatiivsusteooriast pärinevas Einsteini valemis $E = mc^2$, teab nüüdseks iga koolilaps. Matemaatilise tunnetuse süütus on kadunud, kui seda kunagi üldse on olemas olnud. Ka matemaatikud ise on oma paradiisist välja aetud ning peavad täiskasvanuks saama. Nendega on sama lugu mis kõigi teistegi inimestega: puust võib rõõmu tunda kui kaunist taiesest; selle võib maha saagida ning saadud puidust maja ehitada; ent sellest võib ka endale malaka lõigata ning oma naabri maha lüüa. Kui ei ole armastust inimeste vastu ja elava ning eluta looduse vastu, ei tule asjast midagi välja. Tsiteerides minu kolleegi Egbert Brieskorni (1984):

“Loodusteadus ilma armastuseta looduse vastu kujuneb surmavaks, võit looduse üle mõrvaks, ka meie enda mõrvaks.”

Teisest küljest ei tundu mulle õige teha tehnika ja loodusteadused koos matemaatikaga vastutavaks kõikvõimalike hädade ning väärarengute eest, pidades samas nende kasulikkust inimühiskonnale iseenesestmõistetavaks või koguni ülearuseks. Kes meist oleks nõus elama nii nagu suurem osa saksa rahvast möödunud sajanditel?

Meil tuleb loodusteaduste kahepalgelisusega leppida. Nad võivad olla õnnistusrikkad või laostavad nagu loodusjõudki, millest meil ju ka ei õnnestu lahti saada. Pealegi on inimene saanud inimeseks tänu sellele, et ta õppis loodusest kasu lõikama ning seda vastavalt oma võimetele kontrollima; uudishimu ja teadmis-tejanu on tema pärisosa. Nüüd peab ta õppima mõõtu pidama ning nägema loodust ühtse tervikuna.

Kas aga suudavad teised teadused, ehk näiteks emake filosoofia, aidata loodusteadlasel ja tehnikul õppida mõõtu pidama ning mitte kõike tema võimuses olevat tegema, mõtlemata võimalikele tagajärgedele — selles julgen ma kahelda, võttes arvesse järgnevaid filosoofilisi teese, mis pidid aastakümneid olema miljonite inimeste jaoks otsekui jumalikult ilmutatud tõde:

“Küsimus sellest, kas inimese mõtlemist kroonib konkreetne tõde, ei ole mitte teooria, vaid *praktiline* küsimus. Praktikas peab inimene tõestama oma mõtlemise tõde, s.o reaalsust ja jõudu, siin-poolsust.” Ja veel: “Filosoofid on maailma ainult mitmeti *seletanud*. Tähtis on seda *muuta*.” (Marx 1888; vrd Marx, Engels 1973)

Sellisel juhul olen mina parem juba ühte meelt keiserliku matemaatiku Johannes Kepleriga, kelle jaoks geomeetria oli jumalik, igavene tõde (Kepler 1943).

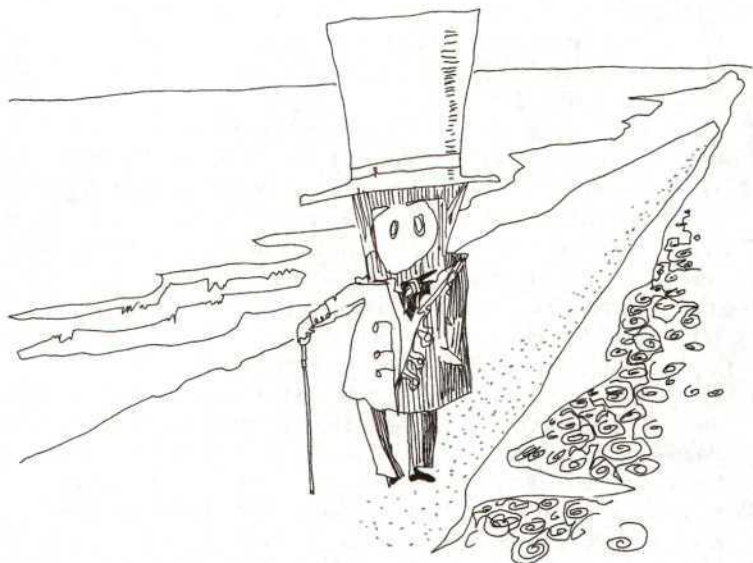
Kirjandus

- B l a s c h k e , Wilhelm 1916. *Kreis und Kugel*. Leipzig: Verlag von Veit & Co.
- B r i e s k o r n , Egbert 1984. *Naturwissenschaft und Naturbeherrschung — ein Irrweg?* Vorlesung am Dies Academicus der Universität Bonn, 30.5.1984

- Bulirsch, Roland 1991. *Mathematik und Informatik: Vom Nutzen der Formeln. — Informatik und Mathematik.* Herausgeg. von M. Broy. Springer, Berlin, Heidelberg, S. 3–27
- Chaos und Fraktale im neuen Mathematiklehrplan des Gymnasiums. 1994. Deutscher Philologenverband. PROFIL 1–2
- Courant, Richard 1950. *Dirichlet's Principle, Conformal Mapping, and Minimal Surfaces.* New York: Interscience
- Euclidis quae supersunt opera omnia. 1703. Herausgegeben von David Gregory, Oxford
- Euler, Leonhard 1784. *Briefe an eine deutsche Prinzessin über verschiedene Gegenstände aus der Physik und Philosophie.* Zweyter Theil. Dritte Auflage. Leipzig: bey Johann Friedrich Junius, Hundertundfünfzehnter bis hundertundzwanzigster Brief, S. 150–171
- FAZ. 1992 = *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 11.1.1992
- Friedrichs, K. O. 1965. *From Pythagoras to Einstein.* New York—Toronto: Random House
- Hardy, G. H. 1940. *A Mathematician's Apology.* Cambridge: University Press
- Hilbert, David 1935. *Gesammelte Abhandlungen.* Bd. 3. Berlin: Springer, S. 293–294
- Hildebrandt, Stefan, Anthony Tromba 1987. *Panoptimum.* Heidelberg: Spektrum der Wissenschaft
- Kepler, Johannes 1943. *Strena seu De Nive Sexangula.* Frankfurt a.M. bei Gottfried Tampach, 1611. Unter Mitwirkung von M. Caspar und F. Neuhart übertragen von Fritz Rossmann unter dem Titel: *Neujahrsgabe oder Vom Sechseckigen Schnee.* Berlin: W. Keiper
- Klein, Felix 1926. *Vorlesungen über die Entwicklung der Mathematik im 19. Jahrhundert.* Teil I. Bearbeitet von R. Courant und O. Neugebauer. Berlin: Springer
- Lewy, Hans 1988. *Krisen in der Mathematik. — Mathematische Betrachtungen.* Herausgeg. von S. Hildebrandt, F. Hirzebruch, R. Leis et al. Bonn: Bouvier, S. 1–47
- Lichtenberg, Georg Christoph 1801. *Vermischte Schriften.* Bd. 2. Göttingen: Dieterische Buchhandlung, S. 287–288
- Marx, Karl 1888. *Thesen über Feuerbach.* Zweite und elfte These, Frühjahr 1845, veröffentlicht 1888 von Friedrich Engels
- Marx, Karl, Friedrich Engels 1973. *Werke.* Bd. 3. Berlin, S. 5–7
- Moser, Jürgen 1974/75. *Ist das Sonnensystem stabil?* Wolfgang-Pauli-Vorlesungen, ETH Zürich, Wintersemester 1974/75. [Lühendatud variant neist ettekannetest ilmus väljaandes Neue Züricher Zeitung 14.5.1975]

- Platen, August von 1895. *Tristan*. — *Werke*, Bd. 1. Leipzig—Wien: Bibliographisches Institut, S. 61
- Pólya, George 1972. Eine Erinnerung an Hermann Weyl. — *Math. Zeitschrift* 126, S. 296–298
- Pringsheim, Alfred 1904. *Über den Wert und angeblichen Unwert der Mathematik*. Festrede gehalten in der K. B. Akademie der Wissenschaften zu München zur Feier ihres 145. Stiftungstages am 14. März 1904. München: Verlag der K. B. Akademie
- Reich, K. 1994. *Die Entwicklung des Tensorkalküls*. Birkhäuser—Basel—Boston—Berlin, S. 331
- Schopenhauer, Arthur 1877. *Werke I–VI*. — Herausgeg. von J. Frauenstädt. Leipzig: Brockhaus
- Staguhn, Gerhard 1991. — *FAZ-Magazin*, 31. Mai
- Stuloff, Nikolaus N. 1968. Über den Wissenschaftsbegriff der Mathematik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. — *Studien zur Wissenschaftstheorie*, Bd. 1. Herausgeg. von A. Diemer. Meisenheim am Glan: Hain, S. 71–89
- Weisäcker, Carl Friedrich von 1980. *Der Garten des Menschlichen, Beiträge zur geschichtlichen Anthropologie*. Fischer TB, S. 69
- Weisäcker, Carl Friedrich von 1981. *Der bedrohte Friede. Politische Aufsätze 1945–1981*. München: Hanser
- Wiegner, E. P. 1960. On the Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences. — *Communications in Pure and Applied Mathematics* 13, pp. 1–14

STEFAN HILDEBRANDT PhD (sünd. 1936) on pärit Leipzigit, õppis 1954–1958 Leipzigi ülikoolis, põgenes seejärel läände, lõpetas 1960 Mainzi ülikooli ja töötas seal kuni aastani 1970 (1967. a-st professorina). Alates 1970. a-st Bonni ülikooli matemaatikaprofessor ja 2001. a-st Düsseldorfis Heinrich Heine Ülikooli ning Leipzigi ülikooli audoktor. Viimase tiitli omistas Leipzigi ülikool talle kui “silmapaistvate matemaatikule ja isiksusele, kes on viimase nelja aastakümne jooksul oluliselt mõjutanud matemaatikaurimist Saksamaal ning olnud teadlase ja inimesena eeskujuks tervele analüütikute põlvkonnale”. Ta on olnud mitme USA, Austraalia, Itaalia ja Jaapani ülikooli külalisprofessor. Stefan Hildebrandti teadustööd on peamiselt analüütilise geomeetria ja variatsioonarvutuse valdkonnast.

PEETER KROSMANN

“ESIMENE BUDA PREESTER BALTIMERE RANNIKUL...”

Karl August Tennison ja eestlaste esmatutvus budismiga

Mait Talts

Eesti budismi ajaloos ei pääse me kuidagi mööda esimese, kuigi ilmselt täiel määral isehakanud buda munga Vend Vahindra, algse kodanikunimega Karl Tõnissoni värvikast isikust. Sündinud Põltsamaa lähedal Ka(a)rel August Tõnissonina, kasutas ta juba oma esimestest raamatutest alates nimekuju Tennisson, mis hiljem, pärast tema Läti kodanikuks saamist muutus Karlis Tennisonsiks. Et ta ise kasutas kõige pikemat aega just seda nimekuju, siis on siinses töös jäädud selle eestipärase versiooni (Tennison) juurde. Ükskõik kuidas me ka suhtume Tennisoni isikusse, on tal oluline osa budismi teadvustamisel Eestis. Võib liialdamata väita, et just tema isikust lähtuvad mõjutegurid kujundasid küllaltki pika aja vältel suurema osa eestlaste arusaama budismist. Loomulikult tundsid haritlased ja kirikuõpetajad budismi õpetuslikke aluseid ka enne teda (ja kohati ehk paremini), kuid keskmise eestlase jaoks sai Tennison sellegipoolest aastakümneteks veendunud budalase sünonüümiks. Rahva seas kutsuti teda enamasti “paljasjalgseks Tõnissoniks”, kuigi on teada, et ta alati paljajalu või palja jala otsas olevate sandaalidega ei käinudki (Mereste 2003: 66).

Oma kodumaal veidrikuks peetud Vend Vahindra on suutnud luua isikupärase müüdi, mis elab edasi temast sõltumatult. Tennisoni isikumüüt on üks parimaid näiteid meemiteooriast. Tema lantsseeritud legend hakkab end “paljundama” isegi asjasse

kriitiliselt suhtuvate inimeste kaasabil. Samas on raske jätta nõustumata väitega, et Vend Vahindrast on saanud osa eesti rahvuslikust folkloorist (Laane 1983: 27; Au, Ringvee 2000: 101). Sellele, et Tennisoni isikumüüt ei vajanud Eestis unustusehõlma nõukogude võimu ajajärgul, aitas omal kombel kaasa Gennadi Gerodniku ladusas stiilis kirjutatud raamat (žanrimääratluse järgi satiiriline dokumentaaljutustus) *Vend Vahindra*, mis ilmus eesti keeles 1973. aastal (Gerodnik 1973). Arusaadavalt püüdis autor igati naeruvääristada oma raamatu "peategelast" ja tegelikult ka budismi kui usundit, kuid tolle aja eripära arvestades oli sellel raamatul "peategelase" seisukohast täita ikkagi pigem positiivne roll. Gerodnik on oma raamatus ajaloolise materjaliga ringi käinud üsna vabalt, faktiliselt kontrollitavaid episoode seovad ühtseks käsitluseks ilukirjanduslikud vahepalad, kord Vahindra enda, kord Gerodniku sulest. Peale selle on autor mängu toonud ka fiktiivseid tegelasi. Samas on mitmed Gerodniku raamatu väited osutunud kontrollimisel paikapidavaks ning mõne fakti puhul tekib küsimus, kust võis ta sääraseid asju üldse teada. Huvitav on tõdeda, et kuuldused Gerodniku raamatust *Vend Vahindra* jõudsid isegi kaugesse Birmasse. 1977. aastal kirjutas Eesti päritolu buda munk Friedrich V. Lustig Rangoonist Eesti Vabariigi Peakonsulaadile New Yorgis, et Gerodniku raamatute ilmumine (nii eesti kui vene keeles) on talle väga hästi teada.¹

Gerodniku panus Tennisoni müüdi arendamisse on seda olulisem, et 1980. ja 1990. aastatel pole Tennisoni elukäiku ja isikulugu tõsiselt uuritud ega tegeldud isegi mitte selle mütoloogilisema poolega. Midagi ses vallas on püüdnud teha Olev Remsu (vt Remsu 1998), kuid temagi on suhtunud materjalisse üsna suure loomingulise vabadusega ning jäänud seejuures poolele teele pidama. See on ka arusaadav, sest tõsine uurimistöo Tennisoni elukäigu ligikaudsekski rekonstrueerimiseks kujuneks ilmselt väga kulukaks, samal ajal ei tooks see kaasa väga suuri korrektiive üldises suhtumises temasse. Veidi valgust hämarkohtadele Tennisoni eluloos on püüdnud heita ka siinse artikli autor (Talts 1998, 1999, 2002), kuid minagi olen mõnes piasjas maksnud lõivu Tennisoni "amet-

¹Friedrich V. Lustigi kiri EV Peakonsulaadile New Yorgis 8. II 1977. Siinkirjutaja valduses.

likule” autobiograafilisele käsitlusele. Samas on huvitav tõdeda, et mõned siinkirjutaja seisukohad on teised autorid muutmata kujul üle võtnud (vt näiteks Raudla 2001), mis on samuti omal kombel aidanud kaasa tema omamüüdi kinnistumisele. Nii või teisisi on Tennisoni isikumüüt tänaseks päevaks üsna kindla kuju saanud ning selle kummutamine oleks kaunis problemaatiline.

Tennisoni enda jutustatud eluloolised narratiivid muutusid tema elu jooksul korduvalt. Varasemad luulevormis maailmarännu lood erinevad tema elu Läti-perioodil jutustatutest (Fišere 1990, 1998) märgatavalt. Lisandus uusi maid, mida ta oli väidetavalt külastanud, ja mõnest varasemast tuttavast paigast eelistas ta nüüd juba vaikida. 1930. aasta lõpupoole otsustasid Tennison ja tema õpilane Friedrich Lustig lõplikult Eestist lahkuda. Aastatel 1930–1931 Lääne-Euroopas ringi rännates rääkis Tennison ajakirjanikele oma põlvnemisest ja varasematest rännakutest jälle mõnevõrra teistsugust juttu. Tema elu viimasel, aastatel Birmas veedetud perioodil (1949–1962) omandas lõpliku kuju Tennisoni “ametlik elulugu”. Peaaegu igal aastal tema millegipärast vana kalendri järgi peetava sünnipäeva (8. augusti) paiku ilmusid tähtsamates Birma lehtedes pikad ja üksikasjalikud elulookirjeldused. Neis kõneldakse muu hulgas tema varasemates elulookirjeldustes puuduvatest episoodidest, näiteks koos troonipärija Nikolai Aleksandrovitšiga sooritatud maailmareisist; budismi levitamisest põhjarahvaste seas; sellestki, kuidas Tennison sattus 1900. aasta paiku bokserite ülestõusu ajal Pekingisse ning pääses imekombel eluga (vt *Buddhist...* 1958; *The Buddhist...* 1961). Talle Taga-Baikalimaal Burkhutšinski datsanis (= budistlikus koostis) mungapühitsuse edasi andnud Leedu päritolu buda munga Mahacharya Ratnavajra Kunigaitis Gedyminase puhul on Andrew Rawlinson sunnitud tunnistama, et tema isikust ei tea budismi ajaloo uurijad tegelikult mitte midagi (Rawlinson 1997: 619). Seetõttu võib oletada, et tegemist on mütoloogilise figuuriga.

Samas ei saa välistada võimalust, et Vend Vahindra suhtumine nn objektiivsesse reaalsusse oli mõnevõrra teistsugune kui tavainimestel. Loomulikult on seda võimatu tõestada, kuid mulle tundub, et Vend Vahindra oli lihtsalt suure sisseelamisvõimega inimene. Oma hilisemal eluetapil võis ta tõepoolest uskuda, et on rahvuselt

lätlane, oma tegelikust east kümme aastat vanem ning külasthanud kõiki neid maid, mida ta väitis end külasthanud olevat. Tema surma järel leidis tõepoolest aset miski, millele on raske, kuigi vist mitte päris võimatu leida ratsionaalset seletust. Kulutulena levinud teatest, et ta laip ei ilmutanud mitme palava päeva jooksul mingeid lagunemismärke, kirjutas tookord isegi soliidne rahvusvaheline budistlik ajakiri (No decomposition. . . 1962) ning tema surma puhul saatis dalai-laama kaastundeavalduse tema “ame-tijärglasele” Friedrich V. Lustigile (Dalai Lama. . . 1962). Teade sellest jõudis kiiresti ka väliseesti lehtedesse (K. Tennisons. . . 1962; Sensatsioon. . . 1962).

Igal juhul on selge, et Tennisoni puhul on tegemist tähelepanuväärse ja erilise elusaatusega inimesega. Küsimus, miks valis too Põltsamaa lähedalt pärit noormees teiste vaimsete suundumuste seast juba üsna varakult välja just budismi ning hakkas seda “tões ja vaimus” kuulutama, on seniajani ammendava vastuseta. Eesti budismi ajalugu uurinud tšehhi teadlane Luboš Belka on koguni väitnud, et kui traditsiooniliselt räägitakse budismi Euroopasse saabumise puhul kahest — Saksamaa ja Inglismaa suunast, siis tänu Tennisonile võib rääkida ka kolmandast — n-ö Balti suunast (Belka 1999). Isegi asjasse kriitiliselt suhtudes ei saa seda pidada liialduseks. Tennisoni pöördumine budismi poole on tegelikult ainulaadne isegi kogu tolleaegse Euroopa kontekstis. Ekslik on siiski väide, et Tennison on kõige pikema budistliku “staažiga” eurooplane üldse (Rawlinson 1997: 39). Tema kaasaegsetest ning veidi noorematest Euroopa päritolu buda munkadest olid temast pikemat aega tõsiseltvõetavad sangha (budistliku koguduse) liikmed näiteks Nyanatiloka (kodanikunimega Anton Gueth) (Rawlinson 1997: 459–461) ja Anagarika Govinda (kodanikunimega Ernst Hoffmann) (Rawlinson 1997: 273–278). Kindlasti ei saa Tennisoni pidada ka esimeste budistlike ühenduste (*Gemeinde*) loojaks Euroopas, nagu mõnikord on ekslikult väidetud (Fenzl 1985: 93).

Veendunud budistina eelistas Tennison oma vaadete levitamisel elavat esinemist ja otsest kõnet, kuid temast on maha jäänud ka hulk raamatuid, pisitrükiseid ning tekstidega piltpostkaarte, mida ta müütas lisaks ideelistele kaalutlustele ilmselt ka raha pärast. Et aastatel 1917–1923 viibis ta Venemaal ja 1923–1927

Lätis, siis võib tema eestikeelses kirjastustegevuses eristada kaht perioodi: aastaid 1909–1916 ja 1927–1930. Karl Tennisoni tegevuse raamatute väljaandmise alal Baltimail võib jaotada kolme põhiperioodi, mis kajastavad küllaltki hästi tema vaadete arengut. Neid perioode võiks tinglikult nimetada: a) budismieelseks (enne aastat 1911); b) “teosoofilis-budistlikuks” (1911–1916); ning c) “egobudistlikuks” või uuspaganluse perioodiks (1925–1930 ilmunud raamatud). Täpne on neist nimetustest paraku vaid esimene. Tennisoni kõige varasemates raamatutes pole tõepoolest peaaegu mingeid kajastusi budistlikust õpetusest. Aastate 1910–1911 paiku on ta dharmat õpetuse enda jaoks juba avastanud, esialgsel kujul mõtestanud ning hakkab seda kuulutama nii eesti kui vene keeles. Seejuures tutvustab ta end kui “teosoofi”, omamata siiski sisulisemat seost teosoofilise maailmavaatega konkreetsemas tähenduses, mis oli niigi “mitmest õpetusest jämeda niidiga kokkutraageldatud kompilatsioon” (Mäll 1998: 131). Kolmandal perioodil kujuneb ühelt poolt välja tema isikupärane, sünkretistlik ja ka teatavate poliitiliste pretensioonidega, paraku suures osas ikkagi egotsentriline maailmavaade, millest võib soovi korral kergesti välja lugeda ka vaimset hälvet. Samal ajal tegutses Eestis sääraseid päris viljakaid kirjamehi nagu Kaarel Leiumaa, Juhan Koritz ja Voldemar Kits, kelle teostega võrreldes on Tennisoni tekstid üsna argumenteeritud. Samuti nagu Tennison, üritas Kaarel Leiumaagi esineda reformaatorina nii religiooni kui ka ühiskonnakorralduse küsimustes.

Mulle on jäänud Tennisonist mulje kui heitlikust, vaimselt veidi tasakaalutust inimesest, kuid kindlasti oli tal ka selgemaid perioode. Nii näiteks kirjeldab Alf Kubbo “paljasjalgset Tõnu” oma mälestuses üsnagi loogiliste seisukohtadega vaimuerksa inimesena (Kubbo 1967: 227–232). August Kala kirjutab Tennisoni surma järel oma isiklikest kokkupuudetest temaga Tartus 1920. aastate lõpul: “Mul jäi temast siiski heatahtliku, palju lugenud ja reisinud haritlase mulje, kes eriti eesti rahva kauges ajaloos ja selle arengus oli väga kodus” (A. J. K. 1962). Säärane “kahe-tisus” kajastub tema varasema perioodi raamatutes, kus ekstsentrilised passaažid vahelduvad budismi alustõdesid tutvustavate või budismi ajalugu refereerivate osadega, mis on kirjutatud tasakaalukalt ning asjalikult.

BUDISMIST EESTIS ENNE TENNISONI

Kui jätame kõrvale Karl Tennisoni vaated (Tennisons 1954, 1959), mille järgi Baltimaadel valitses enne sakslaste tulekut usk, mida tänapäeva maailmas tuntakse budismi nime all, siis peame tunnistama, et esimesed tõsiseltvõetavad Ida usundite ja filosoofiaga tegelejad Eestis olid baltisakslased. Sanskriti keelt on Tartu Ülikoolis õpetatud vähemalt 1837. aastast (*Verzeichniß. . . 1837: 4*) ning Eesti Vabariigi perioodilgi õpetasid sealsamas idakeeli peamiselt sakslased (Hallik 2001a). Tegelikult võrsus 19. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni Eestist terve plejaad orientaliste, kelle tegevus on Eestis praegugi veel üsna vähe tuntud. Budismi ja budoloogiaga olid lähemalt seotud Hermann von Keyserling (1880–1946) ja Alexander Stael von Holstein (1877–1937). Eesti keeles on välja antud nende kahe mehe sugestiivsed India-reisikirjad (Stael von Holstein, Keyserling 1991) ja Hermann von Keyserlingi filosoofiliste esseede kogumik (Keyserling 1998). Kummagi mehe tegemisi orientalistika vallas on põhjalikumalt käsitlenud Martin Hallik ja Olaf-Mihkel Klaassen (Hallik, Klaassen 2002: 157–160, 178–179). Seevastu varalahkunud Otto Karl Julius Rosenberg (1888–1919) on Eestis peaaegu tundmatu, alles viimastel aastatel on tema isik pärvinud mõnevõrra tähelepanu (vt Läänemets 2001). Samas tuleb tunnistada, et baltisaksa budoloogide mõju kaasaegsele Eesti ühiskonnale oli üsna väike ning nende esimesed kirjatöödki tõlgiti eesti keelde alles 1980. aastate lõpul, mil oma “juuri” otsiv, ajalukku süvenev Eesti orientalistika nad taas kultuuriavalikkuse fookusse tõi (vt Keyserling 1989). Muuseas, käsikirjalises raamatus “The Mahatma of Baltic” kirjeldab Friedrich V. Lustig Tennisoni kohtumist Herman von Keyserlingiga (Lustig 1965: 271–274), kuid kõiki asjaolusid arvestades ei saa seda kirjeldust pidada just päris usaldusväärseks.

Teise olulise, aga veelgi raskemini “kaardistatava” vaimse mõjutegurina tulevad 20. sajandi alguse Eestis kõne alla Peterburis ja Riias tegutsenud teosoofid. Teosofia sündis reaktsioonina doktrinäärsele kristlusele ja seejuures tundsid teosoofid huvi ka idapoolset päritolu religioossete ning filosoofiliste suundumuste vastu. Igal juhul nimetab Karl Tennisongi end oma esimestes bu-

distlikes raamatutes teosoofiks. Ilmselt puutus Tennison lähedalt kokku Riias tegutsenud teosoofidega, kuid välistada ei saa ka Peterburi analoogiliste vaimsete liikumiste mõju. Läänud sajandi teisel kümnendil (täpsemalt aastatel 1909–1916) reisis Tennison ilmselt üsna tihti Riia ja Tallinna vahet. Kindlasti sattus ta neil aastatel vähemalt paar korda Peterburi, kus sel ajal arendasid oma tegevust teosoofid, antroposoofid ja gurdzjevslased, pakkudes vaimset alternatiivi. Kõik need liikumised tundsid suuremal või vähemal määral huvi budismi vastu. Ühtlasi ehitati Peterburis budistlikku templit. Teated sellest sündmusest jõudsid ka Eesti ajakirjandusse (Peterburist. 1910). Templi ehitamise tõttu viibis tollal Peterburis palju kalmõki ja burjaadi päritolu budiste, kellest tuntuim oli templi ehituse algataja Agvan Dorzjiev (Batchelor 1994: 288–289). Väidetavalt olevat Tennisonil õnnestunud luua temaga pikaajaline kontakt. Kahelda võib selles, kas nende esimene kohtumine leidis aset Astrahanis (Lustig 1965: 162–165) või kusagil mujal, kuid kindlasti kohtusid nad Peterburis ning ilmselt rohkem kui üks kord. Lisaks Dorzjievile olevat Tennison sel perioodil saanud sagedaseks külaliseks ka Peterburis viibivate kalmõki budistide Tundukovide juures (Andrejev 1992: 85).

Samas on mõned 20. sajandi esimese kümnendi olulised vaimsed mõjutegurid tänaseks unustusehõlma vajunud. Üheks sääraseks oluliseks mõjutajaks oli tol perioodil kahtlemata tolstoilus. Krahv Tolstoi püüdis omal kombel aidata kaasa kirikliku õigeusu reformimisele ning pööras seejuures tähelepanu ka teistele usunditele, otsides kõikide usundite ja religioosse filosoofia ühisosa. Tema vaateid selgitavaid raamatuid anti tol ajal välja ka eesti keeles ning mõnes neist puudutab Tolstoi ka budismiteemat. Budism sümpatiseeris Tolstoile eelkõige kui inimese vaimset olemust esikohale seadev õpetus. Esitaksin siinkohal ühe kujuka paralleeli. “Õige õpetus elust on see, mida õpetasivad suured õpetajad Buddha, Konfutse [Konfutsius], Lootse [Lao-zi], Jesaia [Jesaja] ja Jeesus ja mis selles äratundmises seisab, et elu algus ei ole mitte olluline [materiaalne]: Ja ainult niisuguse ära tundmise peale on rajatud minu usk igavese elu sisse,” kirjutab Tolstoi essees “Mõtteid muhamedi, “buddha” ja ristiusust”, mis ilmus eestikeelses raamatukeses *Tolstoi poolehoidmise vastu* (Tolstoi 1907). Võrdluseks olgu esitatud kümnes käsk Tennisoni ve-

nekeelsest raamatust *Учение о том, как человек делается бессмертным*: “Sa pead hoidma seda õiget õpetust, mille on meile andnud Buddha, Konfutsius, Jesaja ning Jeesus. Nende suurte meistrite õpetustel põhinebki minu usk ja igavene elu” (Tennisson 1909b: 48). Oma käsikirjalises Tennisoni ululoos kirjeldab Friedrich V. Lustig (loomulikult Tennisoni sõnadele toetudes) üsna pikalt ja põhjalikult üht tema kohtumist Lev Tolstoiga viimase Jasnaja Poljana mõisas (Lustig 1965: 180–190). Raske on hinnata tõenäosust, kas selline kokkusaamine võis tõesti aset leida, kuid tolstoiluse vaimsed mõjud Tennisoni vaadete kujunemisele on üsna ilmsed.

Isehakanud buda munk Karl Tennison polnud siiski esimene, kes tutvustas budismi eesti keeles. Tegelikult ilmus juba 1895. aastal *Postimehe* kirjastamisel populaarteaduslik raamatuke *Tunnike Buddha templis*, mida võib tinglikult pidada esimeseks eraldi raamatuna ilmunud käsitluseks, mis tutvustab budismi eesti keeles, kuigi laadilt on see pigem kirjeldav-etnograafiline ning sisaldab peale nimiloo veel paar lühemat budismiga mitteseotud “teaduslist” lugu. Huvitav on asjaolu, et raamat ilmus *Postimehe* kirjastusel, mille väljaandmisega oli tol perioodil seotud Karl August Hermann. Teda on ekslikult peetud ka esimeseks eestlasest idakeelte professoriks (Belka 1996), kuid kahtlemata oli Karl August Hermann omapäraste vaadetega asjaarmastajast sinoloog (Nurmekund 1968: 9–10; Hallik, Klaassen 2002: 144–148).

Esimeseks budismi sisuliselt analüüsivaks eestikeelseks raamatuks tuleb siiski pidada Saksa teoloogi Robert Falke 1903. aastal ilmunud raamatut *Buddha, Muhamed ja Kristus*. See raamat ilmus Gustav Pihlakase raamatukaupluse kirjastusel nagu paljud teisedki läinud sajandi alguse usuteaduslikud ja usulist teemaatikat kajastavad raamatud. Enamasti oli tegemist luterlike autorite, kuid Eesti Vabariigi algusaegadel ka näiteks teosoofide töödega (vt nt Besant 1924). Et Falke oli pastor, siis püüdis ta selles võrdlev-usuteaduslikus ning oma aja kohta küllaltki mahukas raamatus (206 lk) võrrelda kristlust, muhameedlust ja budismi. Seejuures toetus ta oma aja liberaalsete teoloogide vaadetele, kuid jõudis lõpuks ikkagi veendumusele kristluse “paremusest” budismi ja islamiga võrreldes. Enamasti ei võrdle ta mitte niivõrd konfessioone, vaid tegeleb pigem Buddha, Muhamedi ja Kristuse

isikuomadustega. Kui budismi ja osalt ka islami põhiseisukohtade käsitlusel on ta enamasti tasakaalukas ja objektiivne, siis kristluse paremust "tõestada" püüdes võtab ta appi "isiksusliku" (*ad hominem*) argumendi. Tema käsitluse järgi oli Kristus lihtsalt "parem", "puhtam" ja "helgem", moraalselt laitmatu, samal ajal kui lugudes Buddhast (õigemini prints Siddharta Gautamast enne Buddhaks saamist) ei varjata tema "lihalikku" ja kristluse seisukohalt patust loomust. Falke arvates oli Buddha lihtsalt "loomuvastane inimene". Samas on ta sunnitud tunnistama ka üllatavalt paljude ühisjoonte olemasolu neis kolmes maailmareligioonis.

Tegelikult on Falke raamatu puhul alust arvata, et säärase üsnagi põhjaliku võrdlev-usuteadusliku käsitluse ilmumine eesti keeles oli mõneti enneaegne, ning seetõttu polnud raamatul ilmselt ka loodetud minekut. Igal juhul kuulutab G. Pihlakase raamatukauplus veel 20 aastat hiljem, et Falke *Buddha, Muhamed ja Kristus* on raamatukaupluses saada hinnaga 75 marka (G. Pihlakase. . . 1923). Ka viis aastat hiljem välja antud *Täieliku Eesti raamatuturu kataloog* noteerib raamatut ning teatab, et seda on võimalik sama hinna eest saada raamatute pealaost kirjastuse "Rahvaülikool" juures (*Täielik*. . . 1927: 56). Sellegipoolest oli eelmise sajandi alul eestlaste vaimne emantsipatsioon jõudnud nii kaugele, et oli tekkinud huvi ka kristlusest erinevate religioossete ja filosoofiliste suundade vastu. Just sel ajal hakati Eesti ajakirjanduses laiemalt tutvustama budismi ja selle õpetuslikke alused (vt Buddha. . . 1904; Buddha. . . 1906).

Üheksa aastat hiljem, 1912. aastal ilmus Tallinnas *Ristirahva Pühapäevalehe* kirjastusel "Missiooni sõnumete" sarja kuuluv raamat *Buddha ja Kristus*. Kolm neljandikku selle väljaande tagasihoidlikust mahust moodustab Rapla kirikuõpetaja Joosep Liivi esseistlik referaat "Buddha ja Kristus", mis on valminud saksa eeskujude järgi ja milles kohtab Falke väidetelega üsna sarnast argumentatsiooni. Buddha "lunastustee" leitakse olevat madalam, sest budismi arusaamade järgi sõltub vaimne vabanemine üksnes inimesest endast, "lunastus" (nirvaana) on saavutatav ainult pühendunutele (munkadele) ning lõppeesmärk ise "kustumise või vaibumise" näol ei suutvat asendada Kristuse läbi antud "igavese elu" õndsust. Budismile saab muuhulgas osaks ka etteheide, et tegemist on "elutu" õpetusega. "Vaevalt on küll midagi leida,

mis veel igavam lugeda oleks, kui Buddha õpetus," kirjutab Joosep Liiv (*Buddha ja Kristus*. 1912: 6). Seejuures refereerib ta nelja õil-sat tõde, kaheksaosalist pääseteed ja budausu eetilisi põhimõtteid üsna tõepäraselt ning ilma märkimisväärsete omapoolsete hinnanguteta. Seega näib, et tolle aja kristlikud autorid ei pidanud budismi algtõdede tutvustamist kristlike veendumuste levitamise seisukohalt enam otse kahjulikuks.

Pilt tolle aja eestlaste "budismuse"-alases lugemisvarast poleks täielik, kui jätaksime kõrvale Rootsi maadeuurija Sven Hedini tol ajal esmakordselt ilmunud Tiibeti-reisikirjad. Need ilmusid ajalehtede joone all järjejutuna juba sajandi esimese kümnendi lõpul ning eraldi raamatukestena aastatel 1910–1911 (Hedin 1910, 1911). Osalt kolmandas isikus esitatud lühikeses eestikeelses muganduses *Himalaja takka* (Hedin 1910) kirjeldab Hedin põhjalikult üht gelugpa koolkonna riiust ning räägib sugestiivselt ühest koopas elavast erakmungast. Raske on praegu hinnata, kuivõrd mõjutasid need raamatud eelmise sajandi alguse lugejat. Tervikuna nägid reisikirjad eesti keeles ilmavalgust alles 1930. aastatel (Hedin 1932, 1939) ega ole oma kultuuriloolist tähtsust minetanud hiljemgi. Haljand Udam on maininud, et veel 1950. aastate keskel ja 1960. aastate alul olid Sven Hedini raamatud peaaegu ainsad eestikeelsed allikad Tiibeti kohta (Udam 1998).

TENNISONI BUDISMIEELNE PERIOOD

Nagu juba mainitud, polnud Tennison oma esimeste raamatute ilmumise ajal veendunud budist. Karl Tõnissoni esimene raamat *Tennissoni elulugu: Luuleteel 306 salmi* (Tennisson 1909a) on käsitluslaadilt selgelt ekstsentriline ja "kirjanduslikult" vormilt veidi kurioosne. See raamat ilmus kahes erinevas trükis paralleelselt Tallinnas ja Riias, mis annab tunnistust sellest, et juba tol perioodil liikus Tennison tihedalt nende kahe linna vahel. Stiililt järelärkamisaegses luuleteoses kirjeldab Tennison praegu kohati koomilisena tunduv vemmälvärsis oma senise elu seiklusi kujuteldava maailmareisina. See algab Riia sadamast ning viib ta Aafrika ja Austraalia kaudu Indiasse ning sealt Hiina, Siberi, Türgi ja Palestiina kaudu Lõuna-Ameerikasse, kust ta uuesti Euroopasse

tagasi pöördub. Levinud arvamuse järgi on selles raamatus kirjeldatud maailmareis puhtakujuline luiskelugu (Kaasaegne 1962). Õigupoolest pole selles raamatus veel midagi, mis laseks aimata Tennisonis tulevast budausulist. Oma luuleloos esineb ta lihtsalt abstraktse kristlasena ning nimetab paar korda oma eeskujuna Jeesus Kristust (Tennison 1909a: 6). Ta väidab, et tema usk põhineb eelkõige sisemisel veendumusel ega nõua seetõttu väliste usukommete täitmist. Samas sarjab Tennison pastoreid ja preestreid kui õige usu moonutajaid ning kõneleb endast kui inimesest, kes on pidanud usu pärast palju kannatama.

1909. aastal ilmus Riias Budbergi trükikojas trükituna Tennisoni teine, seekord venekeelne raamat *Учение о том, как человек делается бессмертным* (Tennison 1909b). Selles raamatus kuulutab Tennison üsna omanäolist filosoofiat. Nimelt lubab ta õpetada oma kaasaja noortele, kuidas elada iga-

vesti, ning lohutab vanemaid inimesi, et nemadki võivad tema õpetust järgides elada vähemalt 200 aastat. Seejuures põimuvad üsna omapärasel viisid kristlikud arusaamad moraalist loominguliselt tõlgendatud evolutsionismiga. Tennisoni tollase käsitluse järgi peaks igavene elu olema üsna kergesti saavutatav, kuid seda üksnes juhul, kui õnnestub pöörduda tagasi pattulangemiseelsesse olukorda. Seejuures toetub ta ühele kirjakohtale Vana Testamendi Jesaja raamatust ning mõnele lõigule Esimesest Moosese raamatust, kuid nimetab oma õpetajate hulgas ka Buddha ja Konfutsiust (Tennison 1909b: 48). Ka hiljem on Tennison ajakirjanikele antud intervjuudes lubanud elada vähemalt 200-aastaseks (Paljasjalgne. . . 1927). Huvitav on tõdeda, et enam-vähem samal ajal tegutses Eestis teinegi huvitav natuur, kelle unistuseks oli samuti elada 200-aastaseks, ning seegi pidi aset leidma tänu tervislikule ja moraalselt laitmatule eluviisile. See mees oli Nõmme linna rajaja, "hullumeelse parunina" tuntud Nikolai von Glehn.

“TEOSOOFILIS-BUDISTLIK” PERIOOD

Umbes 1910.–1911. aasta paiku saab Tennisonist veendunud budist ning ta hakkab Buddha õpetust kuulutama nii suuliselt (Kole. . . 1913) kui trükisõnas. Nii saabki ajajärk 1911–1916 tema kõige viljakama kirjastustegevuse perioodiks. Kordustrükke arvestades annab ta neil aastatel välja vähemalt viis eestikeelset, ühe venekeelse ja ühe vene-eesti paralleeltekstiga budistliku raamatu. Käsikirjalises Tennisoni eluloos “The Mahatma of Baltic” nimetab Friedrich V. Lustig neid raamatuid “budistlikeks pisitrükisteks” (Lustig 1965: 279). Ka tolaaegses ajakirjanduses on juttu tema levitatud “budistlikest katekismustest” (-am-1916), ilmselt tulenevalt tema tookordse värskeima üllitise pealkirjast (*Budda usu. . .* 1916). Lisaks raamatutele andis Tennison sel ajal välja ka peamiselt omaenda isikule pühendatud pisitrükiseid ja postkaarte. Ilmselt pole kõik neist tänaseni säilinud või asuvad erakogudes. Üht tolle perioodi postkaarti mainib oma mälestustes Richard Majak (1975: 68).

Budistlike põhiarusaamade kuulutamine muutub Tennisoni jaoks sel perioodil ülimalt oluliseks. Seejuures ei pea Tennison end otseselt mingi konkreetse budistliku suundumuse või

koolkonna järgijaks. Kui räägime juba kord “abstraktselt kristlusest”, siis võiksime rääkida ka Tennisonist kui “abstraktselt budistist”, kes pole püüdnudki määratleda oma positsiooni budismi paljude koolkondade suhtes. Kuid tolle aja Lääne-Euroopa akadeemilised budismiuurijadki ei eristanud selgelt budismis erinevaid koolkondi, pidades paali kaanoni aluseks oleva *Tipitaka* traditsiooni ainsaks “õigeks” budismiks (Mäll 1998: 134). Olaf-Mihkel Klaassen on nimetanud Tennisoni hoiakut küllaltki tabavalt “budomaaniaks” (Klaassen 1990: 38). Huvitav on märkida, et talle hiljem nii iseloomulik egotsentriline hoiak ei kajastu tolle perioodi tegemistes kuigivõrd. Tollal tutvustab ta end kui “buda usu laialilaotajate munkade salga liiget” (Tennison 1913a), mitte kui “esimest buda preestrit Baltimere rannikul”, nagu see on tavaline tema viimastes eestikeelsetes raamatutes. Isikulooliselt on tähelepanuväärne, et peaaegu kõigis tolle perioodi raamatutes on Tennison ise järjekindlalt maininud, et ta on sündinud “1883. aastal Paala jõe kaldal Liivimaal”, kuigi hiljem (alates Lätti opteerumisest) on tema “uueks sünniaastaks” saanud kümme aastat varasem aeg, 1873, ning see daatum on budismi ajalugu käsitlevas kirjanduses laialt levinud (Rawlinson 1997: 619; Batchelor 1994: 291–292). Esimesena mainitud daatumi paikapidavust kinnitavad ka arhiivianalüüsid.² Lisaks on Tennison varasemates tolle perioodi raamatutes veel üsna salliv teiste usundite, eelkõige kristluse vastu, kuid viimastes raamatutes hakkab tunda andma “võitleva antikristlase” hoiak (näiteks Tennison 1914).

Samal ajal on kaudseid (ja üsna ebamääraseid) teateid veel mõne neil aastatel Tennisoni poolt välja antud raamatu kohta, mis pole aga mingil põhjusel jõudnud Eesti raamatukogudesse ning on jäänud seetõttu ka rahvusbibliograafias kirjeldamata. Näiteks vihjab Tallinna tsensori kohusetäitja H. Jannsen kirjas Tallinna Ringkonnakohtu prokurörile 18. märtsist 1913 oma varasemale kaebusele seoses Tennisoni 1912. aastal väidetavalt väljaantud kalendriga (Depman 1927: 15). On võimalik, et tsensor ajab siinkohal Karl Tennisoni segi tuntud kalendrikirjastaja Mats Tõnissoniga. Viimase 1912. aasta kalender jõudis tõepoolest ärritada nii Eestimaa kubernerit kui ka kirikuringkondi, mistõttu osa

²Perekonnaseisuarhiiv, f 95, n 1, s 2492, l 21, kanne nr 200.

selle tiraažist kokku korjati ning hävitati.³ Tsensoariemeti venekeelses kirjavahetuses esineb Mats Tõnisson tõepoolest Tennisonina (*Матс Теннисон*), nagu muuseas ka *Postimehe* väljaandja ning hilisem riigivanem Jaan Tõnisson (*Ян Теннисон*).⁴

On ka väidetud, et 1912. või 1913. aastal olevat Tartus Laakmanni, või teistel andmetel Bergmanni trükikojas trükitud veel üks Tennisoni eestikeelne "luulekogu" (Mengel 1962). Kuigi sellele on ka hiljem paar korda viidatud (Gerodnik 1973: 33–34; Teder, Mõttus 1993), ei ole sellest väljaandest midagi teada. Tartu tsensoari kirjavahetuses pole vähimatki viidet sellele raamatule. Samas ei saa selle raamatu ilmumist täie kindlusega välistada, sest üks Tennisoni Eesti rahvusbibliograafias kirjeldatud raamatutest — *Igavene mälestus suurest Ilmasõjast, millest mina Karl Tennisson osa võttin* (Tallinn, 1915) — on omaette trükisena seni leidmata.

Tennisoni esimeseks budistlikuks raamatuks on kaks aastat pärast tema kirjanduslikku debüüti ilmunud ajastule iseloomuliku eesti- ja venekeelse paralleeltekstiga raamatuke *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraaliline õpetus* (Tennisson 1911a). Selles raamatus esineb Tennison juba veendunud budistina. "Olen sugu poolest Soomlane ja usu poolest Buddhalane," kuulutab ta juba esimesel leheküljel. Tennisonile hiljem nii iseloomulikuks kujunenud suurustlemine algab samuti esimesest leheküljest: ta väidab, et võib olla 40 päeva söömata, joosta 12 tundi ühtejärge, supilusikatäie "kolera bakteriaid" ära süüa ning on surematu. Seda 4–5 lausungist koosnevat, kaane aset täitvat tiitellehte koos palja ülakehaga noore Tennisoni täispikkuses portreefotoga kasutatakse samal aastal ka Tennisoni teise raamatu, eestikeelse poemi *Inimene* (Tennisson 1911b) kujunduses. Mõlemad raamatud trükiti Tallinnas, firma "Keyler ja poeg" trükikojas ja nad on üsna eklektilise kujundusega. Richard Majaku mälestustele toetudes võime olla päris kindlad, et Tennison müütas enne Esimest maailmasõda laatadel postkaarte, mille tekstid pärinesid raamatute *Suur meister Buddha...* ja *Inimene* tiitellehe aset täitvatelt esilehtedelt ning millel oli ilmselt ka sama fotomotiiv (Majak 1975: 68).

³EAA, f 52, n 1, s 620.

⁴Vt EAA, f 321, n 1, s 215; s 211, l 25–45.

Suur meister Buddha ja tema kõrge moraliline õpetus on praeguseks muutunud nii haruldaseks, et Eesti raamatukogudes pole temast leitud ühtki eksemplari. Ainus teadaolev eksemplar asub Venemaa Rahvusraamatukogus Peterburis. Raamatuke koosneb õigupoolest kolmest osast: lühikesest eluloolisest eessõnast (3,5 lk), kaheleheküljelisest luuleteosest eesti-keelse pealkirjaga “Tükike minu elust” ning budismi aluseid tutvustavast osast. Hoolimata egotsentrilisest algusest hõlmab ligi poole raamatust siiski tasakaalukas ja autentne prints Siddharta Buddhaks saamise lugu ja budismi põhitõdede tutvustus, mis on tähelepanuväärne eelkõige selle poolest, et tegu on esimese budistlike ideede levitamise katsega eesti keeles ja veendunud budisti sulest (Falke raamat *Buddha, Muhamed ja Kristus* oli pigem sihitud budistliku õpetuse vastu).

Raamatu proosavormis eluloolises eessõnas kirjeldab Tennison enam-vähem samasugust fantastilist maailmareisi nagu oma 1909. aastal ilmunud värsseluloos, tehes seda kohati veelgi pealiskaudsemalt. Seejuures teeb ta ilmseid vigu, ajades segi mõned maad, kus ta oma sõnade järgi on viibinud. Samas näib, et see raamat kajastab teatavat murdeperioodi Tennisoni vaadete arengus. Kahes esimeses osas viitab Tennison ise oma usulistele otsingutele, budismi otseselt mainimata. See on ka loomulik, sest luulelugu *Tükike minu elust* pärineb ta budismieelsest perioodist ja on raamatus *Учение о том, как человек делается бессмертным* ilmunud luuletuse tõlge eesti keelde. Selles luuleloos pöördub Tennison veel selge sõnaga Jumala kui oma Issanda poole, mis annab alust oletada, et nii luuleteos kui ka sellele eelnev elulooline eessõna on kirjutatud märksa varem kui raamatu viimane osa, mis on budismi krestomaatiliste algõtõdede refereering.

Eelmisest raamatust märksa huvitavam on samal 1911. aastal ilmunud Tennisoni originaalne poeem *Inimene*, milles autor püüab väljendada oma filosoofilisi vaateid (Tennisson 1911b). Selles mõnevõrra parema rütmi ja meetrikaga, kuid ikkagi diletantlikus värsis kirjutatud poeemis püüab Tennison sõnastada oma arusaama inimesest ja tema kohast universumis. Seejuures põimuvad budistlikud põhitõed taoismi mõjutuste ning läänemaise panteistliku natuurfilosoofiaga. Selles luuleteoses rõhutab Tennison kõigi inimese püüdluste ajalikkust ja emotsioonide kasu-

tust. Budismi arusaamade järgi on inimesed nagu teisedki meelelised olendid dharmade (kui maailma pisimate "algotiste") liitumise ja lahkumise igavese kosmilise mängu vahesaadused. Nii nagu hiina taoistid või vanakreeka filosoof Herakleitos väidab ka Tennison, et miski siin maailmas ei püsi paigal, vaid kõik on pidevas muutumises. Just tänu sellele aine, energia ja vaimse substantsi ringkäigule on inimesel võimalus ühineda Kõiksusega ning tunnetada kogu protsessi. Igal juhul on poeem *Inimene* üks omanäolisemaid ja huvitavamaid raamatuid Tennisoni loomingu. Tänapäevaks on seegi raamat muutunud väga haruldaseks ning pikka aega arvati, et sellest pole säilinud ühtki eksemplari. 1993. aastal ilmunud Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias oli see raamatuke kirjeldatud kaudsetele allikatele toetudes (*Eestikeelne raamat...* 1993: 850), kuid 1998. aastal õnnestus Rahvusraamatukogul üks selle raamatu eksemplar siiski hankida.

Tennisoni kolmas budistlik raamat *Mikspärast Buddha usu- lised juutide Talmudi ei usu?* (Tennisson 1914) on ühtlasi esimene raamat, milles ta võtab selgelt juudi- ja kristlusevastase hoiaku. Mõnedele antisemiitlikele seisukohavõttudele vaatamata jääb see raamat ikkagi poleemilise teose raamidesse ning autor asub "tões ja vaimus" kristluse põhiseisukohti ümber lükkama. Esimest korda kuulutab Tennison budismi toetumist teaduslikele arusaamadele. "Buddhismuse ehk Buddha õpetus on teadus ja meie buddhistid uurime teadust ja auustame loodust," kirjutab ta "miljonite buddhistide nimel" ja viitab seejuures nii evolutsiooniteooriale kui ka karmaseadusele põhjusest ja tagajärjest. Raamatu lõpuosas asuvas oma 30. sünnipäeva puhul loodud luuleteoses "Mälestuse laul" tunnistas Tennison, et kunagi on ka tema usuhullustuses "juutide lora" kuulutanud, nüüd aga on ta mõistnud selle perspektiivtust. Lisaks raamatule nime andnud poleemilisele osale ja mainitud luuleteosele sisaldab see raamat siiski ka üsna asjalikku ülevaadet budismi jõudmisest Euroopasse. Tennison keskendub budismi levikule Saksamaal ja Inglismaal, kuid mainib isegi Šveitsi ja Ungari budiste. Nimeliselt on toodud sakslased Karl Seidenstücker ja Walter Markgraf, kes olid esimesed budismi propageerijad Saksamaal (Baumann 1995: 54–56). Peale nende mainib ta inglasi T. W. Rhys Davidsit ja Gordon Douglasi — Douglas oli tõenäoliselt esimene eurooplane, kes ordineeriti buda

mungaks (Batchelor 1994: 41). Huvitav on asjaolu, et oma hilisemas, Läti-perioodil lansseeritud eluloos kirjeldab Tennison oma maailmarändu juba koos tollesama Gordon Douglasega (Fišere 1990, 1998). Samas on *Mikspärast Buddha usulised juutide Talmudi ei usu?* üks kaunimaid Tennisoni raamatuid tollest perioodist, eriti kui võrrelda teda teiste raamatute ajastule tavapärase eklektiliste, tüpograafilistest elementidest ülekuhjatud kujundusega. Pole teada, kes on lehekülgi palistava stiilse hilisjuugendliku raamatustuse autor ja kes valis kasutamiseks kena kunstipärase gooti šrifti. Raamat on trükitud J. ja A. Paalmanni trükikojas, mis paisis tollel ajal silma maitsekate juugendlike kujunduste poolest.

Nagu öeldud, avaldas Tennison sel perioodil ka ühe venekeelse budismi tutvustava raamatu. 1916. aastal trükiti Tallinnas M. Schifferi trükikojas raamat *Буддизм: Древнеиндийская религиозная философия и его эволюция в Европе в наши дни* (Tennisson 1916b). Selles toob Tennison pealkirja “Краткая история великаго учителя Будды” all ära juba raamatust *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraliline õpetus* tuttava Buddha elukäiku ja õpetuse algtõdesid valgustava venekeelse teksti. Raamatu teine osa “Буддизм в Европе” on aga üsnagi asjalik ja informatiivne ülevaade budismiga seotud ideelistest otsingutest Tennisoni kaasaja Euroopas. See peatükk sarnaneb põhijoontes raamatust *Mikspärast Buddha usulised juutide Talmudi ei usu?* avaldatud tekstiga, kuid laiendab käsitluse geograafilisi piire, jõudes välja Ameerikasse, ning võtab vaatluse alla ka teosoofide, eelkõige Annie Bessant’i ja Henry Steel Olcotti osa budismi tutvustamisel eurooplastele.

Tolle selgesti eristuva “teosoofilis-budistliku” perioodi viimaseks väljaandeks jäi Tennisoni ainuke otsene tõlketeos. Selleks on pika pealkirjaga raamat *Budda usu katekismuse esimene peatükk, / mida Zeiloni saare ülempreester H. Sumangala läbi katsunud ja heaks kiitnud / Eestikeelde trükkida lasknud Budda usuline munk Karl Augustus Mihailovitsh Tennisson (Budda usu... 1916)*. Ka see raamat ilmus tegelikult kahes erinevas trükis (nagu Tennisoni debüütraamat), paralleelselt Tallinnas ja Tartus (vt *Budda usu katekismuse... 1916*). Raamat on budismist mõjutatud ameerika teosoofi Henry Steel Olcotti (1832–1907) populaarse budistliku katekismuse esimese peatüki mõnevõrra lühendatud tõlge.

Olcotti raamatu esimene trükk ilmus inglise keeles juba 1881. aastal. Protestantliku taustaga Olcott nimetas tolle teose kristlike eeskujude järgi katekismuseks ning toetus oma raamatus eelkõige budismi paali kaanonile. Tseiloni saare hinajaana vaimulik Hikkaduwe Sumangala oli selle tõepoolest läbi vaadanud, kuid polnud siiski nõus kõigega, mida teosofiast mõjustatud Olcott oma “katekismuses” kirjutab. Tennisoni raamatus on toodud üksnes esimene peatükk Olcotti katekismusest, milles kõneldakse lihtsate küsimuste-vastuste vormis prints Siddhartha Gautama elust ja tema Buddhaks saamisest ning neljast õilsast tõest (Tennisoni tõlkes “neli tõsindust”). Need on budismi alustõed, mille interpreetrimisel ei saagi tekkida erilisi moonutusi. Küsitavusi on tekitanud katekismuse viimased osad, milles Olcott püüab teosofia vaatepunktist originaalselt lahti mõtestada budismi ja teaduse

suhteid (Rawlinson 1997: 466), kuid need osad jättis Tennison tõlkimata.

Olcotti raamatu esimesele peatükile on Tennison lisanud juba raamatust *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraliline õpetus* tuttavad 10 budistlikku "käsku". Tallinna väljaande lõppu lisas Tennison peatüki "Reegliid, mille järgi ainult Buddha preestrid peavad elama". Hoopis teistsuguse trükilaoga Tartu väljaanne sisaldab aga Tallinna väljaandes puuduvat eessõna, mis langeb sõna-sõnalt kokku raamatu *Mikspärast Buddha usulised juutide Talmudi ei usu?* esimese peatükiga. Olcotti katekismuse esimese peatükiga Tartu väljaandest ongi õigupoolest teada ainult üks eksemplar Kirjandusmuuseumis, ühele poole trükitud lahtistel lehtedel. See kannab trükkal Hermann 5. veebruariga 1916 dateeritud pühendust tsensorile lahkeks tutvumiseks, mis annab alust oletada, et lõplikku trükkimisluba raamat ilmselt ikkagi ei saanud. Lisaks sisaldab see tsensori jaoks tehtud "proovitõmmis" ka tiitellehte väljaandele "Igavene mälestus Suurest Ilmasõjast, millest mina Karl Augustus Mihailovitsh Tennison vabatahtlisena osa võtsin" (*Budda usu katekismuse...* 1916: 15) ning luuleteost "1000-salmiline lugulaul, millest 980 salmi peale sõja avaldatud saab", mis kannab eraldi märkust "дозволено военною цензурою — Ревел, 7 сентября 1915 г.". Säärased täitmata jäänud lubadused on Tennisonile iseloomulikud hiljemgi.

Olcotti "katekismus" oli omal ajal budismi tutvustavate raamatute seas üks populaarsemaid. Juba 1897. aastaks oli Olcotti katekismus tõlgitud 20 võõrkeelde (Rawlinson 1997: 465), sealhulgas ka saksa ja vene keelde. Et Tennison valdas peale eesti keele kõige paremini vene keelt, siis on väga tõenäoline, et ta on tõlke aluseks võtnud raamatu venekeelse eksemplari, kuigi välistada ei saa ka saksa keelest tõlkimist. Huvitav on märkida sedagi, et sama Olcotti *Budistlik katekismus* tõlgiti teist korda eesti keelde soome keele vahendusel 70 aastat hiljem, tollal veel poolpõrandaaluse Eestimaa Budistliku Vennaskonna eestvõttel (Rootalu 1990: 47). Alles 2002. aasta lõpul anti H. S. Olcotti *Budistlik katekismus* soome keele vahendusel esimest korda eesti keeles trükitud kujul välja (Olcott 2002; tlk Virve Külaviir).

Olcotti "katekismuse" esimese peatüki Tallinna väljaanne oli ilmselt ka kõige laiemalt levikuga trükis Tennisoni tolleaegsete raa-

matute seas. See oli müügil veel 1927.–1928. aastal, kuid tiraaž hakkas siis juba otsa saama (*Tallinna...* 1927: 68). Teised Tennisoni poolt samal ajavahemikul (1911–1916) välja antud raamatud on muutunud tänaseks väga haruldaseks.

Lisaks raamatutele elatus Karl Tennison ka pisitrükiste ja postkaartide müügist, mis olid enamasti pühendatud tema enda isikule, kuid mõned neist pakuvad huvi ka tema vaadete arengu seisukohalt. Tema pisitrükiseid ja postkaarte on raamatukogudes ja arhiivides säilinud üsna juhuslikult. Kaudsed andmed lubavad oletada, et säärast tüüpi trükiseid oli märksa enam. Tennisoni lendlehetüüpi pisitrükistest säilitatakse Rahvusraamatukogu arhiivkogus kaht 1913. aastast pärinevat üheleheküljelist trükist, millest üks on eestikeelne (Tennisson 1913a), teine vene-, läti- ja eestikeelse paralleeltekstiga (Tennisson 1913b).

Esimesena mainitud lendleht on trükitud Tallinnas W. Wolkmanni trükikojas (endine “Keyler ja poeg”) ning välja antud “Estonia” teatri avamise puhul. Selles lendlehes on kaks lühipoemi: “Suurel pidustuse päeval 1913. a. Tallinnas” ja “Risti usust Buddha usku astunud eestlaste hymnus”. Viimane ajendas Tallinna tsensorit H. Jannsenit esitama kaebust trükise arestimiseks Tallinna Ringkonnakohtule, tuues põhjenduseks kristluse põhialuste õõnestamise. Seejuures toetus tsensor Jannsen ilmselt Trükiasjade Peavalitsuse salajasele ringkirjale 1913. aasta algusest, mis kohustas neid teada andma teostest, mis pole küll otseselt keelatud, kuid “on oma sisult äärmiselt tendentslikud ja kahjulikud nii usulisest ja riiklikust seisukohast kui ka kõlbluse mõttes” (Issakov 1983: 219–220). Kohtukolleegiumi otsus 23. märtsist 1913 oli taotluse suhtes negatiivne. Põhjenduseks toodi asjaolu, et kõnealune luuletus ei kujuta endast midagi muud kui “mõtteta üteluste kokkukuhjamist” (Depman 1927: 16). Luuletus on aga oluline Tennisoni vaadete arengu seisukohalt, sest esimest korda vihjab ta selles luuleteoses seosele muistse paganluse ja budismi vahel.

Teine mainitud lendlehtedest on trükitud Riias ning sisaldab raamatust *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraaliline õpetus* juba tuttavaid 10 budistlikku “käsku” kolmes tollase Liivimaa kubermangu keeles. Neli nendest “käskudest” on osa viiest ilmikbudistile kohustuslikust eetilisest töötusest (vt Baumann 1999: 30–40). Neist on Tennison kõrvale jätnud ühe, mis käsitleb hoidu-

mist alkoholist ja teistest uimastavatest ainetest. Kuigi Tennisoni kümne käsu “inspiratsiooniallikas” on kristlikud 10 käsku, on tegemist siiski Tennisoni originaalse mõteloomega.

Peale nende lendlehe laadis ja suuremas formaadis trükiste on tollest perioodist teada vähemalt kolm Tennisoniga seotud postkaardiformaadis väljaannet. Kõige varajasem neist on Ülo Matjuse kogus leiduv Tennisoni pildi ja lühipoemiga postkaart, mis peaks pärinema ajavahemikust 1908–1911 (ehk teisiti öeldes, tema budismieelsest perioodist). Sellel postkaardil on toodud üsna tuntud motiiv uljast üliõpilasvormis Tennisonist, mis illustreerib ka raamatuid *Tennissoni elulugu* ja *Suur meister Buddha ja tema kõrge moraliline õpetus*. Luuletus “Laul Tormilinnust, ehk minu elust” sarnaneb viimati mainitud raamatus ilmunud luulelooga “Tükike minu elust”. Siingi räägib Tennison “Jumalast kui oma Issandast”, kelle järgimise pärast ta kannatama on pidanud.

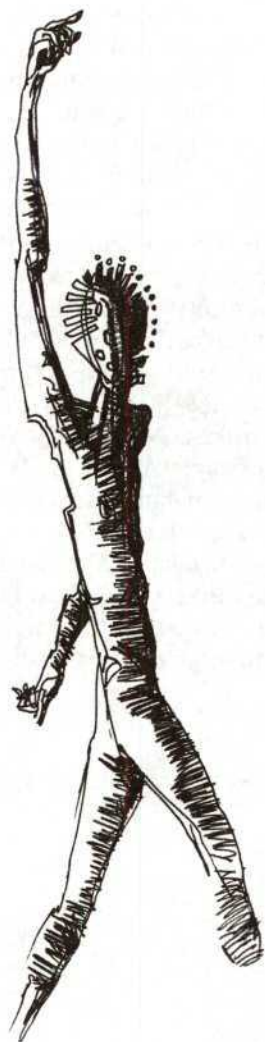
Rahvusraamatukogu säilitatava Tennisoni raamatu *Буддизм* esikaane siseküljele on keegi (võimalik, et Tennison ise) kleepinud postkaardisuuruse, kuid õhukesel paberil pilttrükise Tennisoni sõjaväemundris portreega. See väheldane trükitoode kannab pealkirja *В память Великой Войны*, on trükitud J. ja A. Paalmanni trükikojas ning kannab venekeelset märget “lubatud sõjatsensuuri poolt 25. juulil 1916”. Raamat ise on aga trükitud Schifferi trükikojas ning saanud loa Tallinna sõjatsensuurilt 7. juunil 1917. Teise samalaadse trükisena leidub budistliku kirjanduse kirjastaja Erik Arro valduses üks juugendliku raamkaunistusega postkaart aastast 1914. Sellel piltkujutiseta postkaardil on üks Karl Tennisoni patriootlik luuletus, milles ta kuulutab kadu Esimese maailmasõja valla päästnud Saksa keisririigile. Akadeemilise Raamatukogu *Baltica* osakonnas Tallinnas säilitatakse kaht Tennisoni portreega postkaarti, ühel neist on seesama juugendlike kaunistustega motiiv, mis on jõudnud tema lendlehtedele ja raamatu *Mikspärast Buddha usulised juutide Talmudi ei usu?* frontispissile, teine aga pärineb 1920. aastate teisest poolest ning on Tennisoni fotoportree.

Hamlikar Mengeli andmetel olevat Tennison 1915. aasta paiku müütnud tema kodukandis Ahjal üht kriitpaberile trükitud luuletust (Mengel 1962). See võib küll olla hoopis seni leidmata väljaanne *Igavene mälestus suurest Ilmasõjast, millest mina Karl Tennisson osa võttin*. Seejuures suudab Mengel peaaegu

viiskümmend aastat hiljem osa sellest poemist tsiteerida, mis annab alust oletada, et kõnealune trükis on olnud tal tookord käepärast või vähemalt pikka aega tema valduses. Mengeli tsiteeritud read langevad suurelt osalt kokku Tennisoni raamatu *Budda usu katekismuse esimene peatükk* Tartu väljaande lisas avaldatud luuleteosega “1000-salmiline lugulaul, millest 980 salmi peale sõja avaldatud saab” (*Budda usu katekismuse*... 1916: 16).

Seega puutus eesti lugeja esimest korda budismi tutvustava eestikeelse kirjasõnaga kokku tsaariaja lõpul ning suuremal määral alates 1920. aastate algusest. Põhiliselt sai see esmatutvus teoks tänu Karl Tennisoni tegevusele, kuid sellele aitas kaasa ka mõni kristlike vaadetega misjonikirjanduse väljaandja. Ühtekokku ilmus tsaariaja lõpul (aastatel 1901–1917) vähemalt 8673 eestikeelset raamatut ja muud trükist. Neist 1092 (ehk peaaegu iga kaheksas) oli usuteadusliku sisuga (Annus 1993). Seitse ühel või teisel moel budismi tutvustavat, mahult enamasti tagasihoidlikku raamatut moodustavad küll kaduväikese osa (vaevalt 0,6%) tol perioodil ilmunud usulisest ja usuteaduslikust kirjandusest, kuid ikkagi oli budism kõigist mittekristlikest usunditest kõige paremini esindatud konfessioon tolleaegse eestlase lugemisvaras. Seetõttu on meil alust oletada, et budismi tunti tolle aja Eestis paremini kui teisi ida päritolu usundeid.

(Järgneb)

PEETER KROSMANN

VASTU LANGUSE ONTOLOOGIALE

Gianni Vattimo

Tõlkinud Külli Kressa, Leo Luks

Heideggeri tuntud teesi järgi ei tähista nimi “Õhtumaa”, *Abendland*, meie kultuuri asendit mitte üksnes geograafilisel tasandil, vaid nimetab seda ka ontoloogiliselt, kuivõrd *Abendland* on loojangu maa, olemise loojumise maa. Languse ontoloogiast võib kõnelda ja Heideggeri tekstides selle ettevalmistust ja esimesi elemente näha üksnes siis, kui tõlgendada Heideggeri teesi Õhtumaa kohta, muutes selle formuleeringut: mitte “Õhtumaa on (olemise) loojumise maa”, vaid “Õhtumaa on loojumise (ja seetõttu olemise) maa”. Lisaks saab täpselt samas mõttes lugeda ka üht teist olulist Heideggeri vormelit, seda, millega ta pealkirjastab ühe osa oma teosest *Nietzsche* (Heidegger 1961), nimelt: “Metafüüsika kui olemise ajalugu” — tingimusel, et seda rõhutatakse õigel moel, tähendab, ainsal moel, mis sobib kogu Heideggeri mõtlemisega. Mitte: metafüüsika on lugu olemisest, vaid: metafüüsika on olemise ajalugu.¹ Ei ole mingit teist olemise lugu metafüüsika kõrval. Ja niiviisi pole Õhtumaa mitte maa, kus olemine loojub, samal ajal kui ta mujal särab (särab enne ja särab edaspidigi) kõrges

Verso un’ontologia del declino. — Gianni Vattimo. *Al di là del soggetto: Nietzsche, Heidegger e l’ermeneutica*. Milano: Feltrinelli, 1981, p. 38–53.

Avaldame autori nõusolekul.

¹Itaalia tekstis *storia dell’essere* ja *la storia dell’essere*. *Storia* tähendab nii lugu kui ajalugu. Et eesti keeles võib millestki lugusid olla mitu, aga ajalugu mõistetakse pigem millegi ainsana, tõlkisime artikliga vormi “ajalooks”, artiklita vormi “looks”. Itaalia määrav artikkel väljendab siin kontekstis just ainulaadsust või ainuvõimalikkust. *Siin* ja *edaspidi tõlkijate märkused*.

keskpäevataevas, Õhtumaa on ainus olemise maa just sedavõrd, kui ta on sellest lahutamatu ka olemise loojumise maa.

See Heideggeri Õhtumaa kohta käiva ütluse uusformuleering kavatseb oma sihilikus kahemõttelisuses kohe distantseeruda kõige levinumatest interpretatsioonidest selle kohta, mis tähendus anda Heideggeri filosoofiale. Väga üldiselt võttes iseloomustab neid tõlgendusi rõhuasetus kas siis loojumise või olemise mõistele, nii et kannatab seos nende vahel, mis minu meelest on lahutamatu. Olemise mõistet rõhutavad kõike muud välistades need tõlgendused, mis loevad Heideggeri järjekindlalt kui mõtlejat, kes mingil moel, olgugi problemaatiliselt ja üksnes ettevalmistaval kujul, ennustab olemise naasmist või naasmist olemise juurde, järgides suunda, mida laias laastus võib nimetada religioosseks (või täpsemalt, teo-loogiliseks, onto-teo-loogia tähenduses, millest Heidegger kõneleb teoses *Identität und Differenz* (Heidegger 1957a; tsitaat neljandast väljaandest)). Loojumise mõistet rõhutavad seevastu need tõlgendused, mis loevad Heideggeri mõtlemisest välja üleskutse võtta teatavaks, et metafüüsika on lõppenud ja ühes sellega ka kõik võimalikud olemise lood: olemisest “pole enam midagi järel”,² totaalselt, ja see välistab igasuguse müstilise ootuse, et ta võiks meie juurde uuesti tagasi pöörduda. Sellesamas elavuses, millega need kaks lugemist (koos kõigi oma seesmistest eristustega) ikka ja jälle üksteise vastu astuvad ja jõudu katsuvad, võib näha märki, et Heideggeri tekstis on tõepoolest olemas ja problemaatiliselt seotud kaks elementi, mida need lugemised eristavad; siin pakutud vormel püüab need esitada omavahelises seoses. See vormel võib isegi kõige esimesel ja pealiskaudselgi lugemisel sundimatult põhjendada kaksipidisust, mis alati ilmneb Heideggeri hoiakus metafüüsika ajaloo suhtes, kaksipidisust, mida saab vältida üksnes siis, kui tõlgendada seda ajalugu kui dialektilist ettevalmistust üleminekuks meenu-tava mõtlemise juurde, mida Heidegger püüab ellu kutsuda. Aga kindlasti ei ole *Metaphysik* kui *Geschichte des Seins* dialektiline areng; tähelepanul ja respektil — või õigemini *pietas*’el —, mida Heidegger osutab selle mõtlemise ajaloole, milles üha puhtamal

²*Dell'essere non ne è piú nulla*. Vattimo viitab kirjakohtadele Heideggeri *Nietzsche*’s: “Mit dem Sein als solchem “ist” es nichts” (Heidegger 1961: II, 338).

kujul olemisest pole enam midagi järel, pole reaalsuse (toimunu) ja ratsionaalsuse samastamise dialektilist õigustust; seda *pietas*'t seletab tõenäoliselt palju paremini hoopis teadmine, et metafüüsika on olemise saatmistu,³ ka selles ja eriti selles mõttes, et olemisel "sobib" loojuda.

Sellega on ühtlasi öeldud, et Heideggeri tekstides on olemas võimaliku "positiivse" olemiskontseptsiooni eeldused ja elemendid ning mitte üksnes eemaloleku [*assenza*] olukorra kirjeldus, mis oleks alati defineeritav üksnes suhte kaudu — nostalgia —, ootusesuhte või ka likvideerimissuhte kaudu (viimast kujutaks endast metafüüsika eitus kui müüdi ja ideoloogia eitus) — olemise kohalolekuga [*presenza*],⁴ see tähendab, sellise olemise kohalolekuga, millega käivad kaasas kõik tugevad atribuudid, mida õhtumaine traditsioon on talle ikka omistanud. Need atribuudid pole tugevad mitte üksnes metafoorses tähenduses: *energeia*, s.o tegelikkuse, mis iseloomustab aristoteleslikku olemist, ja *enargeia*, s.o kõigi nende asjade evidentsuse, heleduse ja ereduse, mis näivad tõesena ning end sellena kehtestavad, nende kahe vahel on palju tihedam seos kui sõnaline sarnasus; ja sama tihe seos on ka tegelikkuse ning energia ja selle energia ning päris jõu vahel. Kui Nietzsche kõneleb metafüüsikast kui katsest saada jõuga reaalsuse isandaks (Nietzsche 1967: 352), ei kirjelda ta mingit metafüüsika marginaalset omadust, vaid osutab tema olemusele, mis on välja joonistatud juba Aristoteelse *Metafüüsika* esimestel lehekülgedel, seal, kus teadmist defineeritakse suhte kaudu printsiipide valdamisega.

Ma ei usu, et Heideggeri tõlgendajad ning järgijad oleksid praeguseks languse ontoloogia esimesigi elemente välja arendanud; kui seda pole teatud aspektides teinud just Gadameri hermeneutika oma tuntud teesiga, mille järgi "olemine, mida saab mõista, on keel" (vrd Gadamer 1960/1972: 542); Gadameri hermeneutikas uuritakse olemise-keele suhet siiski alati peamiselt keele ja mitte konsekventside vaatevinklist, mis sellel suhtel ontoloogia enda jaoks võivad olla: näiteks ei leia Heideggeri metafüüsikamõiste

³Itaalia *destino*, saksa *Geschick*. "Saatmistu" on Ülo Matjuse tuletis. Ta tõlgib Heideggeri *Ge*-prefiksi eesti *stu*-sufiksiga.

⁴Vattimo teksti *assenza* ja *presenza* on teineteisele vastandatud nagu Heideggeri *Abwesenheit* ja *Anwesenheit*. Eesti keeli otsustasime kasutada vastandpaari *eemalolek* ja *kohalolek*.

Gadameril mingit olulist väljatöötamist. Languse ontoloogia teoreetilise väljaarenduse puudumine Heideggeri koolkonnas johtub võib-olla tõsiasiast, et hoolimata kõigist selle vastu käivatest *Warnung*'itest mõeldakse Heideggeri olemise kohta käiva mõttekäigu üle endiselt põhjapaneku⁵ terminites. Heidegger seevastu on meenutanud vajadust olemisel kui põhjal minna lasta (Heidegger 1969a: 5–6),⁶ kui tahetakse suunduda meenutava mõtlemise juurde. *Fundamentalontologie*'st on Heidegger, kui ma ei eksi, kõnelnud üksnes *Sein und Zeit*'is; samal ajal kui *Begründung* tuleb tema tekstides tihti kõne alla, ent ikka suhtes metafüüsikaga, mis on just nüisugune mõtlemine, mis liigub üksnes *Grund*'i paikapaneke horisondil. Ometi ei saa *Sein und Zeit*'is jätta märkamata teatavat põhjapanekukavatsust, kas või kõigest laias mõttes; tegelikult oli seal tegemist küsimisega olemise mõtte järele; see tähendab, horisondi järele, mis on ainus, millel mis tahes olev millenagi aset leiab. Aga algusest peale, märkusega, mis sisaldab viidet teose motoks olevale *Sofisti*-lõigule, orienteerub uurimus kohe teatud ajaloolisele tingimusele. Mitte hetkekski ei pöördu uurimine võimalikkuse — fenomeni, teadmise võimalikkuse puhaste tingimuste juurde Kanti mõttes. Kui tohime endale lubada sõnamängu, siis seisame silmitsi olukorraga, kus võimalikkuse tingimus Kanti mõttes ilmneb olevat lahutamatus seoses tingimusega, mille all peetakse silmas asjade seisundit, ja see seos on diskursuse tõeline teema. *Sein und Zeit*'is ei otsi ega leia me, milised on oleva kogemise võimalikkuse transtsendentaalsed tingimused, vaid konstateerime mõtiskledes tingimusi, milles ainsana leiab aset meie kogemus olevast. Arusaadavalt ei too see kaasa täielikku loobumist transtsendentaalsest tasandist, s.o huvist teha

⁵Sõnaga *fondazione* tõlgib Vattimo nii *Gründung*'it kui *Begründung*'it. Eesti keelde on Heideggeri *Gründung* tõlgitud kui 'põhjapanek', *Begründung* kui 'põhjendamine'. Kohati oleme itaalia *fondazione* tõlkimisel kasutanud saksa tõlke abi; kus ka saksa tõlge tundus küsitav, lähtusime kontekstist. Teised sama tüvega terminid oleme tõlkinud järgmiselt: *fondamento* 'põhi'; *fondare* 'põhja panema; põhja panemine'; *fondante* 'põhja panev'; *sfondamento* 'põhja kaotamine'; *fondativa* 'põhjapanemis-'.

⁶*Lasciar perdere l'essere come fondamento; das Sein als den Grund des Seienden fahren zu lassen.* (Vt M. Heidegger, *Zur Sache des Denkens*. Tübingen: Niemeyer, 1988, lk 6.)

kindlaks võimalikkuse tingimused Kanti mõttes; aga uurides tuleb algusest peale teatavaks võtta tõsiasi, et uurimist saab läbi viia üksnes lahutamatus seoses tingimuste kindlakstegemisega termini faktilises mõttes. See on punkt, millele tuleb tähelepanu juhtida, ka viimase aja uuskäsitluste puhul samas hermeneutilises ruumis (pean silmas Apelit, Habermasi), mille orientatsioon on üldjoontes kantilik. Üks elemente, mis juba *Sein und Zeit*'is moodustavad aluse languse ontoloogiale, on just see spetsiifiline joon, mida sisaldab "põhjapanek". Juba radikaalsuse poolest, millega selles teoses esitatakse küsimus olemise kohta — siirdudes siis kohe eksistentsiaalanalüütika juurde — on selge, et ükski selle küsimuse võimalik vastus ei saa enam põhimõtteliselt esineda kui põhjapanek; mitte üksnes *Grund*'i paikapaneku, printsibi või piisava põhjuse mõttes, vaid ka üldisemalt, selles mõttes, et mõtlemine ei või endalt ikkagi oodata, et ta suudaks saavutada positsiooni, kus mis tahes viisil oleks tema käsutuses olev, millele lõpptulemusena põhi pandaks. Juba *Sein und Zeit*'is on "olemisel kui põhjal minna lastud"; olemise asemel, mis suudaks *Grund*'ina toimida, silmatakse seal — otse keskosas, mis sisaldab ajaga [eksisteeriva] seose eksistentsiaalanalüütikat ja selgitamist — "olemist", mis loomu poolest pole enam suuteline põhja panema; nõrka ja võimutut olemist. Olemise "mõtet", mida *Sein und Zeit* otsib ja mille juurde ta vähemalt mingil määral ka jõuab, tuleb eelkõige mõista kui "suunda", kuhu on teele saadetud olemasolemine ja olev, liikumises, mis ei vii neid stabiilsele alusele, vaid pidevasse edasisse ümberpaigutamisse, millega nad jäävad ilma igasugusest keskpunktist. Olukord, mida Nietzsche on kirjeldanud (*Wille zur Macht*'i sissejuhatavas märkuses) kui nihilismile omast, olukord, milles Kopernikust saati "inimene veeb keskpunktist eemale X-i suunas", on ühtlasi Heideggeri *Dasein*'i olukord: *Dasein* nagu Koperniku-järgne inimenegi ei ole põhjapanek keskpunkt ning ei asu selles keskpunktis, ei hõlma seda ega lange sellega kokku. Olemise mõtte otsing, mis teeb *Sein und Zeit*'is läbi radikaalse arengu, toob järk-järgult päevavalgele, et olemise mõte antakse inimesele üksnes kui suund, mis viib ilmajäämise ja põhja kaotamiseni. Niisiis, isegi Heideggeri tekstide sõnakasutuse vastu tuleb öelda, et otsing, mis algab *Sein und Zeit*'is, ei vii meid mitte nihilismi ületamiseni, vaid nihilismi kogemiseni ainsa võimaliku ontoloogia viisina. See tees põrkub

Heideggeri tekstide sõnakasutuse vastu, kuna nendes tähendab nihilism olemise nivelleerimist olevatega, tähendab, olemisunustust, mis iseloomustab õhtumaist metafüüsikat ja mis viimaks taandab olemise “väärtuseks” (*Nietzsche's*), see tähendab kehtivuseks,⁷ mis on subjekti poolt ja subjekti jaoks seatud ja tunnustatud. Nii juhtubki, et olemisest kui sellisest pole enam midagi järel. Siin pole õige koht vaidlemiseks, kas ja kui täielikult niiviisi kirjeldatud nihilism Nietzsche positsiooni iseloomustab ja kui täpselt ta sellele vastab. Ometi on selge, et samuti ja eelkõige see, et Heidegger kasutab nihilismi mõistet, märkimaks olemisunustuse haripunkti metafüüsika lõpphetkel, kannab vastutust selle eest, et tema mõtlemisest, kuivõrd see on alternatiivne mõtlemine või igal juhul pingutus üleminekuks, oodatakse hoopiski, et olemine, vastupidiselt sellele, mis temaga juhtub nihilismis, võidaks tagasi oma põhjapanemisfunktsiooni ja -jõu. Tegelikult aga kuuluvad isegi seesama põhjapanemisfunktsioon ja -jõud veel nihilismi horisondile: olemine kui *Grund* on vaid üks moment, mis eelneb lineaarsele arengule, mille lõpp-punkt on olemine kui väärtus. See on loomulikult hästi teada kõigile Heideggeri lugejatele; aga selle üle on vaja üha uuesti järele mõelda, et jõuda selle relevantsete konsekventsideni. Omapärane seos põhjapaneku ja põhja kaotamise vahel, mida *Sein und Zeit*'is kinnitatakse, tähendab, et lõpuni analüüsides ei saa olemise mõtte otsing viia mingi “tugeva” positsiooni saavutamiseni, vaid üksnes nihilismi omaksvõtmiseni liikumisena, millega inimene, *Dasein*, veereb keskpunktist eemale X-i suunas.

Seos põhjapaneku ning põhja kaotamise vahel läbib kogu *Sein und Zeit*'i ja tõuseb eriti esile juhtudel, mil haaratakse kaasa *Befindlichkeit*, emotsionaalne situatsioon eksistentsiaalide vahel, s.o *Dasein*'i avatust konstitueerivate mooduste vahel, [eksistentsiaalide vahel,] mis Heideggeril nii-öelda “asendavad” Kanti transtsendentaalsust; või juhtudel nagu hermeneutilise ringi kirjeldus, mille valguses tõde osutub seotuks tõlgendustega kui eelmõistmise väljatöötamisega, mille järgi olemasolemine on alati heidetud juba eksisteerimise fakti enesega; ja iseäranis konsti-

⁷Väärtuseks on tõlgitud itaalia *valore*, saksa *Wert*; kehtivuseks vastavalt *validità* ja *Wertigkeit*.

tuेरivas funktsioonis, mis on surma jaoks olemisel⁸ olemasolu ajaloolisusega võrreldes. Just surma jaoks olemise funktsioon ja tähendusväli on üks kõvemaaid pähkleid — nii tõlgendamise, käsitlemise kui teoreetilise edasiarenduse jaoks — kogu *Sein und Zeit*'is (mõjukad tõlgendajad, nagu Hans-Georg Gadamer, on koguni kahtluse alla pannud selle süstemaatilise seotuse Heideggeri mõtlemise tervikuga). Surma jaoks olemise diskursus on ka struktuuri poolest suurepärase näide, kuidas *Sein und Zeit*, asudes otsima põhjapanekut veel selle laias metafüüsilises mõttes, jõuab seejärel nihilistlike tulemusteni, vähemalt termini selles mõttes, millele mina vihjasin. Surma jaoks olemise juurde jõuab Heidegger tegelikult (Heidegger 1969b: par. 46), esitades probleemi, mis esmapilgul näib eeskujulikult "metafüüsiline" nii vormi kui sisu poolest: kas eksistentsiaalanalüütika, mida ta arendab teose esimeses osas, on andnud meie käsutusse *Dasein*'i tema struktuuris tervikus? Aga, küsib Heidegger endalt kohe, mida tähendab olemasolemise jaoks olla tervik? See probleem, kui teda järjekindlalt edasi arendada, viib arusaamiseni, et olemasolemine on konstitueeritud just tervikuna ja niisiis "paneb" ta endale "põhja" (kuna *Grund*'i paikapanek, milles põhjapanek seisnebki, on algusest peale tähendanud seosteahela sulgemist, just nimelt terviku moodustamist regressi vastu *in infinitum*) sel määral, mil määral ta on iseenda surma eelteade. Tõlkides Heideggeri keelt veidi vabamalt, ütleme: olemasolemine on tõesti *olemas*, tähendab, teda saab eristada maailmasisestest olevatest, kuivõrd ta kujutab endast ajaloolist tervikut, mis voolab pidevalt, just ajalooliselt, erinevate võimaluste vahel, mis ükshaaval täide minnes või kadudes moodustavad tema eksistentsi. Ka mittepäristine eksistents, olles lihtsalt ajaloolise eksistentsi kui kontinuiteedi puudulik moodus, on seotud olemisega surma jaoks: tema konstitutiivne kategooria on alati suremine, kuid see tehakse läbi *man*'i kujul, igapäevase "surrakse" kujul. Olemasolemise konstitueerumine ajaloolises kontiinumis on radikaalselt seotud surmaga, kuna viimane kui kõigi muude võimaluste võimatuse pidev võimalus ning seega päristine võimalus, olles päriselt võimalus,

⁸Vattimo kasutab *essere-per-la-morte*'t Heideggeri *Sein zum Tode* vastena. Otse saksa keelest oleks täpsem tõlkida 'olemine surma poole', aga Vattimo puhul eelistan tõlkida 'olemine surma jaoks'. K. K.

laseb olla kõigil teistel võimalustel temast siinpool ning hoiab nad alal ka neile iseloomulikus liikuvuses, takistab nende tardumist mingisse ainuvõimalikku võimalikkuse-tegelikkuse suhtesse, lubades neil see-eest end konstitueerida ühes kudum-tekstis. Kõik see tähendab ometi, et olemasolemine eksisteerib ja seega toimib ta olemise tõde (see on olevate jõudmine olemisse) valgustava kohana üksnes sedavõrd, kui ta kujutab endast võimalust mitte enam olemas olla. Heidegger rõhutab väga asjaolu, et seda suhet surmaga pole vaja lugeda puhtalt ontolises ega seega ka mitte bioloogilises mõttes. Siiski, nagu kõik sellised hetked, kus filosoofia selliste üleminekupunktidega (ennekõike looduse ja kultuuri vahel) kokku puutub, on ka see Heideggeri eristus täis vastuolusid. Kui tõesti on tõsi, et olemasolemine on ajalooline — see tähendab, tema eksistents on pidev ja võimalike tähendustega varustatud *dis-cursus* — üksnes seetõttu, et ta võib surra ja et ta on eksplitsiitselt iseenda surma eelteade, on tõsi ka see, et ta on ajalooline ses mõttes, et ta kasutab määratletud ja täpselt piiritletud võimalusi, olles ühenduses möödunud ja tulevaste põlvedega just seeläbi, et ta sünnib ja sureb termini sõnasõnalises, bioloogilises tähenduses. Olemasolemise ajaloolisus ei seisne üksnes eksistentsi konstitueerumises kudum-tekstina; see on ka kuulumine mingisse ajastusse, *Geworfenheit*, mis lisaks piiritleb vahetult visandi, mille raames olemasolemine ja olevad üksteisega kokku puutuvad ning jõuavad olemisse moel, mis kannab iga kord ise pitserit. See ajaloolisuse topelttähendus, olles seoses surma jaoks olemisega, on üks punkte, kus saab eksplitsiitselt, olgugi problemaatiliselt ilmsiks põhjapaneku ja põhja kaotamise seos, mis on üks *Sein und Zeit*'i mõte, veel enam, võib-olla selle mõte.

Kas ja mil määral selle seose selgitamine toob kaasa, nagu mulle näib, uut huvi mitte ainult surma ontoloogilise, vaid ka tema ontolise ja bioloogilise tähenduse vastu, on küsimus, mis tuleb kõne alla mujal. Siin on oluline näidata, et olemisest, mille poole Heidegger sihib, ei saa enam mõelda metafüüsilise olemise tunnuste abil; ka siis mitte, kui seda iseloomustada *varjatuna* või *eemalolevana*. Niisiis oleks väär ja eksitav arvata, et Heideggeri ontoloogia on teooria olemisest kui hämardatud jõust ja heledusest — mida on hämardanud mingi katastroof või ka olemise enda seesmine piiratus, tema ajalikkus — ja et Hei-

deggeri ontoloogia tahab olla olemise “naasmise” ettevalmistus, olemise, mille all mõistetakse taas heledust ja põhjapanevat jõudu. Ainult niiviisi mõeldes võib nõrdida teesi peale, mille järgi *Heideggeri mõttekäigu tulemus alates Sein und Zeit'ist on nihilismi omaksvõtmine*; selline nihilism, oma “põhja kaotavas” mõttes, millisena teda kogeb ka Nietzsche *Wille zur Macht'ist* tsiteeritud märkuses, on metafüüsilises traditsioonis kohal, kuid mitte domineeriva suunana, kuna see traditsioon on alati liikunud hoopis *Grund'i*, substantsi ja väärtuse loogika raames. Võtta põhjani omaks — ja me oleme sellega alles algusjärgus — selle heideggerliku nihilismi implikatsioonid tähendab näiteks sulgeda üks interpretatsioonide ees, mis tõlgendavad tema mõtlemist “negatiivse teoloogia” terminites, eksplitsiitselt või implitsiitselt — olgu need siis interpretatsioonid, mis mõistavad teda kui *dürftige Zeit'i* teoretikut, kes igatseb taga ja ootab olemise “tugevat” asetleidmist (näiteks transtsendentse olemise kohalolekuna; või ka otsustava ajaloolise sündmusena, mis avaks mitte enam võõrandunud inimese uue ajaloo); olgu interpretatsioonid, mis loevad tema kuulutust metafüüsika lõpust kui ruumi tegemist kogemusele, mis oleks organiseeritud täiesti sõltumatult olemisest (mida taas kord iseloomustatakse metafüüsilist laadi võimuna [*imponenza*]). Heideggeri mõtlemise tulemuseks pole siinse tõlgenduse kohaselt mitte tõdemus, et metafüüsilisele olemisele ei leidu (enam või veel) mingit garanteeritud põhjapanekut ning et järelikult peaks mõtlemine seda taga nutma või selle tulekut ette valmistama; ega teadvustamine, et selline põhjapanek on lõplikult luhta läinud ning järelikult me võime asuda ja peamegi asuma ehitama “mitteontoloogilist” inimkonda, mis on pööratud ainult olevate poole ja pühendunud olevate eri valdkondade organiseerimise ja planeerimise tehnikatele. Muuhulgas, kuna sellel teisel seisukohal pole (nagu muide ka esimesel) “tugeva” olemiskontseptsiooni kriitikat käepärast, satub ta niisuguse kontseptsiooni peale, ilma seda ära tundmata, kuna ta on jõudnud välja selleni, et omistab olevatele ja nende mänguruumidele niisama vaieldamatu autoriteedi, nagu möödnud aegade filosoofia omistas metafüüsilisele olemisele.

Niisiis peame pidevalt järele mõtlema — nagu mingil teraapiaseansil — põhjapaneku ja põhja kaotamise seose üle, mis annab endast märku *Sein und Zeit'is* ning läbib kogu Heideggeri teoste

edasist arengut. Surma jaoks olemise mitmetähenduslikkus ei manifesteerü mitte üksnes seda seost; ta vihjab ka ühele “mitte-transtsendentaalsele” suhtele — mis pole seega metafüüsilises mõttes “tugev” suhe — “õiguse” ja “tõsiasi” vahel, mis avab tee täiesti uuele ettekujutusele põhjapaneku mõistest endast. *Sein und Zeit* määras küll olemise mõtte otsingu suuna, justkui oleks tegemist meie kogemuse transtsendentaalse “võimalikkuse tingimuse” kindlakstegemise; kuid kohe osutus võimalikkuse tingimus ka *Dasein*’i ajaloolis-lõplikuks “tingimuseks”, mis on küll visand (niisiis teatav transtsendentaalne sirm), ent heidetud visand (mille piiritleb iga kord erinev eelmõistmine, mille juured on tema [*Dasein*’i] emotsionaalses situatsioonis, *Befindlichkeit*’is. Põhjapanekut, milleni ei saa sel moel “küündida”, vaid mis äärmisel juhul “välja joonistub” (sest ta pole kunagi kindel punkt, mille külge saaks end kinnitada), saab defineerida üksnes oksüümoroni abil, *hermeneutilise põhjendamisena*. Kuna olemine toimib põhjapanevalt veel ainult selles mõttes, saab ta metafüüsilisele traditsioonile täiesti võõra lisatähenduse ja just seda püüabki väljendada vormel “languse ontoloogia”.

Hermeneutilise põhjendamise idee ilmub enne Heideggeri Nietzschele — ja peab ütlema, mitte juhuslikult, mõlemad mõtlejad liiguvad ju nihilismi horisondil. Lugegem näiteks üht suurepärast aforismi *Rändajast ja tema varjust*, mille pealkiri on “Teesklus hüvastijātu juures”. “Kes tahab eralduda mõnest parteist või religioonist, arvab, et tal on siis vaja need ümber lükata. Aga niimoodi mõelda on väga kõrk. Vaja on vaid, et ta mõistaks selgelt, millised klambrid teda varemalt selle partei või religiooni küljes kinni hoidsid ja et nad ei tee seda enam, millised kavatsused teda nende poole tõukasid ja et nad tõukavad nüüd mujale. Mitte *meie* ei otsusta selle partei või religiooni kasuks *range tunnetuse põhjal*; samuti ei tohi me neist lahkudes seda *teeselda*.”

Kas siin on tegemist kõigest kutsega kõige selle “inimlike, liig inimlike” juurte juurde, mille kehtivust ja väärtust me hindame? Võib-olla ka sellega. Kuid selle aforismi täit tähendust saab tabada vaid siis, kui siduda ta kuulutusega “jumal on surnud”; kuulutusega, mis on ühekorraga põhja kaotavale mõtlemisele põhja panev “tõde” (pole enam olemas üht tugevat metafüüsilist olemise struktuuri), ja samas äratundmine,

et see "tõde" ei saa teatud mõttes olla midagi enam kui fakti konstateerimine. Mõista seda hermeneutilist põhjendamist pelgalt historistliku usutunnistusena tähendaks, et liigutakse ikka veel olemise metafüüsilise tähenduse horisondil; sellise olemise, mis oma kohalolekuga kõikjal või pelgalt oma eemalolekuga pidevalt muudab väärtusetuks kõik selle, millele pole "tugevas" mõttes põhja pandud, lastes sellel langeda näivuse, suhtelisuse, väärtusetuse valdkonda. *Dasein*'i ajaloolis-lõplik heidetud ei võimalda ometi iialgi eksistentsiaalanalüüsi ümberpöörämist ajastute ja ühiskondade ajaloolis-banaalsete omaduste eristamise tasandil, kuna heidetud visandi ajaloolisuse radikaliseerimine viib selleni, et historistliku põhjendamise pretensioonid seatakse kahtluse alla ning püstitatakse taas probleem ajalooliste epohhide ja inimkonna võimalikkusest olemise *Geschick*'i tasemel. Just heidetud visandi ajaloolisuse radikaliseerimine ja probleemi esitus olemise *Geschick*'i tasemel on see, mis juhtub Heideggeri mõtlemise pöörde, *Kehre* ajal, juba kolmekümnendate aastate alguses. Ent *Kehre* ei lase end taandada historismi looritatud või vähem looritatud taaselustamiseks üksnes siis, kui temas tuntakse selgelt ära hermeneutilise põhjendamise menetlus, mis sisaldab kaasaandena languse ontoloogia selget väljaütlemist. *Kehre* mõte on tuua päevavalgele, et mõtlemine tähendab põhja panemist, aga et põhja panemisel saab olla mingi mõte ainult hermeneutiliselt. Pärast *Kehre*'t käib Heidegger vankumatult läbi metafüüsika ajaloos rajad, kasutades etümoloogiat, tööriista, mis on *par excellence* "arbitraarne", vähemalt metafüüsika rangete põhjapanekunõuete vaatenurgast. See on põhimõtteliselt kõik, mida me hermeneutilisest põhjendamisest teame. Olevad asuvad olemasolemisse visandi horisondil, mis pole Kanti mõistuse transtsendentaalne konstitueeritus, vaid ajaloolis-lõplik heidetud, mis laotub laiali sünni ja surma vahele, ühe ajastu, ühe keele, ühe ühiskonna raames. Heidetud visandi "heitja" pole siiski "elu" bioloogilises mõttes ega ühiskond, keel ega kultuur; see on, ütleb Heidegger, olemine ise. Olemise paradoksaalne positiivsus on just selles, et ta pole ükski neist pakutud põhjapaneku horisontidest ning et ta paigutab need horisondid hoopis määramatu võnkumise olukorda. Heidetud visandina veereb *Dasein* keskpunktist eemale X-i poole; horisondid, millel olevad (tema ise kaasa arvatud) ilmuvad, on horisondid, millel on juured minevikus ning mis on tulevikku ava-

tud, seega on nad ajalooliselt lõplikud horisonid. Need kindlaks teha ei tähenda veel neid käsutada, vaid seda, et meid saadetakse tagasi üha kaugemate seoste juurde, näiteks nende sõnade etimoloogilise rekonstruktsiooni käigus, millest meie keel koosneb. See hermeneutiline tagasipöördumine *in infinitum* ongi elu mõte, mida *Sein und Zeit* otsis; kuid see elu mõte on midagi täiesti erinevat olemise mõistest, mille metafüüsika on meile pärandanud. Enne Heideggeri ja Nietzsche pakub mõttelugu veel vaid ühe olulise näite teoretiseerimisest hermeneutilise põhjendamise üle ning see on Kanti maitseotsustuste deduktsioon *Otsustusvõime kriitikas*. Ka seal leiab põhjendamine (antud juhul universaalsuse, mis on omane otsustustele ilu üle) lahenduse tagasiminekus subjekti kuulumise juurde inimkonda, kuulumise juurde, mis on problemaatiline ning pidevas saamises, nagu on problemaatiline ning pidevas saamises ka "inimkond", mis on kokku pandud *sensus communis*'est, millele maitseotsustus viitab.

Kõige tähendusrikkam dokument, mida pakub küpse Heideggeri looming, kes on hakanud hermeneutilise põhjendamise terminites selgesõnalisemalt mõtlema, on minu meelest tema arutus tehnika olemusest ja *Ge-Stell*'i mõistest. Niisugust teesi nagu see, mille Heidegger ütleb välja *Identität und Differenz*'is ja mille järgi me "näeme *Er-eignis*'e esimest, läbitungivaimat välgatust *Ge-Stell*'is" (Heidegger 1957a: 27), võib liialdamata võrrelda Nietzsche kuulutusega jumala surmast, millele ta läheneb mitmeski mõttes nii sisu kui selle poolest, kuidas ütlus end kehtestab. Nagu Nietzsche kuulutuse puhul jumala surmast, nii oleme ka siin vastamisi põhjapaneva-põhjakaotava sündmuse kuulutamisega; põhjapaneva, kuna ta defineerib ja määratleb (tähdenduses, milles *be-stimmt* märgib ka häälestamist) olevate olemisse jõudmise tingimuse (võimaluse, fakti); põhjakaotava, kuna seda tingimust defineerib ja määratleb igasuguse põhja puudumine, termini metafoorses tähenduses.

Ge-Stell, nagu teada, on termin, millega Heidegger märgib hõlmavalt kogu moodsat tehnikat, tema *Wesen*'it kaasaegses maailmas kui elementi, mis määratleb, *be-stimmt Dasein*'i horisoni. Itaalia keelde tõlgime termini *Ge-Stell* "im-posizione", sidekriipsuga, et oleks tajutav nii algtäendus *Stellen* 'panema, asetama, seadma' kui ka tähendus "messa in posizione" 'kohale,

paika pandud' ning ka surve tähendus, mida üksnes Heidegger talle omistab; seevastu läheb kaduma *ge-* kui kollektiiviprefiksi tähendus, mis tähistab seadmise täielikkust (aga surve, millele vihjab *im-posizione*,⁹ on võib-olla tehnilise seadmise "täielikkuse" tähenduse kõige evidentsemgi ja põhjanevaim tunnus).¹⁰ Tehnilise maailma täielikkusena defineerib *Ge-Stell* meie spetsiifilise ajaloolis-lõpliku heidetuse tingimuse (olukorra). Viimane on ühtlasi ka olevate olemisse jõudmise võimalikkuse tingimus antud ajajärgul. See võimalikkuse tingimus ei avane — erinevalt kõigist teistest võimalikkuse tingimustest — mitte ainult "tulenevas" [*discendente*] mõttes: ta mitte ainult ei lase igal oleval ilmuda sellena, mis ta on (*als etwas*); vaid ta on ka *Er-eignis*'e välgatus. See on hilise Heideggeri mõtlemise teine võtmetermiin, mis sõnasõnalt tähendab sündmust, ehkki Heidegger kasutab seda ilmse viitega terminile *eigen*, 'oma, ise', millega ta seostub. *Er-eignis* on niisiis sündmus, kus iga olev "iseneb" ja seega ilmub sellena, mis on, kuna ta on sellest lahutamatu ka isetustumise liikumisest kaasa haaratud. Isetustumise liikumine puutub enim inimestesse ja olemisse kui asjadesse. *Er-eignis*'es, kus olevad jõuavad olemisse, juhtub tõesti, et inimene saab olemisele *ver-eignet* (omistatud) ning olemine saab inimesele *zugeeignet* (üle antud, usaldatud) (vrd Heidegger 1957a: 23–25). Mida tähendab siis see, et *Ge-Stell*'is, s.o tehnilise maailma seadestus [*im-posizione*], välgatab see isenemise-isetustamise mäng, milles olemise sündmus seisnebki? Tõsiasi on, et *Ge-Stell*'i kui seadmise täielikkust ei saa iseloomustada üksnes plaanimine ning kõige sihipärane taandamine *Grund*'ile, põhjale [*fondamento-fondo*], ja seega igasuguse ajaloolise uuduse kõrvaldamisele. Ta on seadmise täielikkusena olemuslikult ka *Heraus-forderung*, välja-nõudmine: tehnika maailmas nõutakse looduselt pidevalt midagi välja, nõutakse, et ta oleks üha uuel moel kasulik, ning inimeselt nõutakse, et ta üha uuesti aina uutele tegevustele pühenduks. Kui tehnika tundub seega ühest küljest ajalugu välistavat, kuivõrd temas on kõik sihipäraselt kavandatud, siis teisest küljest on sellel *Ge-Stell*'i liikumatusel

⁹*Imposizione* — sundimine, pealepanemine, kehtestamine.

¹⁰Eesti keelde on Ü. Matjus tõlkinud *Ge-stell*-i kui *seadestu*, kus *stu-*sufiks vastab kollektiiviprefiksile *Ge-*. Eesti terminis läheb kaotsi pigem surve tähendus.

peadpöörivat iseloom, milles toimub pidevalt ja jõuliselt inimeste ja asjade vastastikune väljanõudmine ja mida võib tähistada ka ühe teise Heideggeri terminiga, nimelt ringmäng, *Reigen*, mis seotakse essee "Asi" (vrd Heidegger 1954/1976: 120) viimasel leheküljel maailma *Ge-ring*'iga (olgu selle tähendus siis vilets, ring või täielik võitlus) kui *Geviert*'iga ehk nelistuga. *Ge-Stell* asetab olemasolemise olukorda, milles (vrd Heidegger 1957a: 22–23) "kogu meie olemiselt nõutakse kõikjal välja, kord mängides, kord impulsiivselt, kord takka kihutades, kord sundides, et ta laseks enda kallal toime panna kõigi asjade plaanimise ja väljarehendamise, ning seda lõputult". Kogu seda tehnoloogilise väljanõudmise survet, millesse on — *wesentlich* — heidetud meie ajalooline eksistents, võime kutsuda ka *vapustuseks* (siin võib viidata Simmelile ning ka kunstšokile Benjaminil). Nüüd, samadel *Identität und Differenz*'i lehekülgedel, millele ma viitan, defineeritakse *Er-eignis* kui "iseeneses võnkuv ala, mille kaudu inimene ja olemine oma olemuses üksteist kohtavad ning omandavad selle, mis on neile olemuslik, samas kaotades kõik määratlused, mille metafüüsika on neile omistanud" (*ibid.*, lk 26). Määratlused, mille inimene ja olemine on metafüüsikas saanud, on näiteks subjekti ja objekti määratlus; või nagu Heidegger samas tekstis pisut kaugemal alla kriipsutab, määratlused, mis on otsustanud kahekümnenda sajandi eristuse loodusteaduste ja vaimuteaduste vahel, "füüsika" ja "ajaloo" (vrd *ibid.*, lk 29) vahel: seega jaotuse vaimse vabaduse ja mehaanilise paratamatuse valdkonna vahel. *Ge-Stell*'i ringmängus lähevad just need üksteisele vastandatud määratlused kaotsi: asjad kaotavad oma tardumuse, kuna nad haaratakse üleni täieliku plaanimise võimalikkusse ning neilt nõutakse välja üha uusi kasutusvõimalusi (ning nüüd juba vähimagi pistmiseta tavatähenduses "kasutusväärtusega"); ja ka inimesest saab plaanimise käigus peale subjekti, milleks saamine on samuti ikka veel võimalik, ka üldise manipuleerimise objekt. Kõik see ei tähenda üksnes tehnika demonlikku suutlikkust; vaid on hoopiski, just oma mitmetähenduslikkuses, *Er-eignis*'e, olemise sündmuse välgatus kui võnkeala avanemine, milles "millegi millenagi" asetleidmine, iga oleva "isenemine" — vastavalt oma määratusele — toimub üksnes pideva isetustamise hinnaga. Üldine — asjade ja olemise enese — manipuleeritavus hävitab omadused, mille metafüüsika oli olemisele ja inimesele omis-

tanud: s.o eelkõige olemise stabiilsuse (muutumatus, igavikulisuse) omaduse, millele vastandub vabaduse problemaatiline ja muutuv valdkond. Mõelda tehnika *olemusele*, nagu ütleb Heidegger, ja mitte ainult tehnika kui niisuguse olemusele tähendab siis võib-olla kogeda üldise manipuleeritavuse väljanõudmist kui viidet olemise isenemiskarakterile [*carattere eventuale*].¹¹ Esimeses kahest tekstist, millest koosneb *Identität und Differenz*, nimelt identiteediprintsiibi kohta käivas, on väga tihe seoste võrgustik *Ge-Stell*'i kui tungiva väljanõudmise kirjelduse, *Er-eignis*'e kui võnkeala kirjelduse ja mõiste vahel, mis, nagu on näha ka teisest tekstist (metafüüsika onto-teo-loogilise konstitutsiooni kohta), on Heideggeri mõtlemise viimases faasis keskne mõiste, tähendab, *Sprung*'i, hüppe mõiste (millega on seotud ka *Schritt-zurück*'i, "samm tagasi" mõiste). Mõtlemine, mis vastavalt *Zur Sache des Denkens*'i väljendusele "laseb olemisel kui põhjal minna", hermeneutilise põhjendamise mõttes, on mõtlemine, mis hülgab esitamise metafüüsilise ruumi, milles tegelikkus laotub laiali dialektiliste mõttekäikude ja ahelate jadas, ja just sedavõrd, kui mõtlemine end sellest põhjapaneku ahelast lahti kisub, hüppab ta lahti *Grund*'ina mõistetud olemisest (vrd *ibid.*, lk 19 ja 20). See hüpe peab meid Heideggeri sõnul viima sinna, kus me juba oleme, inimese ja olemise konstellatsiooni, mis moodustub *Ge-Stell*'is. Sellel hüppel ei ole maandumispaika, millele pidama jääda, vaid üksnes *Ge-Stell* kui koht, kus välgatab olemise võimalus, mis on meile tajutav kui võnkeala. Olemine pole üks võnkumise äärmuspunktidest, sest võnkumine toimub äärmisel juhul olemasolemise ja olevate vahel; olemine on võnkeala või võnkumine ise. *Ge-Stell*, mis võib endast kujutada mõtlemisele suurimat ohtu, kuna ta arendab põhjani välja tehnikas kui totaalses organiseerimises toimuva subjekti-objekti suhte metafüüsilise tardumise implikatsioonid, on ühtlasi ka koht, kus välgatab *Er-eignis*, kuna üldine manipuleeritavus, väljanõudmine ja vapustus, mis on talle iseloomulikud, seisnevad võimaluses kogeda olemist väljaspool metafüüsilisi kategooriaid, eelkõige väljaspool stabiilsuse kategooriat.

¹¹Itaalia *eventuale* võib siin olla saksa *Ereignis*'e vaste. Otse võiks *carattere eventuale* tõlkida ka 'juhtumuslik olemus, juhuslik olemus'.

Miks võib nii ülevaاتlikult kirjeldatud *Ge-Stell*'i kogemus olla näide "hermeneutilisest põhjendamisest"? Kaks elementi, millest, nagu ma osutasin, koosneb Nietzsche "jumal on surnud", esinevad siingi, kuna: a) *Ge-Stell* ei ole mõiste, ta on kuulumise konstelatsioon, sündmus, mis *be-stimmt*-kõik meie võimalikud kogemused maailmast; ta toimib põhjapanekuna samavõrd, nagu "jumal on surnud" juures, kui see kuulutus vastu võetakse; b) kuid *Ge-Stell*'i juurde kuulumine toimib põhjapanekuna vaid siis, kui ta ei ava teed mitte *Grund*'ile, mis oleks "*absolutum et inconcussum*", vaid hoopis võnkealale, milles mis tahes isenemine, mille tahes esinemine millenagi ripub isetustamise liikumise küljes. End sel viisil teostava põhjapaneku hermeneutiline iseloom näib olevat iseäranis tugevalt seotud esimese aspektiga: tähendab, sedavõrd, kui võetakse teadmiseks, et meie maailma kogemise võimalikkuse tingimusteks on mingi ajalooliselt lõplik tingimus, ajalooliselt paigutatud eelmõistmine. Ent kui lahutada see "põhjapanek" tema teisest aspektist, oleks ta ainult Kanti transtsendentaalsuse ümberpööramine historismi. Põhjapaneku algupäraselt hermeneutilist iseloomu kinnitab seevastu teine kahest osutatud aspektist; mis, kui soovite, on hermeneutilise ringi metamorfoos number *n*, millest kõneles *Sein und Zeit*.

Ligipääsu *Er-eignis*'e le kui võnkealale ei võimalda mitte tehnika, vaid tähelepanu tema *Wesen*'ile: seda viimast ei pea me mõistma mitte kui olemust, vaid kui tehnika enese "jõusolemist", asetleidmise viisi. Mõelda mitte tehnika, vaid tema *Wesen*'i üle nõuab seda sammu tagasi, millest Heidegger kõneleb *Identität und Differenz*'i teises kirjutises (ja mis vastab esimese kirjutise "hüppele"), mis seab meid vastamisi metafüüsika ajalooga kogu tema ulatuses. Üks raskusi, mis tekib, kui püüda eksplitsioneerida tehnika ja *Ge-Stell*'i tähendust Heideggeril (metafüüsika lõpuleviimine ja *Er-eignis*'e välgatus), tuleneb tõsiasjast, et tema tekst ei väljenda eksplitsiitsemalt, mis mõttes tehnika olemuse üle mõtlemine ning seega *Ge-Stell*'i kogemine *Er-eignis*'e välgatusena implitseerib ka metafüüsika ajalooga vastamisi asetumist kogu tema ulatuses (vrd *ibid.*, lk 42) ning *mitte* selle ajaloo dialektilise esituse vaatevinklist. On lubatav proovida seda tühikut täita, pöördudes teise teksti poole, milles Heidegger kõneleb samuti hüppest: need on leheküljed ta käsitluses *Satz vom Grund*, kus

öeldakse, et mõistuseprintsip nõuab, et me hüppaksime *Grund*'ist lahti *Abgrund*'i, kuristikku, mis asub meie sureliku olukorra sügavuses. Me teeme selle hüppe teoks sel määral, kui "me usaldame endid meenutades vabastava sideme hoolde, mis paigutab meid mõtlemise traditsiooni" (Heidegger 1957b: 186–187). Nii omandab ligipääs vonkealale ühe järjekordse ja veel ilmsema hermeneutilise omaduse; *Ge-Stell*'i kutsele vastamine toob kaasa veel ühe hüppe, mis paigutab meid vabastavasse seosesse *Überlieferung*'iga, selle sõnumite ja sõnade üleandmise mänguga, milles seisneb olemise ajaloo ainus võimalik "ühtsuse" element (sealjuures laheneb olemise ajalugu täiesti selles sõnumite üle-andmises). Nietzsche andis poleemilise kirjelduse 19. sajandi inimesest kui turistist, kes jalutab ajaloo aias ringi nagu teatrikostüümide laos, kus ta oma suva järgi valib, mida võtta, mida jätta. Heidegger on tihti pööranud tähelepanu ajaloo-tusele, mis on omane tehnika maailmale: kõike *Grund*'ile taandades on tehnika maailm kaotamas igasugust *Boden*'it, s.o ainsat pinda, mis suudaks tekitada tõelise ajaloolise uudsuse. Kuid tehnilise maailma ajalootusel, nagu igal *Ge-Stell*'i elemendil, on ka oma positiivne väärtus [*valenza*]. *Ge-Stell* juhatab meid *Er-eignis*'esse kui vonkealasse ka sedavõrd ja eriti sedavõrd, kui ta võtab ajaloolt tema *auctoritas*'e, nimelt ei tee ta sellest oleviku dialektilist selgitust-õigustust ega ka oleviku relativistlikku devalveerimist (mis oleks veel seotud metafüüsilise vastandusega igaviku väärtuse ja mööduva väärtusetuse vahel), vaid teeb sellest piiratud surve toimumispaiga, probleematailise universaalsuse, nagu näiteks Kanti maitseotsustuste toimumispaiga.

Heideggeri mõtisklus *Ge-Stell*'i üle joonistub niiviisi, vähemalt algeos, välja kui esimene osutus languse ontoloogia rajale. Ning seda kokkuvõtlikult öeldes vastavalt neile liinidele: a) *Ge-Stell* laseb välगतada *Er-eignis*'el kui vonkumise paigal; suunates meid nõnda taasleidma olemist mitte tema metafüüsilistes omadustes, vaid tema "nõrgas" olekus, *in infinitum* vonkuvat olemist; b) läheneda olemisele tema nõrgas olekus on ainuke mõtlemisele kättesaadav põhjapanek; see on hermeneutiline põhjendamine, kas siis selles mõttes, et tehakse kindlaks horisont, millel olevad jõuavad olemisse (olemisse, mis on Kanti transtsendentaalsus) kui heidetud, ajaloolis-lõplikusse visandisse; või siis selles

mõttes, et võnkumine toimub nimelt kui oleviku surve peatamine traditsiooni suhtes, tagasiminekus, mis ei jää pidama ühelegi arvatavale algupärale; c) tagasiminekut *in infinitum* ja võnkumist võib saavutada ainult hüppega, mis on ühtaegu hüpe olemasolemise sureliku oleku *Abgrund*'i; või teisisõnu, vabastav dialoog *Überlieferung*'iga on tõene akt, millega olemasolemine otsustab oma surma kasuks, tõelisse päristisusse "ülemineku" kasuks, millest kõneleb *Sein und Zeit*; kuivõrd oleme surelikud, võime siseneda põlvkondade vahel heidetavate sõnumite üleandmise mängu, mis on ainus meie käsutuses olev "pilt" olemisest, ning sellest väljuda.

Languse ontoloogia terminis annavad praeguseks tunda need kolm Heideggeri pärandi aspekti, mis mulle näivad olemuslikud: osutamine positiivsele olemise teooriale, kus olemine on nõrk, võrreldes metafüüsika tugeva olemisega, võnkumine võrreldes stabiilsusega, tagasimineku *in infinitum* võrreldes *Grund*'iga; hermeneutilise põhjendamise iseloomustamine mõtlemise tüübina, mis vastab sellele olemise mittemetafüüsilisele iseloomustusele; iseloomulik ühendus olemise *Wesen*'i mittemetafüüsilise viisi ja olemasolemise konstitutiivse surelikkuse vahel.

Kui mõelda, et *Sein und Zeit* lähtus tegelikult muuseas ka vajadusest teha kindlaks olemise mõiste, mis võimaldaks mõelda ka — ja eelkõige — inimese eksistentsist, mis on ajalooliselt paigutatud sünni ja surma vahele, ja mitte ainult teaduse "objektidest" nende idealiseeritud igavikulisuses, tuleb tunnistada, et lõpuks vastab just languse ontoloogia tasandile, mis oli seal välja joonistatud. Viimaks näib, et Heideggeri mõtlemise saab kokku võtta fakti, et ta asendas idee olemisest kui igavikust, stabiilsusest, jõust ideega olemisest kui elust, küpsemisest, sünnist ja surmast: olemine ei ole miski, mis püsib, vaid, silmatorkavalt (Platoni *ontos on*'i moel), miski, mis muutub, mis sünnib ja sureb. Selle omamoodi nihilismi omaksvõtmine on *Olemise ja aja* pealkirjas ettekirjutatud programmi tõeline teostamine.

Kirjandus

G a d a m e r, Hans-Georg 1960/1972. *Verita e metodo*. Tr. di G. Vattimo. Milano: Fabbri

- Heidegger, Martin 1954/1976. *Saggi e discorsi*. Tr. di G. Vattimo. Milano: Mursia
- Heidegger, Martin 1957a. *Identität und Differenz*. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1957b. *Der Satz vom Grund*. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1961. *Nietzsche*. 2 Bde. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1969a. *Zur Sache des Denkens*. Tübingen: Niemeyer
- Heidegger, Martin 1969b. *Essere e tempo*. Tr. di P. Chiodi. Torino: UTET
- Nietzsche, Friedrich 1967 [1880]. *Opere*. Ed. G. Colli, M. Montinari. Vol. 4, Tom. 3: *Umano, troppo umano II*. Tr. di S. Giametta. Milano: Adelphi

GIANNI VATTIMO (sünd. 1936) on Itaalia filosoof. Lõpetas 1959 Torino ülikooli, doktorikraad 1961, habilitateerus 1963. Aastast 1964 Torino ülikooli professor. Teoseid: *Il concetto di fare in Aristotele* (1961); *Essere, storia e linguaggio in Heidegger* (1963); *Estetica ed ermeneutica in H. G. Gadamer* (1963); *Ipotesi su Nietzsche* (1967); *Poesia e ontologia* (1967); *Schleiermacher filosofo dell'interpretazione* (1968); *Nietzsche e la filosofia come esercizio ontologico* (1969); *Introduzione a Heidegger* (1971); *Il soggetto e la maschera: Nietzsche e il problema della liberazione* (1974); *Le avventure della differenza: Che cosa significa pensare dopo Nietzsche e Heidegger* (1980); *Al di là del soggetto: Nietzsche, Heidegger e l'ermeneutica* (1981); *Il pensiero debole* (1983, koos P. A. Rovattiga); *Introduzione a Nietzsche* (1985); *La fine della modernità: Nichilismo ed ermeneutica nella cultura postmoderna* (1985); *Le mezze verità* (1988); *Etica dell'interpretazione* (1989); *La società trasparente* (1989); *Filosofia al presente* (1990); *Oltre l'interpretazione* (1994); *Crederci di credere* (1996); *Il consumatore consumato* (1996); *Tecnica ed esistenza: Una mappa filosofica del Novecento* (1997); *Atlante del Novecento* (2000); *Vocazione e responsabilità del filosofo* (2000); *Dialogo con Nietzsche: Saggi 1961–2000* (2001) ja *Dopo la cristianità: Per un cristianesimo non religioso* (2002). *Akadeemias varem ilmunud esseed "Nihilismi apoloogia"* (1995, nr 7, lk 1434–1444) ja "Nihilism ja postmodernsus filosoofias" (1995, nr 7, lk 1445–1460).

NIHILISMI

“HEA UUS ILM”

Gianni Vattimo filosoofia

kriitiline vaatlus

Leo Luks

SISSEJUHATUS

Käesoleva artikliga loodan pisut vähendada oma üüratut tänuvõlga — 1995. aasta *Akadeemias* ilmunud Vattimo tekstid (Vattimo 1995a, 1995b) mõjutasid olulisel määral minu akadeemilise uurimistöö kujunemist ja käiku. Vattimo filosoofiat iseloomustav intrigeeriv lähenemisviis, Nietzsche ja Heideggeri mõtlemise kuristikesse sukelduvad tõlgitusmängud ja terav ajastudiagnostika vangistas mindki nihilismiküsimuse juurde.

Kuna Vattimot ei saa lugeda Nietzschest ja Heideggerist mööda minnes, ka hermeneutilise traditsiooni tundmine oleks soovitatav, siis võib tekkida küsimus, miks peaks inimene, kes pole professionaalne filosoof, võtma vaevaks Vattimo mõtlemise kuristikesse sukelduda? Pole ju tegemist siiski “esimese suurusjärgu tähega”, nagu Derrida või Foucault, kelle tundmine võimaldaks meil sobival hetkel eruditsiooniga hiilata. Siiski võib välja tuua mitu põhjust Vattimo komplitseeritud filosoofiaga tutvumiseks:

Lisaks *Akadeemia* toimetusele sooviksin tänada kõiki Fenomenoloogia Keskuse seminaridel osalenuid kriitiliste märkuste eest ning eraldi Eduard Parhomenkot, kes on olnud mitme aasta vältel minu peamiseks kriitiliseks kaaslasest Vattimo filosoofia studeerimisel.

1. Vattimo üritab luua sildu ontoloogia ja praktilise filosoofia vahel. Kui tavaliselt kipub rangelt metafüüsikast tuletatud praktiline filosoofia olema ebapraktiline ning tegelikult toimiv praktiline filosoofia ei suuda öelda midagi (peale sõimu) suurte filosoofiliste küsimuste kohta, siis Vattimo mõtlemises moodustavad ontoloogia ja eetika orgaanilise terviku.

2. Vattimo ei tõuse üleemeelistesse kõrgustesse ega ürita ka metafüüsikat jalge alla tallata. Kuna tema filosoofia võrsub konstruktiivsest ühendusest metafüüsikaga ja Heideggeri mõtlemisega, siis on tema *postmodernses olukorras* oleva maailma analüüs sügavam kui paljudel teistel. Temas on küll postmodernistlikule mõtlejale omast fragmentaarsust (kas või kirjutamise vorm: põhiliselt lühiesseed), kuid samas ka ajaloolist sidusust, mis on omane Heideggeri olemisajaloolisele või Gadameri hermeneutilisele analüüsile. Kui pidada silmas, et hermeneutiline paradigma muutub filosoofias üha populaarsemaks, siis tasub igal juhul jälgida, kuidas Vattimo radikaliseerib Gadameri hermeneutika ontoloogilisi implikatsioone.

3. Viimaks ei saa mööda vaadata Vattimo filosoofia kui *täieliku nihilismi* provokatiivsest retoorilisest loomusest. Tänapäev jätkuv kõigi väärtuste lagunemine paiskab meid üha uutesse reaktsioonifektidesse: teravapilgulised inimesed taipavad, et langenud väärtuste rekonstruktsioon osutub võimatuks; samuti ei suuda nad jääda Nietzsche *viimsete inimeste* kombel püsima hedonistlikku oleskellu. Üheks ausa inimese võimalikuks käitumisviisiks on ennasthävitav mäss. Siiski tasub tutvuda ka teise lahendusega, milleks on Vattimo propageeritav nihilistlik *languse ontoloogia* kui *rõõm mõttetusest*.

Järgnevat ei saa mingil juhul pidada ammendavaks ülevaateks Vattimo filosoofiast.¹ Artikli esimeses osas käsitlen Vattimo languse ontoloogiaga seotud süvafilesoofilisi probleeme, peatu-

¹Lisaks Vattimo mõtlemise laiahaardelisusele takistab ammendava ülevaate andmist ka minu keeleline piiratus: kuna ma ei valda itaalia keelt, saan tutvustada üksnes Vattimo neid teoseid, mis mulle arusaadavatesse keeltesse tõlgitud. Just seetõttu viitan tekstis tõlgetele, mitte itaaliakeelsetele originaalidele. Vattimo ametlik bibliograafia leidub võrguaadressil www.giannivattimo.it.

des lühidalt ka Nietzsche ning Heideggeri tõlgitsemise küsimustel Vattimo filosoofias. Teises osas vaatlen Vattimo ontoloogia edasiarendusi, mis puudutavad eetikat, meie suhet tehnoloogia ning religiooniga. Mõlemas osas toon esile ka Vattimo filosoofia kitsakohti.

I. VATTIMO ONTOLOOGIA EELDUSED JA SISU

1. Vattimo kui hermeneutiline mõtleja

Kuigi Vattimo filosoofia intrigeerivaimaks osaks on kindlasti nihilismi mõistele positiivse sisu andmine võimaliku metafüüsikajärgse mõtlemisena (vt Vattimo 1995b: 1435), tuleks kõigepealt tähelepanu pöörata Vattimo mõtlemise lähtekohtadele. Vattimo filosoofia keskmesse jääv Nietzsche ja Heideggeri ümber keerlev tõlgitusmäng toimub **hermeneutika** märksõna all. Vahetuiumalt on Vattimo mõjutatud just Gadameri universaalhermeneutikast, kust üle võetud ringja tõlgitsuse mudel võimaldab Vattimol asuda dialoogi kogu metafüüsilise traditsiooniga. Vattimo arendab äärmuseni hermeneutilises mõtlemises peituvat pinget, mida Gadamer kirjeldab kõikumisena kahe ohu vahel: ühelt poolt kalduvus **ütelda ülepea lahti metoodilisest ratsionaalsusest**, teiselt poolt aga võimalus stagneeruda pelgalt üheks uueks **meetodiõpetuseks** (vt Gadamer 2002: 33jj). Just seda äärmustest hoiduvat *vahepealsust* tähistab Vattimo filosoofia tiitel *languse ontoloogia*.

Hermeneutilisele filosoofiale on omane lõpmatult kestev tõlgitsus, dialoog ajaloolise pärandiga. Mõtlemine on teel.

Alustame nõustumisega, et see, mida me nimetame kaasaegses filosoofias hermeneutiliseks ontoloogiaks, on filosoofiline trend, mis võtab oma keske teemana interpretatsiooni fenomeni, pidades seda inimeksistentsi olemuslikuks jooneks [---] (Vattimo 1986b: 58).

Vattimo jõuab hermeneutikas peituvate implikatsioonide väljarendamiseni aegamööda. Arusaamiseni, et just hermeneutika on postmetafüüsilise filosoofia kese, jõuab Vattimo 1980. aastate alguses, enne seda üritab ta luua sildu ka prantsuse erinevuse-

filosoofiaga (vt Vattimo 1993).² Kuid hermeneutilise lähenemise eelistes selgusele jõudmine ei tähenda otsingute lõppemist. Vastupidi: mida aeg edasi, seda rohkem tegeleb Vattimo oma teostes hermeneutilise lähenemisviisi üle reflekteerimisega (vt Vattimo 1997a). Hermeneutiline põhjendamine on enda ajaloolist suhtelisust tunnetades alati ka põhja kaotamine.

Kui on põhjust hermeneutika diskursuse kuulamiseks, siis saab see seisneda üksnes faktis, et hermeneutika on esitatud kuuluvana aega, milles me elame, kui selle aja teooria, ja on seega vaid kindlas mõttes "adekvaatne" (Vattimo 1992c: 115).

Hermeneutiline lähenemine loobub seega ühelt poolt otsustavalt reaalsust objektiivselt kirjeldava metanarratiivi staatusest — mõtlemine nõrgeneb. Teisest küljest pretendeerib Vattimo siiski käesoleva ajahetke adekvaatsele kirjeldamisele — arvestades ajastu skepsist mis tahes üldistavate kirjelduste suhtes, polegi Vattimo pretensioon nii väike.

2. Hermeneutika nihilistlik kalduvus

Mis tähenduses saame hermeneutilise põhjendamise puhul kõnelda tõest? Kui kogu inimtunnetus on loomu poolt hermeneutiline, siis ei saa enam rääkida tõest vastavusena (Vattimo 1997a: 76) — pole enam aluspõhja, millega saaks tõe suhestada. Nagu Gadamerilgi, saab ka Vattimol tõe tähenduse meie kuulumise kaudu traditsiooni. Ent Vattimo jaoks on tähtsaim tõik, et meie kuulumine traditsiooni **ei ole kunagi passiivne**, vaid alati interpretatiivne, sisaldades kriitilise aktiivsuse võimalust pärandi suhtes (Vattimo 1997a: 82). Seega ei ole meie suhe traditsiooniga mitte kadunud autentsuse otsimine: tõe luuakse pärandiga suheldes. **Tõe loomus on retooriline** (Vattimo 1994: 140). Tõe viitab tagasi keele kaudu tekkinud kollektiivsele teadvusele ning tõe piirid on selle kollektiivi piirid — muud autentsust pole võimalik saavutada. Vattimo seisukoht ei ole tõe eitav: ka postmetafüüsilisel ajal on mõtet rääkida tõest kui tõlgitsushorizontide avatusest, kuid sellele avatusele ei lange osaks mingit tõlgitsusmängust

²Ka Gadamer võttis väga tõsiselt Derrida filosoofiat ning üritas sellega sildu luua, kuigi edutult (vt nt Gadamer 2002: 239–311).

sõltumatut püsivust. Tõde avatusena võimaldab tõestamist ajaloolise tõlgitsushorisoni sees, kuid horisoni ennast ei saa kuidagi tõestada. Seega on tõde põhjendamist võimaldavana ise põhjatustav.³

Vattimo tõemõistmine meenutab pigem hilise Wittgensteini keelemänge kui Heideggeri vaateid (Vattimo 1994: 140). Heideggeri tõekäsitlus on omaette mahukas teema, mida ma siinkohal vaadelda ei jõua. Kuigi tema tõemõistmine varieerub nüanssides üsna palju, on lähtekoht siiski rangelt **fenomenoloogiline**: tõde kuulub kokku olemisega, olles selle avatus, tõde on tõese [*Wahre*] loodumine [*Geschehen*]. Seega Heideggeri järgi me ei loo tõde, vaid saame sellest osa. Samas ei ole ka Heideggeri jaoks tõde mingi "totaalne positiivsus", teatavasti valitseb metafüüsikas olemissuatus, olemine on meie eest varjul. See varjamine ja eksitus kuulub eba-tõena tõe loomusse (Heidegger 1978: 194, vt ka Heidegger 1988a).

Vattimo käsitlus tõe perspektiivsest loomusest on kantud lisaks Gadamerile ka Nietzschest. Hermeneutiline mõtlemine, mis hoomab iseenda suhtelisust, nõrgenemist, asub Vattimo avastuse kohaselt seespool Nietzsche "nihilismi loogikat" — on üha *teel keskpunktist x-i suunas* (vt Vattimo 1995b: 1434–1435, viitega Nietzsche 1988: kd 12, 127).

Kui hermeneutika kui filosoofiline teooria iga tõekogemuse interpretatiivsest iseloomust on teadlik iseendast kui pelgalt interpretatsioonist, kas ei leia ta end vältimatult sattununa Nietzsche hermeneutika nihilistlikusse loogikasse? See "loogika" sisaldub väites, et ei saa olla tõekogemuse olemuslikult interpretatiivse iseloomu tunnetamist ilma jumala surmata ja ilma maailma, või mis teeb sama välja, olemise fabuleerimiseta (Vattimo 1997a: 7).

Just Nietzsche laenatud **täieliku nihilismi** mõistes näeb Vattimo postmetafüüsilise filosoofia võimalust. Tasub meenutada, et Vattimo Nietzsche-käsitlus lahkneb järsult Heideggeri omast: Nietzsche ei ole Vattimo jaoks mitte võimu tahte metafüüsika esindaja, vaid hoopis esimene hermeneutiline mõtleja (Vattimo

³Selline tõemõistmine ei ole omane üksnes Vattimole. Ka Grondin kõneleb oma hermeneutikasse sissejuhatavas teoses tõe mõttekusest välis- ja siseperspektiivi eristamise kaudu (Grondin 1991: 178).

1986b). Vaidlusküsimus on selles, kas pidada kandvaks Nietzsche keskmise loomingupeeri teoseid (*Rõõmus teadus; Inimlik, liig-inimlik*), nagu teeb ka Vattimo, või hoopis hiliseid märkmeid, plaanitud peateose *Võimu tahe* visandeid, nagu teeb Heidegger. Esimesel juhul jäävad Nietzsche filosoofias kandma *interpretatsiooni* ja *perspektivismi* mõisted, teisel juhul *võimu tahe*.⁴

Vattimo toetub nihilismi positiivset kontseptsiooni luues Nietzsche eristusele nihilismi **mittetäielike vormide** ning **täieliku nihilismi** vahel. Mittetäielik nihilism reageerib kõigi väärtuste vääritudamisele “asjata”-paatose kaudu: kas reaktiivselt hävitades või passiivselt hääbudes. Täielik nihilism on aga Vattimo arvates hermeneutiline olukord: väärtusseadmine, mis on teadlik iseenda relatiivsusest, nõrgenenud reaalsuskogemus (Vattimo 1989b: 17).

Nietzsche kõneleb nihilismi puhul siiski ainult väärtustest, mitte olemisest. Kui Vattimo filosoofia toetub Nietzschele, siis tekib küsimus: miks ta kõneleb ontoloogiast? Siinkohal tuleb mängu Heideggeri olemisajalooline mõtlemine. Vattimo seisukoht on provokatiivne: Nietzsche ja Heideggeri nihilismimääratlus langevad kokku (Vattimo 1995b: 1435–1436). Heideggeri järgi on nihilismi loomuseks *ajalugu, kus olemise endaga ei ole midagi* (Heidegger 1999: 206) — see on olemishüljatus [*Seinsverlassenheit*]. Teatavasti ei ole olemishüljatus Heideggeri jaoks inimlik eksitus: olemine ise hoidub varjule, oleleb [*west*] kui eemaletõmb [*Entzug*] ja keeldumine [*Verweigerung*]. Seega on nihilism Heideggeri jaoks olemissaatmistu [*Seinsgeschick*].

Kuigi eelnevast on raske aru saada, kuidas Nietzsche ja Heideggeri nihilismimääratlus kokku kuuluvad, näeme siiski seda, kuidas on võimalik Heideggeri olemisajaloolist nihilismimääratlust ära kasutades kõnelda ka nihilismi puhul olemisest. Järgnevalt keskendungi lähemalt Vattimo olemisekontseptsioonile.

⁴Sõltuvalt tõlgituse lähtekohast annab edukalt Nietzsche teise ala-
tooniga kirjakohti ümber seletada, vt Heidegger 1989, eriti 2. köide, ja
Vattimo 1992b.

3. Olemine languse ontoloogias

Kõigepealt tuleks selguse huvides meenutada Vattimo Heideggeri tõlgitsuse lähtekohti. Olulisimaks on siin Heideggerilt endalt laenatud **vaibumise** [*Verwindung*] mõiste, mis iseloomustab Heideggeri olemisajaloolise mõtlemise suhet metafüüsikaga. Heideggeri mõtlemine pretendeerib metafüüsikajärgsusele, kuid ometi ei ole võimalik metafüüsikat tahteliselt ületada [*überwinden*]. Kuna metafüüsika on olemisajaloo epohh, siis ei ole põhjust olla tema vastu. Metafüüsikajärgsus saab Heideggeril võimalikuks ainult seetõttu, et olemishüljatus ise vaibub. Seega on vaibumise näol tegemist ülemineemisega, mis kätkeb endas aktsepteerimise ja süüvimise jooni (Vattimo 1995a: 1452). Kuid Vattimo leiab saksa sõna *verwinden* etümoloogiliselt analüüsid (see menetlus on taas Heideggerilt üle võetud!) sealt tähendusvarjundi, mis võimaldab tal minna Heideggeri *vastu*, pretendeerides samas Heideggeri mõtlemise autentsele edasiarendusele. Selleks tähendusvarjundiks on **viltu väänama, moonutama** (vt lähemalt Vattimo 1995a: 1452–1453). Vattimo ontoloogia on just selles tähenduses Heideggeri *vaibutav*.

Lisaks sellele näeb Vattimo oma ontoloogias Gadameri mõtlemise radikaliseerimist. Gadamer püsib tõlgitsusefenomeni juures ega kipu oma filosoofiast tegema ontoloogilisi järeldusi. Vattimo seevastu interpreteerib Gadameri põhiteesi "Olemine, mis võib saada mõistetud, on keel" (Gadamer 1990: 478) just ontoloogiliselt, rõhuasetusega **olemisel**, mitte mõistmisel. Õigupoolest koondab Vattimo olemiskäsitus endas kolme aspekti: lisaks Gadameri **olemise keelisele loomusele** veel Nietzsche **jumala surma** (ehk kõigi väärtuste väärtusetustumise) ning Heideggeri nihilismi **olemisajaloolist määratlust** — olemisega ei ole midagi.

Vattimo argumentatsioon on järgmine: kui võtame omaks Heideggeri kirjeldatud olemise epohhaalse loomuse, siis peame nõustuma, et olukord, kus olemine varjub, kaldub end identifitseerima eimiskiga, on jääv. Võimatu oleks olemisajaloolisest mõtlemisest lähtudes ette kujutada olukorda, kus olemine oleks meile antud taas põhjana [*Grund*], presentsina. Selliseid lootusi hellitades langeksime tagasi metafüüsikasse, kus olemist on mõistetud *ideena, energiea*'na, *põhjana* jne, loetelu lõpeb olemise

redutseerumisega väärtuseks Nietzsche filosoofias. Vattimo järgi on ainsaks võimalikuks metafüüsikajärgseks ontoloogiaks nihilistlik hermeneutika, kus *olemine on antud üksnes mälestusena*. Väga selgelt on see seisukoht esil essees “Vastu languse ontoloogiale”: ei ole teist olemise ajalugu metafüüsika kõrval; Õhtumaa on olemise loojumise maa (Vattimo 2003: 1445). Just seda pidas Vattimo arvates silmas Heidegger, kui kõneles olemise vaibumise isenemisse [*Ereignis*].

Asjaolu, et Heidegger kõneleb vihjamisi veel võimalikust nihilismijärgsusest (nt Heidegger 1978: 379–419), müstilisest isenemise ootusest, mille väljenduseks on tema üha krüptilisemaks muutuvad luuletõlgitsused, näitab Vattimo arvates seda, et Heidegger ei suutnud omaks võtta oma mõtlemise nihilistlikke implikatsioone. Niisiis oleks justkui tegu metafüüsiliste rudimentidega Heideggeri mõtlemises, Nietzsche terminites öelduna — surnud jumala varjuga (*Röömus teadus*, §108). Selle takistuse tõttu ei suutnud Heidegger näha, et juba Nietzsche jõudis täieliku nihilismi kaudu metafüüsikajärgsusse. Seega usub Vattimo, et tema paljuski Nietzschest lähtuv vaibutav-moonutav Heideggeritõlgitsus on autentne Heideggeri mõtlemise edasiarendus (Vattimo 1989a).

Jõuame taas õigustatud küsimuseni, miks Vattimo kõneleb ülepea ontoloogiast, kui tema jaoks olemisega ei saa “midagi olla”. Välistab ju Vattimo otsustavalt igasuguse müstilise juurdepääsu olemisele. Kas poleks siis mõistlikum võtta kuulda Wittgensteini soovitus ning vaikida sellest, millest ei saa kõnelda? Kui olemist ei ole, miks me siis ei tegele olevaga?

Nagu rõhutab ka Albertelli (1995: 1473), ei saa Vattimo filosoofiat mingil juhul käsitada metafüüsika labase ümberpööramisena. See, et meil pole enam lootust metafüüsikas vallanud ootuste täitumisele, ei tähenda, et peaksime kogu metafüüsika hülgama, ületama. Inimlik maailmas olemine on ajalooline — selles on nii Heidegger, Gadamer kui ka Vattimo ühel nõul. Seega jääb metafüüsika meile alatiseks vääriliseks kõneluspartneriks, peame lakkamatult meenutama jälgi, varemeid: neid viise, kuidas olemine ennast varjavalts olevas näidanud on. Ainult nõnda suudame püsida hermeneutilises põhjenduskogemuses, mõteldes üha, nagu mingil teraapiaseansil, põhjapaneku ja põhja kaotamise seose üle

(Vattimo 2003: 1454). Seda hermeneutilisse filosoofiasse loomu poolest kuuluvat mõtteviisi nimetab Vattimo taas Heideggerilt laenatud mõistega **meenutav mõtlemine** [*Andenken*] (vt Vattimo 1995a: 1453). Meenutav mõtlemine aktsepteerib ühelt poolt metafüüsikat, tahtmata seda ületada. Teiselt poolt aga on seal alati esil metafüüsika vaibumise aspekt, meenutame teda justkui distantsilt ega lange temasse tagasi. Vattimo on meenutavat mõtlemist nimetanud igavesti korduvaks mänguks (Vattimo 1993: 127). Nagu näeme, on tegu justkui lõputu köielkõndimisega põhjatuse kohal, vältimaks tagasilangust tugevasse ratsionaalsusse.

Pole seega vaja meenutada olemist, tehes seda taas presentseks või lootes, et ta presenteerib ennast ise, vaid tuleb meenutada unustust; meie terminites, tunnistada sidet tõe interpretatiivse loomuse ja nihilismi vahel. Loomulikult ei tohi isegi nihilismi mõista metafüüsiliselt, nagu see oleks, kui mõelda sellest kui loost, milles peitub lõpuks n-is presentsuse versioon kui eimiski presentsus. Olemist ei ole enam. Ja lõpuks, ka nihilism on interpretatsioon, mitte kirjeldus, asjade seis (Vattimo 1997a: 13).

Vattimo ontoloogia ei ole siiski skolastiline mõtteharjutus, vaid liikumine uue eetika poole, mis ei saa metafüüsikajärgse olukorra tõttu toetuda enam tugevatele väärtustele. Nagu ilmneb ka käesolevas *Akadeemias* avaldatud artiklist, näeb Vattimo selget seost tugeva põhjendamise ja reaalse vägivalla vahel (Vattimo 2003: 1447). Teiselt poolt kollitab meid aga relativismi "asjata"-paatos. Vattimo katse selles paradoksaalses olukorras inimolemisele uusi orientiire leida tasub esiletõstmist seetõttu, et erinevalt paljudest autoritest ei võta ta väärtuspluralismi lihtsalt omaks ega postuleeri sallivust,⁵ vaid julgeb meie postmetafüüsilist olukorda ajalooliselt seletada. Aga enne Vattimo filosoofia praktilise poole juurde jõudmist heidame veel Heideggeri abiga kriitilise pilgu tema mõtlemise alustele.

4. Vattimo olemiskäsituse kriitikat

Vattimo ontoloogia haarab tõlgitsusmängu Heideggeri mõtlemise tervikuna — on selge, et käesoleva kirjutise nappides piirides on

⁵Nagu teeb nt Rorty (1999).

võimatu rahuldavalt käsitleda kõiki nüansse, mis kahe mõtleja pörkumisel esile kerkivad. Lisaks sellele, et mõtlejate lähtekohad on erinevad, iseloomustab ka Heideggeri mõtlemist pidev muutumine, teel-olemine (Heidegger 1988b: 90), mistõttu seda on peaaegu võimatu suruda mingisse lihtsustavasse üldistusse. Siiski ei väida Heidegger, et tema varase ja hilise mõtlemise vahel oleks ületamatu lõhe või et esialge mõtlemine olnuks ekslik. Kuna Heideggeri mõtlemine lähtub erinevalt Vattimost **fenomenoloogiliselt eelduselt**, Husserli motost “Asjade endi juurde!”, siis muutub tema mõtlemine väidetavalt seetõttu, et mõtlemise asi [*Sache*] ise — olemine — end muudab (vt Herrmann 1990: 12). Vattimo aga konstrueerib Heideggeri mõtlemisest sellise tervikpildi nagu talle kasulik, segades vabalt kokku Heideggeri varaseid ja hiliseid seisukohti. Samas puudub meil võimalus taandada Heideggeri ja Vattimo filosoofiat mingitele ratsionaalsetele üldkehtivatele eeldustele, et siis otsustada, “kummal on õigus”.

Markeerin siinkohal üksnes need küsitavused Vattimo ontoloogias, mis puudutavad otseselt olemise mõistet. Arutluse lähtekohaks sobib Heideggeri olemisajalooline nihilismi määratlus: *nihilism kui ajalugu, kus olemise endaga ei ole midagi (olemishüljatuse)*. Oluline on siin Vattimo rõhuasetus: kuna Heideggeril on õigus ja olemine ei võrdu olevaga, siis ei saa olemine kuidagi **olla**, idee, põhja jne kuju võtta. Järelikult on olemishüljatuse ja nihilism igavesed.

Nagu näha, puudutab see argument otseselt kogu Heideggeri mõteteed saatnud **ontoloogilist diferentsi**: “Oleva olemine “pole” ise olev” (Heidegger 1986: 6). Olemine on oleva suhtes täiesti teine, eimiski (vt Heidegger 1977: 85jj). Esimese vastuväitena võiks Vattimot süüdistada ontoloogilise diferentsi vulgariseerimises: tema väide, et olemine “olla” ei saa, viitab üksnes meie ontilisse sfääri kalduva keele piiratusele, mitte olemise täielikule ligipääsmatusele. Heidegger oli sellest puudusest teadlik, ning kasutas vahepeal sellist kõnepruuki: olev on [*ist*], aga olemine oleleb [*west*]. Samuti pole õige Vattimo väide, et Heidegger välistab igasuguse vahetu ligipääsu olemisele. 1929. aastal peetud ettekandes “Mis on metafüüsika” (Heidegger 1978: 103–121) kõneleb Heidegger *Olemise ja aja* eksistentsiaalanalüütika jätkuks eimiski (seega olemise) vahetust kogemisest ahastuses [*Angst*].

Tõsi küll: Heideggeri mõtlemise üleminekuga fundamentaal-ontoloogiast olemisajaloolisse mõtlemisse säärased analüüsid lõpevad. Ometi ei saa nõustuda, nagu kaoks hetkekski Heideggeri mõtlemisest otsustavus valmistada ette ligipääsu *mõtlemise asjale*. Muutub ainult ligipääsutee.

Vattimol on täiesti õigus, et Heideggeri hilismõtlemises ei ole ligipääsuteeks olemisele põhjendamine, alusepanek [*Gründung*]. Heidegger kõneleb tõesti olemise vaibumisest ja sellest, et koos olemisega vaibub ka ontoloogiline diferents (Heidegger 1977: 104). Vattimo teeb siit varmalt järeldusi, et olemise nõrgenemise tingimustes võime senisest julgemalt tõmmata paralleele ontoloogilise ja ontilise valdkonna vahele (vt kasvõi Vattimo 2003: 1452). Kuid Vattimo jätab tähelepanu alt välja selle, *kuhu* Heideggeri sõnutsi olemine vaibub. Piisavat käsitlemist ei leia ülioluline mõiste Heideggeri hilises mõtlemises: isenemine [*Ereignis*].

Põhiline eksitus saab minu arvates alguse sellest, kuidas Vattimo Heideggeri mõtlemist periodiseerib. Tema jaoks koosneb Heideggeri mõtlemine kahest suurest poolusest: fundamentaalontoloogia (eelkõige *Olemine ja aeg*) ning olemisajalooline mõtlemine. Esimesel perioodil üritab Heidegger olemist põhjana eksplitseerida, seejärel (alates 1930. aastatest) aga jõuab *käände* kaudu põhjatusse mõtlemisse. Mulle tundub siiski, et Heideggeri mõtlemises peitub veel kolmaski etapp, n-ö isenemise-mõtlemine, mille alguse võiks tinglikult asetada 1949. aastasse, loengusarja "Pilk sellesse, mis on" (Heidegger 1994). Vattimo aga käsitleb isenemist samuti olemisajaloolisest mõtlemisest lähtudes, isenemine on vaid uus nimi olemisepohhide loetelus.

Tõepoolest: mispärast peaks viimaks olema võimatu metafüüsikat ületada ja miks tuleb piirduda "vaibumisega"? Vastuseks on olemise epohhaalne loomus, mille järgi see saab vaid siis iseneda, kui see samaaegselt eemale tõmbub (Vattimo 1992a: 63).

Mitmel pool kasutab Vattimo väljendit: olev iseneb (s.t on, vt ka Vattimo 2003: 1457). Huvitaval kombel ei pane Vattimo tähele, tsiteerides küll sageli Heideggeri hilist ettekannet "Aeg ja olemine" (Heidegger 1988b: 1–25), kuidas seal on seletatud väljendit *olemine kui isenemine*. See seletus on nimelt Vattimo interpretatsioonile vastupidine. Isenemine ei saa olla üks olemise

epohh juba seetõttu, et Heidegger põimib just isenemise mõistes kokku olemise ja aja.

Seda, mis mõlemat, aega ja olemist, nende pärisomas (Eigenes), s.t nende kokkukuulumises määratleb, me nimetame isenemiseks (Heidegger 1988b: 20).

Heidegger väidab selgelt: isenemine ei ole uus olemisajalooline epohh, hoopis olemine kuulub isenemisse, olemisajalugu on isenemisega lõpul, olemine hähtub isenemisse (Heidegger 1988b: 22). Vattimol on küll õigus: olemine ei saa "olla", kuid Heidegger kasutab nüüd saksa väljendit *Es gibt* — see (isenemine) annab olemist ja aega.

Heidegger kõneleb teisel (vt Heidegger 1994) ka maailmanelistust [*Weltgeviert*] isenemise võimaliku paigana, kus koonduvad taevast ja maa, surelikud ja jumalikud. Muidugi ei saa väita, nagu oleksid Heideggeri hilised teosed "ratsionaalsed" või kergesti mõistetavad, kuid on selge, et Heideggeri jaoks ei ole isenemine pelgalt ontoloogilise diferentsi kadumine. Kindlasti annaks ka isenemist moonutamise-strateegia kaudu ümber tõlgitseda, kuid asjaolu, et Vattimo pole seda teinud, näitab, et tema Heideggeri hiliste teoste tundmine oli vähemalt 1980. aastatel pealis-kaudne.

II. VATTIMO ONTOLOOGIA PRAKTILISED EDASIARENDUSED

1. Postmodernse ajastu inimese suhe tehnikasse

Vattimo käsitlus postmodernsusest filosoofias on vahest tema ontoloogia kõige hinnatavam edasiarendus. Kuna tema kõige parem postmodernsust käsitlev tekst (Vattimo 1995a) on eesti keeles loetav, siis ei kuluta ma seal leiduva ümberjutustamiseks trükiruumi, vaid võtan vaatluse alla ühe kolmest postmodernse mõtlemise tunnusjoonest: seade-stu[*Ge-stell*]-mõtlemise (vt Vattimo 1995a: 1458–1459).

Vattimo tehnikakäsitlus tugineb teatud mõttes jällegi Heideggerile, võetakse koguni üle seade-stu mõiste. Heideggeri jaoks

muutub moodsa tehnika loomuse järele küsimine olulisimaks mõtlemise ülesandeks seoses sellega, et uusaegne metafüüsika suubub eriteadusteks lagunedes tehnikasse (Heidegger 1988a: 1082). Seade-stu mõiste tehnika loomusena koondab kogu oleva planetaarselt valdavalt väljanõudmist [*Herausforderung*], mille käigus muutub kõik pelgalt koosseisuks [*Bestand*]. Heideggeri eesmärgiks ei ole kõnelda tehnika *vastu*, vaid mõelda tehnika loomuse üle (Heidegger 1993: 159). Siiski ei ole tehnikas valitsev totaalne väljanõudmine iseenesest mingi õnnistus: tehnika loomuse peale mõtlemata leiab uusaegne inimene end küll täiesti uuest olemissuhtest, kuid ei tea sellest ise midagi, olles endiselt olemisunustuse ori (Heidegger 1977: 107–108). Seevastu tehnika loomuse mõistmine seade-stuna kuulub hilise Heideggeri mõtlemises kokku olemise mõistmisega isenemisena.⁶

Võib öelda, et Vattimo mõistab seade-stut küllaliski Heideggerilähedaselt (vt Vattimo 2003: 1456–1457). Ent seda järsemalt kaugeneb Vattimo interpretatsioon Heideggerist seal, kus tuleb juttu tehnika võimalikust positiivsest suhtest isenemisega. Vattimo ekspluateerib siin äärmuslikul moel Heideggeri ettekannet "Identiteet ja diferents", kus Heidegger lausub:

Esimest, tungivaimat isenemise välgatust silmame me seade-stus (Heidegger 1990: 27).

Kui Heidegger kõneleb sellest, et seade-stus aset leidev inimese ja olemise konstellatsioon on selle **eelmänguks**, mida isenemine tähendab (Heidegger 1990: 25), siis Vattimo rõhutab, et seade-stu ongi ainus šanss metafüüsika vaibumiseks, olemise mittemetafüüsiliseks enda-andmiseks (Vattimo 1993: 166, 1992a: 55). Vattimo toetub siinkohal taas "Identiteedile ja diferentsile":

Isenemine on see iseendas võnkuv valdkond, mille kaudu inimene ja olemine teineteist oma loomuses saavutavad, oma olemusliku omandavad, minetades need määratlused, mis metafüüsika on neile andnud (Heidegger 1990: 26).⁷

Vattimo jaoks on otsustava tähtsusega, et metafüüsika poolt antud määratluste kaotsimineku toimub just moodsa tehnika välja-

⁶Heidegger armastab sel puhul tsiteerida Hölderlini: Kus aga oht on, seal kasvab/ Ka päästev. Vt ka eesti keeles Heidegger 1989a: 1215.

⁷Maarja Kaplinski tõlge (Vattimo 1995a: 1459).

nõudmisseostes (vt Vattimo 2003: 1458). Eriti oluliseks peab ta subjekti kaotsiminekut seade-stus — juba Nietzsche-tõlgitsuses kujunes Vattimo kandvaimaks argumendiks Nietzsche metafüüsika-järgse staatuse kasuks see, et tema filosoofia on jõudnud teisele poole subjekti (vt Vattimo 1986a: 36–64). Kuigi Vattimo mõnab, et tehnoloogia suhe isenemisega saab olla ainult kaudne (Vattimo 1993: 170), peab ta seade-stut siiski otseselt isenemise ainsaks võnkealaks (Vattimo 2003: 1459). Vattimo jaoks jääb olemise võimalik mittemetafüüsiline enda-andmine sissepoole tehnika väljanõudmis-seoseid.

Kui jätta kõrvale asjaolu, et Vattimo elimineerib kergekääliselt Heideggeri visandatud käände tehnika loomusest isenemisse, võimaldab tema tehnikakäsitus siiski õnnestunult kirjeldada postmodernset olukorda (Vattimo 1995a). Asjakohasena tundub Vattimo täpsustus, mille kohaselt tuleks moodsat tehnikat mõista eelkõige kommunikatsioonitehnikana (Vattimo 1992a: 58). Levinud käsituse kohaselt mõistetakse tehnikat mootori või mehhanismi mudeli alusel, mis implitseerib perifeeria passiivse sõltuvussuhte tsentrist. Just kommunikatsioonitehnika võimuväljas, massimeediumide müra käes kaotab inimene subjekti metafüüsilised jooned. Infomüra olukorras muutub objektiivse tõesuse pretensioon võimatuks (Vattimo 1992a: 61). Kui lisada siia juurde asjaolu, et tehniliselt organiseeritud loodusteadused kaotavad üha rohkem sidet vahetu kogemusilmaga, nende objektid muutuvad üha abstraktsemaks, siis toob kommunikatsioonitehnika valdamine kaasa **realsustunde nõrgenemise** (Vattimo 1998). Sedaviisi jõuamegi Vattimo propageeritud hermeneutilise reaalsuskogemuseni, luiskeloo maailma. Kõik katsed naasta mis tahes pärisomasuse juurde on läbikukkumisele määratud. Järgevalt vaatleme, kuidas kirjeldatud olukord mõjutab Vattimo arvates inimsuhteid, moraalsust.

2. *Languse ontoloogiast nõrkuse eetikani*

Vattimo usub, et tema metafüüsikajärgne olemisõpetus suudab ületada tekkinud lõhe ontoloogia ja normatiivse filosoofia vahel. Mõned filosoofilised programmid (pragmatism, utilitarism) üritavad metafüüsikat ületada, kõrvale heita ning teised (praktiline

eetika) rebivad ennast filosoofilisest pärandist hoopis lahti, sattudes suisa ajalootusse, ent Vattimol käandub metafüüsikaga meespäidavalt (*andenkend*) seotud ontoloogia ise eetikasse (Vattimo 1992c: 119). Samas välistab tema nn nõrk mõtlemine olukorra, kus langetaks tagasi eetika fundeerimisse metafüüsikas.

Radikaalselt hermeneutiline filosoofia kaldub eetikasse kõigepealt seetõttu, et destrueeritakse kõik mitteajaloolised tunnused, kõik "suured narratiivid", mida filosoofia inimesele külge poogib. Kui lepime sellega, et kuulume päästmatult oma aega ega saa apelleerida mingile transtsendentsele inimloomusele, siis langeb selliselt mõistetud ajaloolisus kokku moraalsusega.

Kui see "triviaalne" ja nõrk hermeneutiline tees tunnistab end kui kuulumist, selle asemel et maskeerida ennast metafüüsiliseks kirjelduseks, siis näeb ta ennast saatusena ja on võimeline valikuks, s.o. moraalsuseks (Vattimo 1992c: 114).

Kuna Vattimo ajastudiagnostika kohaselt kuulume postmodernsesse reaalsuse nõrgenemise aega, kus tõde on muutunud luiskelooks, siis pole meil kusagilt võtta tugevaid argumente vägivaldsuse või sunni legitimeerimiseks. Selle eetilise teesi arendab Vattimo edasi ka poliitiliseks, öeldes, et tulevikus ei saa ühiskondikus elus lähtuda enam inimeste võrdsuse printsiibist (mis võib viia paratamatult vägivaldsete sanktsioonideni), vaid üksnes vägivalla vähendamise-kaotamise printsiibist (Vattimo 1999: 39).⁸

Ometi ei piisa Vattimo eetika põhjendamiseks üksnes ajaloolisusest. Võttes omaks Vattimo kirjelduse nõrgenenud luiskeloo reaalsusest, võiksime rõhutada seda aspekti, millel põhineb kogu Vattimo Heideggeri-tõlgitus: iga interpretatsiooni juurde, mis leiab aset moodsa tehnika võnkeolukorras, kus me asume, kuulub paratamatult **moonutamise**, ümbertõlgitus. Kui veel meenutada, et moodne maailm on reaalsustunde nõrgenemise, simulaakrumite maailm, siis võib küsida, mis takistab meie interpretatsioonides peituvatel vägivallarudimentidel tegelikult avaldumast? Ehk Dostojevski sõnadega: kui jumalat ei ole, siis on kõik lubatud?! Vat-

⁸Vägivallatuse põhimõttest ei tagane Vattimo ka reaalpoliitikat tehes, võttes näiteks otsustavalt sõna võimaliku Iraagi sõja vastu. Vt www.giannivattimo.it.

timo ei saa sellele küsimusele vastata utilitaristlikult, sest üldist kasu pole lakkamatute tõlgitsusmängude käigus võimalik fikseerida. Ometi leidub Vattimo eetikas veel üks, jällegi Heideggerilt laenatud pidepunkt, mis päästab meid fataalsest orientatsiooni kaotusest. Selleks punktiks on surelikkus.

Surm on see loor, milles väärtused alal hoitakse: möödunud põlvkondade elukogemus, möödaniku suured ja ilusad, kellega me tahame koos olla ja rääkida, inimesed, keda me armastasime ja kes on kadunud. Isegi keel kui kõneaktide ja kogemusviiside kristallisatsioon hoitakse surmalooris alal. See loor on põhja poolest ka väheste reeglite allikas, mis saavad meil aidata mitte liikuda olemasolemises kaootiliselt ja ebakorrapäraselt, ehkki me teame oma eesmärgitust. Uued kogemused, mida me saame, on mõttekad üksnes kui dialoogi edasiarendused sellega, mida on meile parandanud surmaloor — ajalugu, traditsioon, keel (Vattimo 1986a: 17–18).

Mitmes tekstis pöörduv Vattimo surma poole olemise [*Sein zum Tode*] analüüsi juurde Heideggeri *Olemises ja ajas* (vt Heidegger 1986: §46–53). Surm manifesteerib permanentse võimalikkusena kõiki teisi olemasolemise võimalikkusi, andes seeläbi eksistentsile diskursuselaadse mobiilse rütmi (Vattimo 1994: 116). Vattimo rakendab Heideggeri surma-analüüsi oma nõrga ontoloogia teenistusse, rõhutades surma poole olemise seda aspekti, et etteminemine surma [*Vorlaufen in den Tod*] hoiab meid teiste võimaluste absolutiseerimise eest (Vattimo 1986a: 106). Surmaloor on Vattimo jaoks horisont, mis võimaldab mobiilsust **erinevate ontiliste võimaluste vahel** (Vattimo 1986a: 107). Heideggeri jaoks on aga surma poole olemine kui olemasolemise võimalus olla tervik rangelt ontoloogiliseks võimaluseks. Nagu näha, interpreteerib Vattimo siin taas Heideggeri küllaltki vabalt.

Vattimo taotlus on selge: kuna ajaloost ei saa leida kandvat väärtust moraali jaoks ega saa selleks väärtuseks olla ka ajaloolisus ise, mis postmodernses maailmas on muutunud “kostüümidelaoks”, siis saab koondavaks surelikkus.

Respekt selle ees, mis elab või elanud on, on ainus “parem”, mida me tunneme, ja see välistab iga vägivalla rakenduse (Vattimo 1986a: 18).

Oleme samas punktis, kus varemgi: kelle jaoks “langenu positsioon, vähem intensiivsed väärtuskogemused” (Vattimo 1986a:

21) vastuvõetavad ei ole, see ei leia Vattimo eetikast mingit pidepunkti languse ontoloogia omaksvõtmiseks. Asume ringis: Vattimo esmast hoiakut saame põhjendada üksnes hermeneutiliselt, siseperspektiivi tõlgitumänguna (vt Grondin 1991: 179). Sellisel hoiaku valikul on implikatsioonid usule. Vattimo on sellest enam kui teadlik.

KOKKUVÕTTEKS: VATTIMO FILOSOOFIA KUI "POOLUSKLIKU APOLOOGIA"

Käesoleva artikli esimeses osas vaatlesin Vattimo filosoofia tuuma — nihilistlikku ontoloogiat, ning visandasin katkendlikult selle ontoloogia seose Heideggeri mõtlemisega. Jõudsin järeldusele, et Vattimo ontoloogia oluliseks eelduseks on Heideggeri mõtlemise jagamine kaheks etapiks: fundamentaal-ontoloogiliseks ja olemisajalooliseks. Antud vastandus võimaldab Vattimol tuua võimsaid paralleele hermeneutilises mõtlemises toimiva põhjendamise-põhjatustamise vastasseosega. Kui seevastu näha Heideggeri hilises, isenemise-mõtlemises midagi täiesti uut võrreldes olemisajaloolise etapiga, muutub Vattimo arutluskäigu adekvaatus kahtlaseks. Igatahes ei saa Vattimo isenemise-analüüsi pidada piisavalt põhjalikuks.

Sellega ei taheta jõuda "otsustava vaheteoni" Heideggeri ja Vattimo vahel. Küsimused, kas saab olla viljakat sidet Heideggeri tüüpi fenomenoloogilise mõtlemise ning hermeneutilise mõtlemise vahel ning kas Vattimo teostatav hermeneutika radikaliseerimine on Gadameri programmi relevantseks edasiarenduseks, on nii laiad, et oleks metafüüsiline ülbus tahta neid ühe artikli vältel lahendada. Parimal juhul on tegemist koguni selliste küsimustega, mis kunagi vastust ei leia, ent mille poole pöörduvad üha uued mõtlejate põlvkonnad.

Seevastu Vattimo filosoofia praktilised järeldused on kergemini vaadeldavad. Kuna Vattimo taotluseks on kaotada vastuolu teoreetilise ja praktilise filosoofia vahel, annab see meile õiguse keskenduda tema eetikas sisalduvatele probleemidele, ilma et peaksime enne ontoloogia keerdkäikudes lõplikku selgust saama.

Nagu paneb tähele Dario Antiseri, avaldub just Vattimo eetikas ehedalt tema filosoofia paradoksaalne loomus. Ühelt poolt ähvardab seda mõtlemist koostlagunemine nõrgenemisprotsesside arendamise läbi, teiselt poolt tagasilangus tugevasse põhjendamisse. Sellises paradoksis püsimiseks on tõepoolest vaja *head meelelaadi*, mis tähendab, nagu väidab Antiseri, et Vattimo filosoofia eeldab ratsionaalse teooriana **eelratsionaalset valikut** (Antiseri 1996: 68). Kuigi Vattimo nõrga mõtlemise eetilised arenduskäigud vägivaldsuse vähenemise teooriana võivad olla vastuvõetavad humanistlike väärtuste kontekstis kasvanud inimesele, ei ole sellisest filosoofiast kasu fanaatikule, kes hüüab nt “Allah on meiega!” (Antiseri 1996: 66). Esiletoodud raskused ei ole muidugi ainuomased Vattimo filosoofiale. Antiseri väidab, et mis tahes ratsionaalse teooria valimine on eelratsionaalne akt. **Tähendus on alati religioosne** (Antiseri 1996: 110).

Kuigi enamik ratsionaalsetest diskursustest ei nõustuks Antiseri kriitikaga, näitab Vattimo, et tema mõtlemise nõrgenemine ei ole kammitsetud ühestki eelarvamusest. Oma pihtimuslikus teoses *Usun, et usun* (Vattimo 1997b) tegeleb ta just usu ja mõistuse vahekorra küsimusega ning tunnistab languse ontoloogia religioosset alatooni. Jumal, kes Nietzsche filosoofias suri, oli metafüüsika printsiip, vägivallatsev jumal. Kuid langenu seisundis ei ole meil enam tugevaid filosoofilisi põhjusi, et ateist olla ja religiooni tõrjuda (Vattimo 1997b: 18). Vattimo ei poolda mingil juhul kristlust kui institutsiooni, tee vägivallatu usu poole saab käia ainult sekulariseerimise kaudu (Vattimo 1997b: 30), sakraalse sfääri kadumise kaudu (samas: 44). Kuid tegemist ei ole reaktiooni ega nõiajahiga: sekulariseerimise piiriks on *caritas*, kristlik armastus — seega käändub sekulariseerimine tagasi usku (samas: 51)! Kui me siinkohal meenutame, et Vattimo meetodiks metafüüsikast vabanemisel on hermeneutika, mis pärineb omakorda Piibli tõlgitsemisest, siis pole midagi üllatavat Vattimo järelduses: **nõrk ontoloogia on algkristluse pärand** (samas: 105). Huvitava kombel tekib siin taas paralleel hilise Nietzschega, kes oma viimastes teostes ja märkmetes eristas selgelt kristlust kui institutsiooni Kristuse isikust, keda ta pidas hääbumist õpetavaks dekadendiks *par excellence*.

Vattimo usk ei ole fanaatiline pühendumine. Võib öelda, et usk annab ainult lähtekoha pieteediks, esimese eelratsionaalse valiku. Kõik edasine on juba filosoofilise arutluse küsimus. Vattimo on oma seisukohta nimetanud *pooluskliku apoloogiaks* (Vattimo 1997b: 75). Usku ei saa mõistuse abil põhjendada, samuti pole loota ülemeelelist ilmutust. Jääb vaid üle Pascali kombel *loota, et usun* (Vattimo 1997b: 107). Seega võib Vattimo filosoofia kokku võtta ka nii: mõtlemise nõrgenemine saab võimalikuks alles siis, kui on tuhmunud viimane vägivallatseva jumala vari ja sellega koos ka inimliku ratsionaalsuse ülbus.

Kirjandus

- Albertelli, Guido 1995. Gianni Vattimo nihilismi-apoloogia. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1461–1482
- Antiseri, Dario 1996. *The Weak Thought and its Strength*. Aldershot: Avebury
- Gadamer, Hans-Georg 1990. *Gesammelte Werke*. Bd. 1: *Wahrheit und Methode*. Tübingen: A. C. B. Mohr
- Gadamer, Hans-Georg 2002. *Hermeneutika universaalsus*. Tartu: Ilmamaa
- Grondin, J. 1991. *Einführung in die philosophische Hermeneutik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Heidegger, Martin 1977. *Vier Seminare*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1978. *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1986. *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer
- Heidegger, Martin 1988a. Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088
- Heidegger, Martin 1988b. *Zur Sache des Denkens*. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1989a. Küsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222
- Heidegger, Martin 1989b [1961]. *Nietzsche*. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1990. *Identität und Differenz*. Pfullingen: Neske
- Heidegger, Martin 1993 = Martin Heidegger kõneluses Richard Wisseriga. — *Studia Philosophica*, nr 1 (37). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 156–162

- Heidegger, Martin 1994. *Gesamtausgabe*. III Abt., Bd. 79: *Bremer und Freiburger Vorträge*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Heidegger, Martin 1999. *Gesamtausgabe*. III Abt., Bd. 67: *Metaphysik und Nihilismus*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Herrmann, F. W. von 1990. *Weg und Methode: Zur hermeneutischen Phänomenologie des seinsgeschichtlichen Denkens*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- Nietzsche, Friedrich 1988. *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden*. Hrsg. von G. Colli, M. Montinari. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; Berlin/New York: Walter de Gruyter
- Rorty, Richard 1999. *Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus*. Tallinn: Vagabund
- Vattimo, Gianni 1986a [1981]. *Jenseits vom Subjekt*. Wien: Böhlau
- Vattimo, Gianni 1986b [1983]. Nietzsche and Contemporary Hermeneutics. — *Nietzsche as Affirmative Thinker: Papers Presented at the Fifth Jerusalem Philosophical Encounter, April 1983*. Ed. by Y. Yovel. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, pp. 58–68
- Vattimo, Gianni 1989a. Heideggers Nihilismus: Nietzsche als Interpret Heideggers. — *Kunst und Technik: Gedächtnisschrift zum 100. Geburtstag von Martin Heidegger*. Hrsg. von W. Biemel, F. W. von Herrmann. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, S. 141–153
- Vattimo, Gianni 1989b. Nihilism: Reactive and Active. — *Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics*. Ed. by T. Darby, B. Eged, B. Jones. Ottawa: Carleton University Press, pp. 15–21
- Vattimo, Gianni 1992a. Heideggers Verwindung der Moderne. — *Martin Heidegger, Denker der Post-Metaphysik*. Hrsg. von F. W. Veauthier. Heidelberg: Winter, S. 49–66
- Vattimo, Gianni 1992b [1985]. *Nietzsche: Eine Einführung*. Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler
- Vattimo, Gianni 1992c [1989]. *The Transparent Society*. Cambridge: Polity Press
- Vattimo, Gianni 1993 [1980]. *The Adventure of Difference: Philosophy after Nietzsche and Heidegger*. Cambridge: Polity Press
- Vattimo, Gianni 1994 [1985]. *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Post-modern Culture*. Cambridge: Polity Press
- Vattimo, Gianni 1995a [1985]. Nihilism ja postmodernsus filosoofias. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1460
- Vattimo, Gianni 1995b [1985]. Nihilismi apoloogia. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1434–1444

Nihilismi "hea uus ilm"

- V a t t i m o , Gianni 1996. Postmoderne und Technologie. — *Logos. Zeitschrift für systematische Philosophie*, Nr. 3, S. 40–56
- V a t t i m o , Gianni 1997a [1995]. *Beyond Interpretation: The Meaning of Hermeneutics for Philosophy*. Stanford, California: Stanford University Press
- V a t t i m o , Gianni 1997b [1996]. *Glauben — Philosophieren*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- V a t t i m o , Gianni 1998. Die Grenzen der Wirklichkeitsauflösung. — *Medien — Welten — Wirklichkeiten*. Hrsg. von G. Vattimo, W. Welsch. München: Wilhelm Fink Verlag, S. 15–26
- V a t t i m o , Gianni 1999 [1989]. *Tulkinnan etiikka*. Helsinki: Tutkijaliitto
- V a t t i m o , Gianni 2003 [1981]. Vastu languse ontoloogiale. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1445–1463

LEO LUKS (sünd. 1976) on lõpetanud 1999. a Tartu ülikooli filosoofia erialal; filosoofiamagister (2002). Eesti Põllumajandusülikooli ja Eesti Kunstiakadeemia filosoofiaõppejõud. *Akadeemias* varem avaldanud kaks arvustust.

PEETER KROSMANN

ARVUSTUS

KUIDAS JA KELLE ABIL VALITSETI EESTI NSV-d

***Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991.* Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002. 719 lk.**

Viimastel aastatel on Eestis hakatud senisest rohkem tähelepanu pöörama Nõukogude aja uurimisele. Iseloomulikuks jooneks on uurimisteemade avardamine. Nii on hakatud rohkem tegelema ka nõukogudeaegse võimustruktuuri uurimisega.

Nõukogudeaegne võimustruktuur tugines vormiliselt seadusandlikule, täidesaatvale ja poliitilisele võimule. Loetletud kolmest “võimust” oli mõistagi olulisim poliitiline võim, mis oli koondunud kommunistliku partei kätte. Teised “võimud” olid allutatud parteile. Eriti kõrvaline tähtsus oli seadusandlikul võimul, sest nõukogudeaegne rahva esindusorgan — Ülemnõukogu — ei andnud kuidagi parlamendi mõõtu välja ning ka eri tasandite kohalikud nõukogud olid üksnes partei ja täitevvõimu dekoratsiooniks.

Liiduvabariigi kommunistlik partei ei olnud loomulikult mingi iseseisev institutsioon. Tegemist oli ikkagi üleliidulise kommunistliku partei¹ territoriaalse organisatsiooniga, Moskva ripatsi ja käsutäitjaga, mida kasutati ära territooriumi haldamisel. Ka siinse kommunistliku partei² esmaseks funktsiooniks oli tagada Eesti NSV haldamine Moskvale meelepärasel viisil. Selle ülesande täitmisele oli allutatud kogu liiduvabariigi partei organisatsiooniline struktuur ja eriti selle struktuuri selgroog — keskkomitee koos oma aparaadiga.

Kuni viimase ajani polnud meil õiget ettekujutust keskkomitee struktuurist, selle muutustest ning toimimismehhanismidest ning loomulikult ka selles süsteemis rakendatud inimestest (“kaadrist”) — aparaa-

¹Üleliidulist kommunistliku parteid nimetati kuni 1952. aastani Ülevenemaaliseks Kommunistlikuks (bolševike) Parteiks, seejärel Nõukogude Liidu Kommunistlikuks Parteiks.

²Kuni 1952. aastani Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei.

ditöötajatest. Sellise informatsiooni puudumine oli üsna oluliseks takistuseks nõukogudeaegse võimustruktuuri mõistmisel.

Selle lünga täidab nüüd suurel määral Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse (eesotsas Heiki Ahonen) egiidi all ja professor Enn Tarveli tegusalt teaduslikul toimetamisel ilmunud raamat EKP keskkomitee organisatsioonilisest struktuurist aastatel 1940–1991. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse tegevuse esmaseks sihiks on Okupatsioonimuuseumi rajamine Eestisse, mis teostub juba sel aastal. Muuseumi rajamise ettevalmistamisega paralleelselt on sihtasutus aga andnud märgatava panuse ka nõukogude aja uurimise edendamisse Eestis. Senise teadusliku tegevuse tulemusena on ilmunud väiksemaid publikatsioone, korraldatud teaduskonverentse ja näitusi, finantseeritud uurimisprojekte ning on loodud ka informatiivne ning hästi funktsioneeriv kodulehekülg. Kõnealune teos EKP keskkomitee organisatsioonilisest struktuurist on valminud pikemaajalise uurimisprojekti tulemusena ning kokkuvõttes on see vaieldamatult sihtasutuse seni kõige olulisemaks panuseks sovetiaja uurimisel. Autoriteks on lisaks Enn Tarvelile Argo Kuusik, Olev Liivik, Meelis Maripuu, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann ja Jüri Saar. Autoritest on suurima panuse andnud Olev Liivik.

Raamatu koostaja on sissejuhatuses tagasihoidlikult märkinud, et faktimaterjali "esitamine Eestimaa Kommunistliku Partei juhtorganite ülesehituse ja nende kaadri kohta peaks pakkuma mõndagi uut". Selles, et raamatus sisaldav teave on uudne, pole küll mingit kahtlust.

Raamat on jagatud neljaks suuremaks osaks. Esimeses osas (autoriks O. Liivik ja V. Ohmann) antakse üldine ülevaade kommunistliku partei struktuurist ja organitest. Tegemist on küll sissejuhatava, kuid kindlasti vajaliku tekstiga, kus seletatakse ära mitmed olulised põhimõisted. Seejärel võetakse vaatluse alla EKP keskkomitee ning käsitletakse üksikasjalikult selle juhtkonda (O. Liivik) ning koosseisu (E. Tarvel). Lugeja saab faktirohke ülevaate EKP ladvikus toimunud muudatustest (1940. aastast kuni "ööpartei" tekkeni), kongressidest ning keskkomitee personaalsest koosseisust kümnel EKP kongressi toimumise aastal (kokku toimus sõjajärgsel ajal 17 EKP kongressi). Eraldi peatutakse ka sõjajärgses Eesti NSVs olulist rolli etendanud ÜK(b)P KK Eesti bürool ning iseloomustatakse üksikasjalikumalt keskkomitee koosseisu kui tollast nõukogude liiduvabariigi tippeliiti.

Kolmandas osas käsitletakse EKP keskkomitee aparaati. See osa on kindlasti raamatu olulisemaid. Esmalt tutvustatakse keskkomitee aparaati ja selles nõukogude ajal toimunud struktuurimuutusi (O. Liivik), et seejärel eraldi süveneda kaadriprobleemidesse (O. Liivik), käsitletakse keskkomitee organisatsioonilist tegevust ning osakondi (M. Maripuu,

V. Ohmann, J. Saar, O. Liivik). Eraldi väljatooduna ja põhjalikult vaadeldakse, millist osa etendas EKP keskkomitee rahvamajanduse juhtimisel (O. Liivik) ja ühiskonna ideoloogilisel mõjutamisel (A. Kuusik). On lisatud ka keskkomitee aparaadi struktuuriüksuste loend, struktuuriüksuste skeemid (K. Niidassoo), ning mis eriti oluline — kõigi keskkomitee osakonnajuhatajate nimekiri koos ametiaja daatumitega.

Neljanda osa moodustab mahukas prosopograafiline materjal (kokku ligi 400 lehekülge) EKP keskkomitee palgalistest parteiametnikest.

Siit leiab kõigepealt 44 EKP KK sekretäri ja 11 sekretäri abi³ eluloo.⁴ EKP keskkomitee sekretariaati kuulunud inimesed olid liiduvabariigi haldamise seisukohalt tegelikult tollase võimuladviku ühed võtmefiguurid. Nõukogudeaegse võimustruktuuri kese liiduvabariigi tasandil oli EKP keskkomitee büroo, kus arutati läbi kõik kohaliku elu juhtimist puudutavad olulisemad küsimused. Liiduvabariigi büroo — kohaliku “poliitbüroo” — otsuste ellurakendamine ja kontroll lasus esijoones keskkomitee sekretäridel, kes ühtlasi olid ka büroo liikmed. Nii olid sekretärid sisuliselt “kõige kõrgemad võimumed liiduvabariigis, kommunistliku partei poliitika elluviimise võtmefiguurid” (lk 283).

Liiduvabariigi võimuladviku tipus oli mõistagi esimene sekretär. Meenutagem, et kuue EKP keskkomitee esimese sekretäri hulgas oli neli Venemaa eestlast (Karl Säre, Nikolai Karotamm, Johannes Käbin, Karl Vaino) ning ainult kaks (Vaino Väljas, Enn-Arno Sillari) olid “üles kasvanud ning oma aated ja vaated omandanud Eesti NSV-s” (lk 284). Sekretäride ja nende asetäitjate seas oli 36 eestlast, 17 venelast ning 2 ukrainlast.

Lisaks sekretäride ja nende asetäitjate elulugudele on raamatu prosopograafilises osas avaldatud veel 166 elulugu. Siin on rõhuasetus eelkõige keskkomitee osakonnajuhatajatel ja nende asetäitjatel, kuid leidub ka eluloolisi andmeid teiste keskkomitee liikmete kohta. Muidugi on avaldatud üksnes valik, kuid mitte ammendav elulooline ülevaade keskkomitee aparaaditöötajatest. Koostaja sõnul on esitatud elulood “valitud illustratsioonina, aga küllaltki ilmeka ja mõtteid tekitavana”. Sellele võib kindlasti nõustuda ja tõdeda, et mõtteid tekitavad need elulood tõesti — eeldatavasti igal lugejal isesuguseid.

³Aastatel 1944–1950 oli tavaks tööstuse ja muude majandusalade suunamise ja kontrolliga ametis olevaid tegelasi kinnitada mitte keskkomitee sekretäriks, vaid sekretäri asetäitjaks.

⁴See materjal on suurelt jaolt Kistler-Ritso Sihtasutuse egiidi all juba varem ilmunud: *Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990*. Tallinn, 2000.

Arvustatava raamatu puhul väärivad esiletõstmist ka illustratsioonid (kui mitte arvestada nende kvaliteeti), lühendite loend, isikunimed registreer ning tavapärasest mahukamad resümeeed koguni kolmes keeles — vene, saksa ja inglise.

Kõnealusel raamatul on palju positiivseid jooni, kuid eriti väärivad esiletõstmist tõsiasi, et nii põhjalikult ja uudsele allikalisele baasile tuginedes ei ole varem keskkomitee organisatsioonilist struktuuri käsitletud. Asjatundlik ja süvitsi minev käsitlus nõukogude võimustruktuuri “selgroost” aitab oluliselt kaasa tollase võimuaparaadi toimimise ja kogu nõukogudeaegse ühiskonna paremale mõistmisele. Suure tõenäosusega saab üllitatud raamat omamoodi lauaraamatuks kõigile uurijatele, kes tegelevad sovetiaja uurimisega Eestis.

Tunnustades igati tehtud tööd, jäi allakirjutanul raamatu läbilugemise järel siiski kohati mulje, et resultaat oleks võinud parem olla.

Esmalt torkas silma teatud sisuline ebamäärasus, mis väljendus selles, et ühtede kaante vahele üritati mahutada nii käsiraamat (s.o faktiline andmestik keskkomitee struktuurist, selle muutustest ning nomenklatuursetest isikutest) kui ka teoreetiline käsitlus. Tulemuseks on kohatine pinnapealsus nii faktide esitamisel kui ka protsesside üldistamisel.

Mõned näited. On igati kiiduväärne, et antakse ülevaade ÜK(b)P keskkomitee Eesti büroost, kuid käsitlus on pinnapealne ja mõnel juhul ka sisuliselt vildakas. Kuivõrd see üleliiduline büroo — omapärane Moskva võimu käepikendus Eestis — etendas sõjajärgses sovetiseerimisprotsessis väga olulist, ehk isegi keskset rolli, siis eeldanuks põhjalikumalt ja konkreetsemalt ülevaadet: täpseid kuupäevi, millal büroo loodi ja millal laiali saadeti, kes büroo liikmetest “sisulise tööga” tegelesid ja kes olid lihtsalt tehniliseks personaliks, kas sellised bürood loodi ka teiste liiduvabariikide jaoks, jne.

Tõsi, ega selle üleliidulise büroo kohta leidugi meie arhiivides kuigi palju andmeid. See dokumentatsioon asub praegu Moskvas Vene- maa Riiklikus Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiivis ning on uurijatele kättesaadav üksnes osaliselt. Kuid ka uuemast ajalookirjandusest saanuks selle büroo ning liikmete kohta üsna olulist lisateavet. Büroo loomisele eelnes ju eraldi ÜK(b)P keskkomitee otsuse “Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puuduste ja ülesannete kohta” vastuvõtmine (30. X 1944), millega pandi paika “käsulauad” liiduvabariigi juhtkonnale, millest tuli lähtuda nõukogude võimu taaskehtestamisel Eesti NSVs. Otsust on raamatus nimetatud, kuid selle seos Eesti büroo loomisega jääb ebamääraseks.

Nimetatud otsus tõstis esiplaanile võitluse kodanliku natsionalismiga, maareformi läbiviimise jms ülesanded. Abistamiseks liiduvabariigi

juhtkonda nende kavandatud ülesannete ellurakendamisel, moodustatigi 30. oktoobri 1944. aasta otsuse alusel ja vastavalt Poliitbüroo otsusele 11. novembrist eraldi ÜK(b)P keskkomitee Eesti Büroo,⁵ selle esimeheks aga sai Kremli võimuvõitluse tagajärjel poliitilisse pagendusse saadetud Nikolai Šatalin, kes sisuliselt juba 1930. aastate lõpust oli Georgi Malenkovi lähima abina kureerinud kaadripoliitikat kogu Nõukogude Liidus. Samasugused bürood loodi teatavasti ka Läti ja Leedu, hiljem ka Moldaavia "tarbeks". Kõnekas on fakt, et selliste büroode loomist ei näinud ette ükski partei normdokument.

Büroode liikmeteks olid üleliidulise kommunistliku partei keskkomitee aparaadi töötajad, kuid sinna kuulus ka Eesti NSV juhtkond, täpsemalt Nikolai Karotamm ja Arnold Veimer. Eesti juhtkonna osalusele büroos on ka raamatus viidatud, kuid joone all ja kahtlevalt ("olevat kuulunud") ning osundades Kalev Tammistut. Tammistul on siinkohal kindlasti õigus. Seega ei saa kuidagi nõustuda raamatus toodud väitega, et 1946. aastal ei kuulunud büroo koosseisu ühtegi eestlast (lk 39). Samuti tuleb tähele panna, et kõik Moskvast määratud büroo liikmed ei teinud n-ö sisulist tööd — enamik neist oli tegelikult tehniliseks ja teenindavaks personaliks.

Büroo esimehe kõrval (Eestis Šatalini järel Georgi Perov) oli teiseks võtmefiguuriks selles institutsioonis kindlasti üleliiduliste asutuste (1946. aastast ministeeriumide) Siseasjade Rahvakomissariaadi ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi ühine volinik. Eestis tegutsesid sellel ametikohal alguses Nikolai Sazõkin (XI 1944–IX 1945), hiljem Nikolai Gorlinski (IX 1945–V 1947). Julgeolekuorganite keskaparaadis kõrgelt hinnatud tegelaste nimetamine büroo volinikeks näitas küllalt selgelt, et Moskva jaoks polnud Eesti sugugi teisejärguline piirkond. N. Sazõkini (1910–1985)⁶ ja N. Gorlinski (1907–1965)⁷ varasemat ko-

⁵Vt lähemalt E. Ю. Зубкова, Проблемная зона: особенности советизации республик Балтии в послевоенные годы. 1944–1952 гг. — *Новый мир истории России*. Москва: АИРО-XX, 2001, lk 355–374; E. Ю. Зубкова, Советский фактор в Балтийском регионе: кадровая политика как механизм советизации (1944–1947 гг.). — *Сталин. Сталинизм. Советское общество: Сборник статей*. Москва, 2000, lk 194–211.

⁶*Кто руководил НКВД 1934–1941: Справочник*. Москва: Звенья, 1999, lk 372–373.

⁷В. И. Бережков, *Питерские прокураторы*. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 1998, lk 237–249.

gemust loodeti kasutada Eesti sovetiseerimisel. Nii oli Sazõkin olnud 1941. aasta suvel Moldaavia NSV julgeoleku rahvakomissar, kes viis seal läbi suurküüditamise. Sõja ajal tegutses ta alul Lõunarinde eriosa-konna ülemana, seejärel NKVD keskaparaadis 3. osakonna ülemana.

Eesti oludes kulus kindlasti marjaks ära ka Gorlinski kogemus, mille ta sai siseasjade rahvakomissari asetäitjana Ukraina NSVs aastatel 1938–1940. Seejärel leidis Gorlinski rakendust julgeolekuorganite keskaparaadis. Nii Sazõkin kui Gorlinski olid mõlemad Lavrenti Beria usaldusalused. Stalini surma järel said nendest 1953. aastal ühendatud siseministeriumi kesksete osakondade juhatajad. Enne seda oli aga Gorlinski lühikest aega — 1949. aasta veebruarist kuni aprillini — jõudnud olla Leedu NSV julgeolekuminister, et seejärel siirduda Leningradi julgeolekuvalitsuse juhatajaks. Tema oli ka üheks oluliseks võtmeisikuks nn Leningradi süüasjas ning tundub, et päris vägivaldne ei tohiks olla paralleel, mis seoks “suurpuhastuse” Neevalinnas “Eesti süüasjaga” — 1950. aasta märtsipleenumiga.

Mis aga pleenumisse endasse puutub, siis ka selle sõjajärgse Eesti NSV jaoks vaieldamatult murrangulise sündmuse käsitlemine oleks võinud mõnel juhul täpsem olla. Ebamääraselt ja kahtlevalt esitatakse Moskva-poolne tegutsemine pleenumi ettevalmistamisel (lk 44–45). J. Zubkova teemakohase artikli⁸ või selle refereeringu⁹ kasutamine oleks need kahtlused hajutanud ning aidanud pleenumi eeloo faktilise külje hoopis paremini paika panna. Kindlasti oleks soovinud leida ka viidet sellele, et Poliitbüroo otsus Eesti kohta, mida märtsipleenumil arutati, on nüüd publitseeritud¹⁰ ning pleenumi stenogramm ka ajakirjas *Akadeemia* avaldatud. Võib üsna kindel olla, et enamikule selle raamatu lugejatele oleks selline lisateave vajalik.

Üsna ootamatult selgus raamatut lugedes, et vaid põgusalt peatutakse nomenklatuuril, osutamata selle sisemisele hierarhiale, konkreetsematele tunnustele, privileegidele. Nii on kasutamata jäänud küllaltki lihtsalt

⁸Е. Ю. Зубкова, Феномен “местного национализма”: “Эстонское дело” 1949–1952 годов в контексте советизации Балтии. — *Отечественная история*, 2001, nr 3, lk 89–102.

⁹T. Tannberg, 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu: “Eesti süüasi” (1949–1952) Moskvast vaadatuna. — *Tuna*, 2001, nr 3, lk 120–125.

¹⁰Vt lähemalt: Beschluss des ZK der KPdSU (B) “Über die Mängel in der Arbeit des ZK der KP (B) Estlands”, 7. März 1950. — *Terror: Stalinistische Parteisüberungen 1936–1953*. Hrsg. H. Weber, U. Mählerl. Paderborn—München—Wien—Zürich, 1998, lk 254–257.

kättesaadav arhiivimaterjal (EKP keskkomitee büroo kinnitas nomenklatuursete ametikohtade nimekirjad, samuti muudatused nendes) ning ka asjakohane kirjandus. Kahjuks ei ole isegi Mihhail Voslenski käsitlust kasutatud, mis vaatamata oma puudustele on siiski ka praeguse ajani jäänud arvestatavaks uurimuseks sel teemal.¹¹ Kindlasti oleks selle valdkonna puhul abi saanud ka uuematest eliidi-uurimustest, mis Ida-Euroopa riikide kohta viimastel aastatel on avaldatud. Tundub, et eriti viljakalt on seda temaatikat käsitlenud sakslased ja nende tööd pakuksid meilegi pidepunkte Eesti NSV võimuladviku uurimisel.¹²

Kõnealust raamatut iseloomustabki suhteliselt tagasihoidlik kirjanduse kasutamine. Ühest küljest on see mõistetav, sest enamik esitatavast teabest tugineb arhiiviallikatele. Loomulikult on selle kasutamine igati tervitatav, sest teaduskäibesse tuuakse hulk uusi andmeid. Teisalt on selline keskendumine üksnes arhiiviallikatele ning teemakohase või sellega seotud kirjanduse pealispindne kasutamine ka selle raamatu vajakajäämiseks. Nii tuleb küllaltki sageli ette, et viidataks üksnes arhiivile, kuigi esitatud teave on juba ammu teaduskäibesse toodud.

Kohati jääb puudu vajalikust taustainformatsioonist, eriti muidugi Nõukogude Liidu puhul. Ei ole juttu nendest muudatustest, mis kommunistlikus parteis üleliidulisel tasandil toimusid. Keskkomitee aparaadi reorganiseerimine Moskvas tõi kaasa muudatused ka liiduvabariigi keskkomitee aparaadis. Nendest Moskvas toimunud muudatustest raamatus eriti juttu ei tehta ja nii võib lugejale jääda ekslik mulje, nagu oleks kohaliku keskkomitee aparaadi struktuurimuutused pandud paika Eestis. Nii see ju ei olnud — muudatused liiduvabariigi tasandil teostati pärast seda, kui need olid toimunud Moskvas.

Seega oleks soovinud EKP keskkomitee aparaadis tehtud muutusi näha pisut laiemalt üleliidulises kontekstis. Siinkohal oleks eeldanud lihtsalt asjaomase kirjanduse kasutamist. Pole kasutatud uusimat uurimust Nõukogude Liidu kommunistliku partei keskkomiteest, autoriteks

¹¹M. С. Восленский, *Номенклатура*. Москва, 1991. (Ilmuud varem saksa ja inglise keeles.)

¹²Vt näiteks: Peter Hübner (Hg.), *Eliten im Sozialismus: Beiträge zur Sozialgeschichte der DDR*. Köln—Weimar—Wien: Böhlau, 1999. See on artiklite kogumik, kus eliidiuurimise teoreetiliste probleemide kõrval käsitletakse kaadripoliitikat Saksa DV näitel erinevates ühiskonnaelu valdkondades (majanduses, sõjaväes, julgeolekuorganites, teadus- ja ideoloogiaasutustes).

Evan Mawdsley ja Stephen White.¹³ Sel teemal on varemgi asjalikke uurimusi avaldatud.¹⁴ Küllalt palju sellekohast teavet võinuks leida ka Venemaa uuemast ajalookirjandusest¹⁵ ja dokumentide publikatsioonidest,¹⁶ eriti just sõjajärgse aja kohta (1945–1953). Käsitlus EKP keskkomitee tegevusest ühiskonna ideoloogilisel mõjutamisel jääb liialt kirjeldavaks ja konstateerivaks. Nii pole sõnagi juttu sõjajärgsetest ideoloogiaotsustest ega hilisematest Moskva suunistest, mis väga oluliselt mõjutasid Eesti NSV poliitilist kliimat.

Raamatu kõige mahukama, äärmiselt vajaliku ja huvitava osa, elulugude puhul jäi osati häirima nende sisuline ebaühtlus. See oli tingitud aga eelkõige allikalise baasi nappusest. Enamiku elulugude aluseks on Riigiarhiivis säilitatavad parteiliikme isikutoimikud, millele eelkõige tugineti. Samas soovinuks, et rohkem oleks ka selles osas ära kasutatud

¹³E. Mawdsley, S. White, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its Members, 1917–1991*. Oxford—New York: Oxford University Press, 2000.

¹⁴T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the U.S.S.R 1917–1967*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968; B. Levytsky, *The Soviet Political Elite: Brief Biographies, Indices and Tables on 989 Members and Candidate Members of the CPSU Central Committee from 1912 to 1969, together with an overall Analysis*. [Stanford, Calif.]: Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University, 1970.

¹⁵Siinkohal piirdume vaid mõne näitega: P. Г. Пихоя, *Советский Союз: История власти 1945–1991*. Москва: РАГС, 1998; Ю. Н. Жуков, *Тайны Кремля: Сталин, Молотов, Берия, Маленков*. Москва: Терра, 2000; А. А. Данилов, А. В. Пыжиков, *Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы*. Москва: РОССПЭН, 2001; Г. В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм*. Москва: Международные отношения, 2001.

¹⁶Vt näiteks: *Власть и творческая интеллигенция: Документы. 1917–1953*. Москва, 1999; *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР в 1945–1953 гг.* Москва: РОССПЭН, 2002.

ilmunud teatmikke¹⁷ (ka nõukogudeaegseid¹⁸) ja ajakirjanduses ilmunud teavet. Nii on ühes teatmikus olemas üksikasjalik Boris Kummi elulugu, mis on raamatus esitatust hoopis detailsem.¹⁹ Ka Eestis avaldatud biograafilist teavet on vähe ära kasutatud. Näiteks miks August Alle puhul piirduakse üksnes viitega isikutoimikule, kui samas on tema kohta avaldatud hulgaliselt biograafilist teavet. Oleks võinud lisaks toetuda vähemalt *Eesti kirjanike leksikonile*.²⁰ Mitmed raamatus toodud mõnerealised elulood (nt Aleksander Allas jmt) tunduvad asjatud.

Lugeja seisukohalt oleks hea, kui iga konkreetse inimese eluloo järel leidunuks võimalikult täielik loend allikatest ja kirjandusest, kust selle inimese kohta teavet leiab. Üksikasjalik süvenemine EKP aparaaditöötajate elulugudesse ei olnud aga selle raamatu esmaeesmärgiks, mistõttu eelõeldu ei ole mõeldud etteheiteks, pigem sooviks, et tulevikus võiks ka meil ilmuda võimalikult täpne ja täielik biograafiline leksikon nõukogudeaegsest võimueliidist.

Kokkuvõtteks tahaksin veel kord rõhutada, et raamat EKP keskkomitee organisatsioonilise struktuurist on kindlasti arvestatav tähis sovetiaja uurimisel Eestis. Lugejateni on toodud palju uut informatsiooni, mis aitab kaasa nõukogudeaegse ühiskonna mõistmisele, ning mis ehk veelgi olulisem — inspireerib edasi mõtlema ja uurima.

Tõnu Tannberg

¹⁷Näiteks hiljuti ilmunud M. Zenkovitši poliitbüroo liikmete elulugude raamatus (*Самые закрытые люди: Энциклопедия биографий*. Москва: Олма-Пресс, 2002) on Enn-Arno Sillari elulugu pikem kui arvustatavas raamatus. Tegelikult on Venemaal juba 1980. aastate lõpust alates avaldatud arvukalt mitmesuguseid teatmikke kommunistliku partei ja täitevvõimu juhttegelaste elulugudega. Nendest on arvustatavas raamatus kasutatud vaid ühte.

¹⁸Näiteks kas või *Revolutsiooni lipukandjad* (I–III).

¹⁹*Кто руководил НКВД 1934–1941*, lk 257–258.

²⁰*Eesti kirjanike leksikon*. Tallinn: Eesti Raamat, 2000, lk 25–26.

SCALIGER JA OPITZ: JUHULUULE UURIMINE UUELE TASEMELE

Kristi Viiding, *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis, 1.)* Tartu: Tartu University Press, 2002. 309 lk.

Kristi Viidingu raamatuna ilmunud väitekiri tähistab uut taset Eesti 17. sajandi juhuluule uurimisel.¹ Kõigepealt toob ta käibesse ühe täiesti uue, uurijate jaoks siiani varjul olnud tekstikogumi, mille põhiosaks on 75 Tartus aastail 1632–1656 esimese Eesti ülikooli juures kirjutatud telesaatomisluuletust ehk propemptikoni (need on esitatud väitekirja ulatusliku lisana, kusjuures autor on valdavalt ladinakeelsed tekstid ise ka saksa keelde tõlkinud), ja teiseks kirjeldab ta seda tekstikogumit, selle näitel ühtlasi kogu 17. sajandi juhuluulet, täiesti uuel akadeemilise süvenemise astmel. Nendele uudsuse-adjektiividele lisaksin ma ka ühe komplimentaarse “vana”: meie ees on vanas heas filoloogilises stiilis kirjutatud dissertatsioon, mida kannab valdavalt žanri- ja motiivikirjelduslik vaatlus, sh keelt, värsivormi, retoorilist figuraalsust arvesse võttes analüüs, ja üsna suuremahuline pidev statistilise näitlikkuse otsing.

17. sajandi esimese poole juhuluulega tegelemine tähendab ju tegelikult tegelemist lüüriilise kunstluule algusega Eestis; varasemast, Liivi orduriigi ajast meil seda sorti tekste eriti palju võtta pole. See oli aeg, mil Vana-Liivimaa *resp.* Eesti riiklik iseseisvus oli taandumas ning Eesti ala hõivatud Rootsi suurriigi koosseisu. Ent poliitiline ja kultuuriline iseolemine ei astu alati ühte jalga. Poliitilise iseseisvuse allakäik tõi antud juhul kaasa vaimse tsivilisatsiooni aluste võimsa uuenemise suurriiklikus rüpes, õieti akadeemilise kultuuri esmase sissetungi Eestisse. Sellest oli märku andnud juba Poola-aegne jesuiitide kolleegium Tartus ning seda võimendas veelgi Rootsi-aegse akadeemia asutamine sealsamas. Oluline oli trükikodade teke 1630. aastail nii Tartus kui ka Tallinnas (vastavalt 1631 ja 1633), sest alles trükiviisiline paljundamine lõi suurema tõenäosuse tekstide säilimiseks aastasadade jooksul.

Niisiis on vaatluse all Eesti kirjanduse üleüldise lüüriilise idanemise aeg — “Eesti” sealjuures suure tähega kirjutatult. Mis meid kirjandus-

¹Siinse teksti aluseks on sõnavõtt K. Viidingu doktoritöö kaitsmisel 23. detsembril 2002. a Tartus.

teadlastena selles ajastus siimaani põhiliselt on huvitanud, see on olnud "eesti" väikese tähega, eestikeelse lüürika trükikirja talletatud esmanäited. Sellesse perioodi jääb legendaarne aasta 1637, millest pärineb nii esimene trükitud eestikeelne luuletus kui ka eesti kirjanduse esimene poeetiline (saksakeelne!) manifest (mõlema autoriks on Reiner Brockmann), samuti võib selle sümboolse aastaga dateerida eestikeelse vaimuliku luule algust (ilmusid Heinrich Stahli proosatõlked kirikulauludest). Olen ikka olnud arvamisel, et niikaua, kuni me kombime eesti kultuuri juuri üksnes eestikeelsuse vaatevinklist, ei saa me päriselt pihta ei sellele, mis siinmail varem on toimunud, ega sellelegi, mis siin praegu toimub. See ei ole paraku — või õnneks — ainult eesti asi, mida me oma ajaloo pärijatena ajame. Suuremal osal ajaloolisest ajast on siinmail kehtinud nn multilingvistiline konditsioon ning seda arvestamata ei saa enam anda usutavaid seletusi ka tänasele puht-eestikeelsele kultuurile. K. Viiding on kirjutanud raamatu, mis tegeleb Eesti lüürika aluspinnasega "Eesti" suurtähelises variandis ning ma näen selles mitte ainult akadeemilise, vaid ka ideoloogilise avardumise mõttes olulist kirjandusloolist panust.

Sest mis kirjandus see õieti on, millega K. Viiding tegeleb? Kas klassikaline Tartu-kirjandus (kohustusliku hüüdega Dorpati nimele algab terve rida luuletusi)? Rootsi või Saksa kirjandus? Euroopa kirjandus Ernst Robert Curtiuse mõttes? Isamaatu akadeemiline tekstikogum uusaja algusest, kirjandusliku universalismi viimaseid väljendusi? Muidugi, võib rääkida ka lihtsalt tänaste uuslatinistide ühisest formaalsest uurimisobjektist, mille puhul kirjutamiskoht on tähtis vaid areaali markeerijana. Akadeemiline juhuluule oli rahvusvahelise seltskonnaelu vorme, teatav kindlate reeglite järgi toimuv mäng, kirjanduslike klišeede kuhjamine ja kombineerimine. Ja just see lõige huvitab eelkõige K. Viidingut. Ent teisalt oli juhuluule siiski ka — ja seda juba oma määratluse kohaselt — ajaning kohatundlik. Temasse on ladestunud hulk kultuuri- ja isikuloolist teavet, mida sageli polegi nii lihtne märgata või dešifreerida. Seetõttu arvan ma, et reaalseid kultuuriloolisi järjepidevusi arvestades asub see omal ajal Tartus ilmale tulnud tekstikogum täna kõige lähemal ometi just Eesti — ja eesti kirjandusele. Ta oli kohati seotud ka isikutega, kes algatasid eestikeelse lüürika, ta oli ikka ju miskitmoodi sobitunud siitmaa elu- ja kultuurirütmi, ning kui tema vastu tänapäeval keegi ja kusagil üldse mingit vähegi elulisemat huvi tunneb, siis pole see ei Rootsi, ei Saksa, ega Euroopa Liit, vaid Eesti ja eestimaine kirjatradiitsioon. Meie jaoks on see kirjakogu võrreldes teistega eluliselt tähtsaim ja see on üks reaalse läheduse esimesi kriteeriume.

K. Viidingu tehtud töö eelduseks on olnud Ene-Lille Jaasoni koostatud varase Tartu ülikooli trükikoja trükiste nimekiri ja selle alusel

põhiliselt tema enda ja Jana Orioni kokku pandud *Academia Gustaviana* juhuluule elektrooniline tekstikorpus, milles on ligi 1670 ladinakeelset teksti. Oleme aastakümnete jooksul huvitunud peamiselt Tallinnas trükitud varasest juhuluulest, pöörates ühekülgset tähelepanu selle eestikeelsele, samuti vaid kohapeal säilinud osale. Nii polegi täpset ülevaadet ei Tallinna juhuluulekorpuse suuruselt ega selle laadist, mis tootab olla mitmekesisem kui Tartus (Viidingu väide lk 34). Nüüdseks on aga tänu nooremate uurijate initsiatiivile (ja kogenumate toetusele) just Tartust saanud meie luule algusaegade uurimise esmane tööpõld. K. Viidingu monograafiale (teelesaatmisluuletused) peaksid järgnema J. Orioni sama aja leinaluuletusi ning Katre Kaju pulmaluuletusi käsitlevad väitekirjad. Liigutakse seega üha suuremate alltekstikorpuste läbikatsumise suunas, sest kui K. Viiding on vaatluse alla võtnud umbes 4% kogu *Academia Gustaviana* ladinakeelsest luulest, siis K. Kaju osaks langeb juba umbes 10% ning J. Orioni osaks 18,5% tekstide koguarvust (lk 21, 38). Ma usun, et ettevaatlik algus ei vähenda esimese dissertatsiooni üldistusjõudu, vaid annab talle isegi avastuseeliseid, pealegi kui K. Viidingu käsutuses on üldandmeid kogu Tartu juhuluulekorpuse kohta, mida ta pidevalt taustas esitleb.

Niisiis on pikka aega kestnud Tallinna-kesksust meie 17. sajandi juhuluuleuuringuis välja vahetamas seni varjus olnud Tartu traditsioon. Tahaksin siiski tähelepanu juhtida sellele, et see, mis toimus Tartus ja mis Tallinnas, ei olegi alati kohe selge. K. Viiding lähtub pragmaatilisest reeglist, et Tartu akadeemikud laskisid oma luulet tinasse valada enamasti Tartu ülikooli, s.t linna ainsas trükikojas, ehkki mõnab, et ajuti avaldati end ka Riias, Stockholmis või Tallinnas (lk 15–16, 36) ning et see külg Tartu juhuluulest vajab veel edasist uurimist. Ise ta lähtub oma uurimuses Tartu trükikoja andmetest. Aga kui me nüüd võtamegi näiteks säärase pisut ka eesti luulelukku pääsenud mehe nagu Johannes Taustius, kes oli käinud Tallinna gümnaasiumis, astus 1641 *Academia Gustaviana*'sse ja avaldas oma eestikeelse pulmaluuletuse arvatavasti veel Tartu tudengina 1642. a ometi Tallinnas², siis temasuguse tekstid K. Viidingu analüüsis ilmselt ei kajastu: 1642 ei ole dissertandi andmeil *Academia Gustaviana*'ga seotud isikult ilmunud ühtki eestikeelset laulu (koondtabel lk 42). Teine, küll pisut küsitavam näide samast perioodist oleks Joachim Saleman, kes astus Tartu akadeemiasse 1646. aastal ning lahkus 1651. a Saksamaale, aga avaldas veel sama aasta jaanuaris Tallinnas eestikeelse

²Vt V. Altoa, A. Valmet, *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*. Tallinn, 1973, lk 41–42.

pulmalaulu³ — kas ikka veel *Academia Gustaviana*’ga seotult või enam mitte, jumal seda teab. Dissertant, nagu öeldud, on säärastest ohtudest põhimõtteliselt teadlik, pealegi ei muuda paar näidet üldpildis midagi.⁴ Mille nad aga veel kord teadvustavad, on see, kui vajalik oleks saavutada Tartuga võrreldav tase ka Tallinna juhuluule koondandmeis. Kui paar näidet ei muuda veel midagi, siis paarkümmend näidet (rääkimata paarisajast) võiks mõjustada juba seni omaks võetud proportsioone. Ning mitte ainult statistiliselt, vaid ka sisuliselt. Võiks ju näiteks selguda (miks ka mitte!), et Tallinna ja Tartu luulelaadide vahel ei olnudki toona nii teravat vahet, nagu seda uurimus on oletanud.

17. sajandi juhuluule oli eelkõige seltskondliku tegevuse meelelahutuslik-intellektuaalne osa ja alles seejärel individuaalne looming. See paistab välja ka K. Viidingu lähenemisnurgast, mis on esmajoones žanrimälu, žanriteadvuse, žanritraditsiooni keskne; isikutele, kui nad pole just Laurentius Ludenius’e taolised akadeemilise luulekooli rajajad, ei omistata tähtsust. Töö põhimenetlus on järgmine: K. Viiding toob välja erinevad sisulised motiivid propemptikonide struktuuris ning vaatab seejärel, kas motiivivalikul on mingit seost luuletuse tüüpidega, näiteks elegia- või epigrammivormis telesaatomisluletustega. Saadud tulemused projitseerib ta kahele mõjutaustale. Kõigepealt tuvastab väitleja luuletustes need elemendid, mis vastavad normatiivsete poetikate ettekirjutustele; need ühendab ta preskriptiivse žanritraditsiooni üldnimetaja alla. Korduvalt esinevad tunnused, mis sellest traditsioonist ei näi tulenevat, sunnivad teda oletama ka mingi nn praktilise žanripärimuse olemasolu, kusjuures ta püstitab hüpoteesi, et see pärimus võis olla Põhja-Saksa ja Rootsi Läänemerepiirkonnale ühine. Sellise hüpoteesi aluseks on võrdlused mujal kirjutatud propemptikonidega. Neis taustüsteemides töötab K. Viiding absoluutse asjatundjana, kogu senist juhuluuleteooriat ja propemptikoloogiat iseäranis vallates, ning siin temale vahele segada saab vaid teine väga suur spetsialist.

Üks üldisem küsimus, mis kunstihuvilisel lugejal seejuures küll tekib, on järgmine: kas normatiivse ja piirkondlik-praktilise traditsiooni kõrval võis tartlaste luulet mõjustada ka näiteks mõne värsimeistri isiklik

³V. Alttoa, A. Valmet, *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*, lk 45–47.

⁴Oma 13. aprilli 2003. a kirjas teatab K. Viiding siinkirjutajale, et on ühest Helsingi arhiivist leidnud Tartu üliõpilase Benedictus Johannis Medeniuse heksameetrilise propemptikoni (säilinud on 19 viimast rida), mis on 1639. a ilmunud ühes Tallinnas väljaantud trükises. Niisiis taas näide tartlaste Tallinnas trükitud luulest.

anne? Äkki mõtles mõni midagi oma peaga välja, äkki mõni luuletaski päriselt? Või ei tule loov aspekt, individuaalne innovatsioon 17. sajandi esimese poole Tartu juhuluules kõne alla ning kõik on vaadeldavad vaid traditsioonide lõikumise ning trafarettide kombineerimise seisukohalt? On arusaadav, et väitekirja autorit individuaalne loovus selles töös ei huvita, kuid mingit lühikest sissejuhatust kunstimeisterlikkuse võimalikkusse oleks ehk siiski oodanud. Seda enam, et näiteks tema oma akadeemiline juhendaja Anne Lill on ühes oma mitte just väga ammu- ses analüüsis meid siiski veennud, et ka tole ajastu juhuluule paremaid näiteid saab nautida kunstilisest või siis vähemalt kunstkäsitöö aspektist.⁵ Siiski mainib ka K. Viiding, et telesaatomisluuletuste autorid ei pidasid oma harrastust kunstilisi oskusi nõudvaks (lk 62) ja loetleb eestikeelse kokkuvõtte lõpus (lk 156) esteetilisi õnnestumisi (L. Ludeniuse anagrammluuletused, J. Racheliuse satiiriline epigramm, D. Cunitiuse Horatiuse-paroodiad, J. C. Kirsteniuse võrdluseepigramm, E. Kolmodi- nuse eepilis-narratiivne propemptikon).

Kui võtame aga uusladinakeelset juhuluulet mitte valdavalt kunstilise, vaid seltskondliku käitumisvormina, siis oleks muidugi väga tervitav, kui K. Viiding praegusele peamiselt n-ö žanriformaalsetele analüüsile suudaks tulevikus lisada mingi kultuuri- või sotsiosemiootilise sisse- vaate (kui kasutada Tartus tuntud võlusõnu) toleaege Dorpati aka- deemilisse ellu, millest selguks juhuluuleharrastuse kommunikatiivne, tunnetuslik või seisuslik tähendus toleaeages kultuuripildis. Käesolevas väitekirjas on küll üks lühike peatükk, mille pealkirjas esineb mõiste “sotsiaalajaloolised aspektid”, kuid selles eritletakse täiesti teadliku na- pisõnalisusega (lk 19) peamiselt vaid üliõpilaste ja õppejõudude vahe- korda propemptikonide autoreina. Selge on aga see, et säärase luule kui seltskondliku käitumisvormi mõistmiseks kuluks ära lähem teave auto- rite ja adressaatide ning nende omavahelise läbikäimise kohta — kui seda vaid õnnestuks hankida. Muide, juhuluule üldsotsioloogiliste tingi- muste määramisel on autor väga ühemõtteline: tema arust soodustas juhuluuleharrastust poliitiliselt rahulik ja majanduslikult kindlustatud seisukord (lk 43). Me teame, et mitte igasugune luule ei õitse sellise kodanliku rahu rüpes. K. Viidingu sedastus võiks veel kord näidata, et käsitletav tekstiproduktiooni ala oli pigem n-ö konversatsioonilist kui artistlik-tunnetuslikku laadi.

⁵ A. Lill, “Antiigitradsioon ja barokk: 17. sajandi ladinakeel- ne akadeemiline ülistusluule”. — *Kultuuritekst ja traditsioonitekst*. Toim. Ü. Pärli. Tartu, 2000, lk 71–91.

Üks minu jaoks huvitavamaid ja kultuurilooliselt üldistavamaid probleeme seostub väitekirjas Tartu akadeemilisele luuleharrastusele eeskuju andnud normatiivsete poetikate, autori kõneviisis ka preskriptiivsete poeetika- ja retoorikakäsiraamatute mõjuga. Kaudselt tegeleb K. Viiding sellega kogu oma väitekirja ulatuses, ent eraldi veidi pikemalt esiosas. Ta toob Luc Deitzi suu läbi esile üsna levinud arusaama, mille kohaselt Julius Caesar Scaligeri poeetika *Poetices libri septem* (1561) tundmine Saksamaal, ja eriti saksa barokis, võlgneb tänu eelkõige Martin Opitzi *Buch von der Deutschen Poeterey* (1624) vahendusele, ning väidab omakorda, et Rootsi-aegses Tartu ülikoolis olid asjad teisiti: Scaligeri teooriat küll tunti, kuid mitte Opitzi vahetalitusel, niisiis kas otseallikast või mingite antoloogiakatkendite alusel, ehkki tal nende olemasolu *Academia Gustaviana* lähikonnas tuvastada ei õnnestu (lk 27–29). K. Viidingu järgi oligi Scaliger tollases Tartu akadeemias tähtsaim luuleteoreetiline eeskuju, ning seetõttu kontrollib ta oma jooksva analüüsi tulemusi pidevalt Scaligeri poeetika seisukohtadega: kas klapib kokku või mitte, ja kui klapib, siis kuidas. Ma lisaksin tunnustavalt, et väitleja ei tuvasta seejuures mitte üksnes kokkulangevusi, vaid ka lahknevusi; niisiis ei püüta tulemusi, maksu mis maksab, endale etteseatud kontseptuaalsesse raami suruda, vaid tuuakse rahulikult välja ka kõrvalekalded, mis väitekirja autori põhiteese ei pruugi kindlustada. See jätab sümpaatse mulje.

Teisalt tasub K. Viidingut polemiseerima õhutava vaatekoha kõrval tähele panna ka seda, mida ütleb Opitz ise kohe oma programmteose algul: Marco Girolamo Vida ja Scaliger on käsitlenud poeetika küsimusi nii põhjalikult, et midagi sellele lisada oleks juba asjatu vaev.⁶ See muuseas saab saksa barokkpoetikate üheks *topos*'eks: me ei kirjuta enam sellest ja tollest, sest suur Scaliger on seda juba ülipõhjalikult teinud ja midagi sellele lisada tähendaks pärast Homerost uut *Iliast* kirjutama hakata.⁷ Mis varjub igal üksikul juhul säärase retoorika taga, see on juba allikakriitiliste tõlgenduste maa: kas tõepoolest see, et Scaliger oli nii kättesaadav ja tuntud, et teda ümber jutustada tundus juba mõttetu, või oli see lihtsalt ettekääne, mis võimaldas mitte tegelda asjadega, mis olid justkui igale poetikule kohustuslikud, aga mis dünaamiliste baroksete tungide ajal enam erilist huvi ei pakkunud?

⁶M. Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey (1624): Studienausgabe*. Hrsg. H. Jaumann. Stuttgart, 2002, lk 13.

⁷Vt nt *Poetik des Barock*. Hrsg. M. Szyrocki. Hamburg, 1968, lk 105, 256, 260.

Scaligeri ja Opitzi vahekorra küsimus on meile põnev esmajoones seetõttu, et teatavasti on lähtumine Opitzi formuleeritud poeetilise printsiibist täiesti selge mõne samal ajal (niisiis 1630. aastail) Tallinnas tegutsenud juhuluuletaja juures; eelkõige pean muidugi silmas Reiner Brockmanni, kuid mitte üksnes teda. Tallinna juhuluuleharrastust virgutas neil aastail üsna tõsiselt Saksamaalt tulnud “külalispoeedi” Paul Flemingi — võiks peaaegu öelda et erootiline — kohalolu; Fleming oli aga end luuletajana lõplikult leidnud just tänu Opitzi saksa uue emakeelse luule programmile, mida ta ka siinmail järgima õhutas. Tallinna ja Tartu kirjanduslike mentaliteetide erinevuse rõhutamine 17. sajandi esimesel poolel on meie varase kirjanduse uurimise ehk kõige tähelepanuväärsem viimaseaegne leid. Marju Lepajõe põhjal võiks asja kokku võtta umbes nõnda: Tartu tollane juhuluule oli arvukam nii autorite kui ka teoste poolest, põhiliselt akadeemiline ja ladinakeelne, motiividelt ja meetrikalt üheülbaline, sisult suhteliselt isikupäratu, Tallinnas viljeldav väiksema rühmkonna juhuluule oli mitmekeelne (sh ka eestikeelne), isiklikum, mängulisem ja huvitavam.⁸ K. Viidingu muide arvab, et “poeetiliselt kvaliteedilt” ei olnud Tallinna ja Tartu (samuti Riia) juhuluule siiski üksteisest erinevad (lk 36) ja toob tüpoloogilisse vastandusse ühe olulise rõhuasetuse: tema meelest oli Tartu luuletajate teoreetiliseks mentoriks Scaliger, samal ajal kui Tallinnas, nagu teada, torkas silma Opitzi mõju. Seega võime (küll väga tinglikult) rääkida ka Tartu humanismist ja Tallinna barokist. Ühtlasi on tegu meile esimese teadaoleva Tartu ja Tallinna vahelise kirjanduslik-kultuurilise vastasseisuga, mis hilisematel aegadel on aina kasvatanud oma tähtsust.

Ma ei taha K. Viidingu hüpoteesi Tartu luule Scaligeri-kesksusest mitte kuidagi kahtluse alla seada. Küllap on tal õigus, sest erinevalt Opitzist käib Scaligeri nimi läbi nii tartlaste traktaatidest kui ka luulest enesest ning terminoloogilisi ja sisurõhulisi rööbitusvõimalusi näib Scaligeri tartlaste juures märksa enam pakkuvat kui Opitz — et me seda üldse teame, see ongi just K. Viidingu väitekirja teene. On ka ülimalt loogiline, et ladinakeelset luulet kirjutati esmajoones Scaligeri ladina autoriteeti järgides, uutes “barbaarsetes” keeltes (nt saksa ja eesti keeles) võeti aga aluseks Opitzi emakeelse luule programm. Niisiis on empiiriliste üldistuste tasemel kõik korras.

Mis aga lugejat veidi häirima jääb, see on väitleja teatav ebakindlus, kui ta oma positsioone raamatu alguses ka teoreetiliselt põhjendada

⁸M. Lepajõe, “Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest”. — R. Brockmann, *Teosed*. Toim. E. Priidel. Tartu, 2000, lk 45–46.

püüab (lk 25–29). Ta tahab Scaligeri mõju tõestada asjaoluga, et Tartu traktaatides räägitakse vähe *imitatio*'st, aristotellikust jälgendamisest, mida ta esitab otseku Scaligerile võõrast elementi. Kuid Scaliger ei tunne jälgendamise mõiste ees mitte mingit hirmu ning ütleb juba oma *Poetika* esimese raamatu esimeses peatükis täiesti aristotellikult, et kogu luule on jälgendus, ja jätkab edaspidigi pikalt üsna samas vaimus. Seega tundub mulle, et Scaliger on märksa aristotellikum, kui dissertant seda kujutada püüab. Kunst kui looming ja kunst kui jälgendus, poiees ja mimees, ei pruugi üksteist välistada, vaid võivad anda koostoimes tulemuseks näiteks kunsti kui võimalike asjade jälgendamise idee, mis ongi minu meelest nii Scaligeri kui ka Aristotelese üks puante. Ütleb ju Aristoteles oma *Poetikas*, et "luuletaja ülesandeks pole kõnelda mitte sellest, mis toimus, vaid sellest, mis võib toimuda ja on võimalik kas tõenäosusele või paratamatusele vastavalt"⁹, ning selle sõnastab kui tõe ümber ka Scaliger kohe oma *Poetika* alguses¹⁰. On muidugi õige — ja selle märgib dissertant täpselt ära —, et oma käsiraamatu finaalis pöörab Scaliger ise need vaated pea peale, öeldes esialgsele risti vastupidiselt, et kogu luule ei ole jälgendus (*non enim omne poema imitatio: non, qui imitatur, omnis est poeta*)¹¹. Vasturääkivus on ilmne. K. Viiding on teadlik Scaligeri kui terviku tõlgendamise raskustest ning teeb oma põhiteksti korrekture joonealuses viites, osutades mitte niivõrd Scaligeri, kuivõrd 17. sajandi tartlaste Scaligeri-käsituse kitsusele. Kuid vastuolu joone all ja joone peal öeldava vahel ei leia õiget lahendust ning väitekirja autori positsioon jääb veidi hämaraks.

(Kõrvalepõikeks. Joonealused märkused on selle raamatu ülimalt tähtis osa. Võib-olla et oma viiendiku saksakeelsest põhitekstist võtavad enda alla leheküljed, kus joonealuse teksti maht on põhitekstiga võrdne või seda ületav. Veelgi enam, joone all antav info, mida saab pakkuda vabamas ja kiiremas vormis, on mõnikord isegi põnevam kui põhiteksti konventsionaalne kulg. Mahukad joonealused võivad olla tingitud autori

⁹Aristoteles, "Luulekunstist". Tlk J. Unt. — *Keel ja Kirjandus*, 1982, nr 7, lk 343.

¹⁰*Hanc autem Poesim appellarunt, propterea quod non solum redderet vocibus res ipsas quae essent, verumetiam quae non essent, quasi essent, & quo modo esse vel possent vel deberent, repraesentaret. Quamobrem tota in imitatione sita fuit.* — J. C. Scaliger, *Poetices libri septem: Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Lyon 1561*. Hrsg. A. Buck. Stuttgart—Bad Cannstatt, 1964, lk 1. (Aitäh dissertandile võimaluse eest kasutada seda väljaannet.)

¹¹J. C. Scaliger, *Poetices libri septem*, lk 347.

kiiduväärt vajadusest end pidevalt ja enesekriitiliselt täiendada, ilma et peaks põhiteksti ümber formuleerima. Muidugi on neis ka dramaatilist tungi ühe tõsise saksa dissertatsiooni iluideaali poole, mis toob tahes-tahtmata meelde Anthony Graftoni vaimuka uurimuse *Saksa fussnoodi traagiline algupära* (1995)¹². Paaril korral, nagu ülalesitatud juhul, korrigeerib autor end joone all nii radikaalselt, et tekib mulje teise, alternatiivteksti võimalikkusest. See on siis juba heiaustus pigem Jacques Derrida praktiseeritud postmodernsest näidistekstist, mis liigub korraga mitmel tasapinnal ja annab lugejale valida mitme erineva variandi vahel. Kuid see olgu suusoojaks öeldud.)

Ühe argumendina, mis Opitzi mõju eitavat, toob dissertant välja ka selle, et Opitzi jaoks oli luule omamoodi “varjatud teoloogia ja jumalike asjade õpetamine”, Tartus aga peeti luulet pigem filosoofiaks. Ent ka Opitz kõneleb oma raamatus luule ja filosoofia lähedusest, luuletajaist kui filosoofidest enne filosoofe, suurimaist tarkade seas ning resümeerib: “Pole midagi narrimat, kui arvata, et luule seisneb ainult temas eneses; on ju temas koos kõik teised kunstid ja teadused”¹³. Scaliger omakorda võrdleb poeti tema loomistöös teise jumala, uue Loojaga, ning see teatav teurgiline või teosofiiline joon võiks Scaligeri ja Opitzi teisest otsast taas ühendada. Mõlemad rõhutavad küll jäljendamist, kuid mitte niivõrd realselt oleva, kuivõrd ideaalis võimaliku jäljendamist.¹⁴ Luule ülim siht on nii ühel kui ka teisel õpetada ja meelt lahutada. Muuseas olgu märgitud, et ehkki Opitz propemptikoni nime ei kasuta, mainib ta lühidalt ära sellise žanri olemasolu: “Glückwündtschungen [---] auff reisen”, “õnnesoovimised reisiks”¹⁵. Samas sõnastuses, mõnikord ka propemptikoni mõiste lisandudes, kordab seda mõni teinegi Opitzi jänger.

Veel. Väitleja järgi saadi Scaligerilt — erinevalt Opitzist — peamiselt meetrilisi impulsse, s.t nähti luule olemust tema värsimõõdulises ülesehituses. Aga kas ei võiks peaaegu sedasama (kui jätta kõrvale rahvuskeelsuse printsiip) siiski väita ka Opitzi kohta, kelle üheks põhiliseks teeneks peetakse silbilis-rõhulise värsisüsteemi juurutamist saksa luu-

¹²*Die tragischen Ursprünge der deutschen Fußnote*. Berlin, 1995.

¹³M. Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey*, lk 17. Umbes sama Scaligeril (*Poetices libri septem*, lk 3).

¹⁴Nagu Scaliger, nii parafraaseerib ka Opitz Aristotelese mimeesimääratlust: *die ganze Poeterey im nachaffen der Natur bestehe / und die dinge nicht so sehr beschreibe wie sie sein / als wie sie etwan sein köndten oder solten* (*Buch von der Deutschen Poeterey*, lk 19).

¹⁵M. Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey*, lk 33.

lesse? Ja mitte ainult saksa, vaid saksa luule vahendusel ka näiteks eestikeelsesse luuletraditsiooni. Uku Masing on 1962. a päevavalgele toonud seiga, et 1656. a eestikeelse lauluraamatu tõlkimisel olid Opitzi meetrilised reeglid juba peaaegu kohustuslikud.¹⁶ Iseloomulik oli muuseas, et agarad Opitzi järgijad kõnelesid oma poeetikaõpikuis meetrikaküsimusist sageli — erinevalt Opitizist — kohe pärast sissejuhatust, esimeses järjekorras¹⁷, nagu tegi seda muuseas (sellest kirjutab K. Viiding) juba Scaliger. Seegi võiks näidata meetrika aktiivsust Opitzi retseptisoonis. Või võtkem taas meie oma Brockmann, kes paneb oma opitzlikust inspiratsioonist sündinud luuletustele pealkirjaks “Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum”, “Oda Esthonica Jambico-Trochaica”, “Oda Esthonica Trochaica”. See, et Brockmann kirjutab eesti keeles, on tema ettevõtte meie jaoks olulisim pool. Kuid peaaegu sama tungivalt väljendavad tema teoste pealkirjad luuletamise n-ö meetrilist inspiratsiooni: jambiline värss, jambilistrohheilne värss, trohheilne värss. Võimalik niisiis, et ka sellele retseptisooniloolisele seigale (meetrilisuse prioriteedile) ei saa rajada selget vastandust Opitzi ja Scaligeri vahel.

K. Viiding tõdeb, et Tartu ülikooli raamatukogu esimene säilinud nimestik Opitzi poeetika olemasolu ei kajasta. Ent niisamuti ei kohta me selles autori enda tunnistusel ka Scaligeri teoseid, isegi mitte tema teostefragmentide kogusid. Väitleja toob üsna pika põhjenduse selle kohta, mis võis tingida Scaligeri käsiraamatu puudumise. Needsamad argumentid võiksid põhjendada ka Opitzi puudumist.

Nendele väikestele küsitavustele vaatamata tõestab K. Viiding oma teesi, et Scaliger oli Tartu akadeemilise luulekoolkonna esmaeskuju, veenvalt, sest lihtsad empiirilised seigad kõnelevad selle kasuks. Mingis mõttes meeldib mulle see poeetikatradsioonide varane lahknevus Tartu ja Tallinna vahel isegi väga, see liigendab ja niisiis elavdab meie luuleloo maastikku juba algusest peale. Loomulikult ei jää tõstatamata küsimus, mis on selle kontrasti põhjus. Peame endale vist aru andma, et üheks põhjuseks võib osutada lihtsalt meie enese teadmatus, nimelt ülevaate puudumine Tallinna juhuluulekorpuse kui terviku kohta. Tallinna ladinakeelse luule läbivaatus võib mõjutada pilti tervikust olulisel määral. Teiseks, nagu K. Viiding näitab, saab Tartu ja Tallinna (ning Riia) vahel mõnede tunnuste alusel oletada üldse üllatavalt kehva vaimset koostööd. Nii näiteks ei leidu Tartu akadeemias jälgi Tallinna ja

¹⁶U. Masing, *Eesti vanema kirjakeele lood*. Tartu, 1999, lk 93. Vt ka H. Salu, *Eesti vanem kirjandus*. [Stockholm], 1953, lk 33.

¹⁷*Poetik des Barock*, lk 258.

Riia õpetlaste poolt 1620.–1630. aastail väljaantud retoorika- ja prosodiakäsiiraamatuid (lk 32). Kas on see märk linnade monaadlikust enesesesulgumisest või midagi muud? Pakun välja teise, individualistlikuma lahenduse.

Ent kõigepealt põikan taas korraks kõrvale. Koos J. Orioniga kirjutatud arvustuses R. Brockmanni teostekogule väidab K. Viiding, et seisukoht, “nagu oleks Tallinna juhuluule [---] sündinud eelkõige saksa luuletaja Paul Flemingi viibimise tõttu Eestis aastail 1635–1636”, on mõnede uurijate poolt nüüdseks kummutatud.¹⁸ Esiteks ei ole keegi nii lapidaarselt väljendatud seisukohaga kunagi vist välja tulnudki (räägitakse küll Flemingi innustavast mõjust juhuluuleharrastusele, kuid mitte otseselt tema ainualgataja rollist) ning teiseks ei tõesta viidatavad autorid tegelikult vastupidist, ehkki kohati (mõistlikult!) hoiatavad Flemingi mõju ületähtsustamise eest (esimeste seas on seda teinud vist küll juba Kaja Altof-Telschow¹⁹). H. Salu, üks K. Viidingu arvustatavaid, toob esile hoopis ühe teise ja vähemalt sama olulise seiga juhuluuleharrastuse edenemisel, nimelt selle, et 1633–1634 alustas tegevust Tallinna gümnaasiumi trükikoda.²⁰ Nn juhutrükiste valmistamine oligi alul trükikoja põhitegevusi (17. sajandi Tallinna trükiteodangust moodustasid need poole²¹) ning võib arvata, et iga õpetatum või jõukam mees tahtis esitsa järele katsuda, kuidas tema enese sõna kirjapildis välja näeb. On selge, et juhuluulet tunti Tallinnas ka enne Flemingi külaskäiku, kuid mitte keegi ei saa väita, nagu poleks sel külaskäigul (mis jumala tahtel langes enam-vähem kokku trükikoja asutamisega) olnud erilisel virgutavat mõju mõnele kohalikule ärksamale peale — eriti mis puutub vernaakulaarsesse (niisiis mitte ladina-, kreeka- ega heebreakeelsesesse) rütmija riimiharjutusse. Kolmandaks tulebki silmas pida seda, et Flemingi kaudu võimendunud opitzlikud inspiratsioonid tähendasid esmajoones emakeelsust, tolleaegses Liivimaa kontekstis laiemalt ka maakeelsust. Kui K. Viiding toob andmeid Tartu ladinakeelse juhuluuleharrastuse

¹⁸J. Orion, K. Viiding, “Se keick/kumb igganess *magister* Brocmann tegi. . .” — *Keel ja Kirjandus*, 2001, nr 11, lk 800.

¹⁹K. Altof, “Reiner Brockmann Tallinnas ja “Lasnamäe lamburid””. — *Looming*, 1987, nr 11, lk 1561–1562.

²⁰H. Salu, *Eesti vanem kirjandus*, lk 24; H. Salu, *Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest*. Stockholm, 1965, lk 157–159. Salul esineb asutamisaastana veel 1635, hiljem on seda mõne aasta võrra ettepoole nihutatud, vt K. Robert, *Raamatutel on oma saatus: Kirjutisi aastaist 1969–1990*. Tallinn, 1991, lk 6–7.

²¹K. Robert, *Raamatutel on oma saatus*, lk 13–14.

kohta "Flemingi-eelsest" ajast (1632–1634 loendab ta kokku 127 ladina- ja kreekaeelset juhuluuletust), soovides sellega vähendada Flemingi algatatud luuleõhina mõju, siis tuleb paraku tunnistada, et argument pole täisväärtuslik. Mulle tundub, et Flemingi-legend tekitab vastuseisu muuseas seetõttu, et selles on tähtsustatud suhteliselt juhuslik vööramaalasest üksikisik. Julgen vastu väita, et Eesti kultuuri mahuliselt piiratud oludes ongi (ka suhteliselt juhuslikul) üksikisikul olnud sageli palju tähtsam roll kui suuremates kultuurides.

Ning nüüd tagasi väitekirja juurde: selle üksikisiku rolli, mida K. Viiding P. Flemingi juures ei taha hästi tunnistada, toob ta ise ilmekalt esile Tartu akadeemilises juhuluuleharrastuses. Väitekirja käsitleb uusladina teeesaatmisluulet Tartu *Academia Gustaviana*'s aastail 1632–1656, kuid selle Tartu ja selle akadeemia taga on suures osas akadeemia kauaaegne professor Laurentius Ludenius (selles ametis 1636–1649, vt lk 43 jj), kes isiklikult kirjutas ametis olles terve kaheksandiku kogu Tartu juhuluulest, kuid suunas seda sisuliselt ilmselt veel võrratult enam. Nii on näiteks Tartu teeesaatmisluule üheks kõige algupärasemaks iseärasuseks nn anagrammluuletuste suur osakaal, see võlgneb aga tänu just luuleprofessor Ludeniuse isiklikule harrastusele (lk 136). Ilus ajalooline näide üksikisiku rollist Eesti kultuuris (tänu K. Viidingule nüüd siis ka avatud), nii nagu, ma usun, oli seda Flemingki. Hilisemateks näideteks Tartu professori institutsionaalsusest olgu kas või Gustav Suits ja Juri Lotman. Seega, teatava lihtsustamisega võiksime rääkida 17. sajandi esimese poole Tallinna Flemingi-ringist ja Tartu Ludeniuse-ringist. Laurentius Ludenius oli aga ilmselt mees, kes vääriks monograafiat.

Minu märkused ei ole mõeldud mitte niivõrd kriitikana, kuivõrd tõestamaks, et K. Viidingu raamat pakub palju uut ainet Eesti kultuuri- loo edasiseks, senisest palju huvitavamaks läbimõtlemiseks.

Väitekirjal on suur algatuslik ja teatmeline väärtus. Põhjalikult mõtestatud kujul tuuakse meie ette täiesti uus tükk Eesti kultuuri- ja kirjanduslugu, mille kohta mujalt tegelikult lugeda ei saagi. Raamatul on seetõttu juba sünnist saati teatav standardteose märk man. Ta on ka seda väärt, sest annab tunnistust pühendunud tööst arhiivraamatukogudes ning vilja kandnud teaduslikust kirest avastada Eesti kirjakuultuuri juurteel midagi senitundmatut.

Jaan Undusk

ESIMENE EESTIKEELNE EETIKAÕPIK ÜLIÕPILASTELE

Aare Laanemäe. *Eetika alused*. Tallinn: TTÜ kirjastus, 2000. 152 lk.

Poeriulilt leitud eetikaraamat pärineb Tallinna Tehnikaülikooli Humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituudist. Juba esmapilgul on selge, et tegemist on tõsiseltvõetava teosega, mille eest võiks maksta korralikku hinda, aga kauplus pakub seda poolmuidu, 33 krooni eest.

Rõõmustav on kõigepäält, et sellega on ilmunud seni kõige põhjalikum eestikeelne üldeetika õpik.¹ On meeldiv, et autori haare on nii ulatuslik. Autori lugemus ja mitmekülgsus on küllaltki muljetavaldav. Värskest lisavad TTÜ üliõpilaste endi lühipalad ja arutelud. Raamatu keel on lihtne ja arusaadav, laused eeskujulikult lühikesed. Kirjandusallikad on suurelt osalt eestikeelsed ja seega lugejale hõlpsasti kättesaadavad. Need on ilmsed voorused teose juures, mis tahab äratada huvi, levitada teadmisi ja anda lähtekohti aruteluks.

Lugeja tahab muidugi teada, millisena autor ise näeb oma raamatut ja selle otstarvet. Paneb imestama, et raamatul puudub igasugune saatesõna või sissejuhatus. Autorist ei saa rohkem teada kui tema nime ja õppetooli. (Laanemäed ei ole nimetatud ka viimasel ajal ilmunud eesti filosoofia

¹Juba taasiseseisvumise eel ilmunud Juta Veimeri eetikaalane teos (J. Veimer. *Eetikast*. Tallinn: Valgus, 1990) näib olevat ainus varasem eestikeelne üldise eetika õpik. See on ilmunud soovitusel kooliõpikute 12. klassile. Tegelikult Juta Veimeri raamat kujutab enesest 9 lk tihedat — ja küllaltki hääd — üldeetika ülevaadet ja 161 lk eetikaalast (ja üldiselt humanitaarkultuurilist) lugemikku. Maie Tuuliku eetikaalane vihik (M. Tuulik. *Eetika ja kõlblusõpetuse küsimusi*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1992) koosneb kümne aasta vältel avaldatud kõlblusteemalistest artiklitest. Väga tänuväärset asetab autor päärõhu moraali-pedagoogikale. Seda kogumikku saab vaevalt pidada eetikaõpikuks, kuid ometi on see varustatud soovitusel pedagoogikateaduskonna üliõpilastele. Ilus ja terviklik kristliku eetika raamat (R. Võsu. *Evangeelne eetika*. Tallinn: Logos, 1996) keskendub täielikult kristlikule õpetusele ega vasta seetõttu üldise eetikaõpiku mittedogmaatilise nõuetele.

ülevaadetes.)² Raamatu otstarbeks näib olevat rahuldada tehnika- ja majandustudengi eetikaalase õppekirjanduse vajadust, ent ilmselt on autoril olnud tahet ja jaksu põhjalikumana raamatu koostamiseks.

Raamatu sisu tundub suurelt jaolt süvenematult kompileeritud ja on kahjuks võrdlemisi ebasüsteemaatiline.³ Tekst on küll enamjaolt sõnastatud rahvapärases toonis, aga õpetaja selgitavat hoolt ei ole just märgata ja kindlaid seisukohtigi on vähevõitu. Ometi sisaldab raamat päälle ajaloolise materjali ikkagi niivõrd palju ka eetika olevikust ja tulevikust, et teda tuleb näha täiehaardelise eetika õpikuna.

Esimeses päätükis "Eetika olemus ja koht kultuuris" väidab autor *eetika mõistet* tutvustades, et selle laiemale tähenduseks on 'moraal ja kõlblus' ja kitsamaks tähenduseks 'moraalifilosoofia'. Konstateerinud seda "mitmetähenduslikkust", lisab autor, et paavst Johannes Paulus II õpetuse kohaselt kõlblus ehk moraal on "kõlbeline elu" ja sellega tegeleb "kõlblusteadus". "Kõlblusteadus iseenesest ei sätesta, mis on hea ja mis halb, seda teeb hoopis eetika, pannes paika reeglid ja näidates, miks kõik peab olema nii ja mitte teisiti." Edasi seletab autor, et teatud ameerika autorite järgi on eetika uurimise objektiks moraaliteooriad, et Immanuel Kant nägi esteetikat ja eetikat väärtusteadustena ja mitte faktiteadustena, et Ludwig Wittgensteini arvates eetika ei saagi olla teadus, kuna ta ei lisa midagi meie teadmisele, ning et Aristotelese järgi ei ole eetika eesmärgiks teadmised, vaid käitumine. Edasi kirjutab autor: "Oleks muidugi lühinägelik piirata eetikat vaid akadeemiliste probleemidega, mil pole argieluga midagi ühist." See võrdlemisi kirju ja ebajärjekindel esitus võib lugejale küll anda üsna segase kujutluse eetikast.

Siinkirjutaja peab nentima, et autor millegipärast ei puuduta selgitust toovat kolmikjaotust:

- *normatiivne eetika* (kuidas oleks hää ja õige talitada),
- *empiriline eetika* (kuidas tegelikult käitutakse) ja
- *eetika teooria* (mida see tähendab, et mingi tegu on hää või õige; mis eetika on; miks meil eetika on; milline eetika millistes tingimustes kõige parem on; ja palju muid probleeme).

²E. Parhomenko. "Filosoofia Eestis." — *Akadeemia*, 2002, nr 8, lk 1579–1587; H. Eenmaa, koost. *Eesti filosoofia: Mis see on?* Tallinn: SE&JS, 2002.

³Raamatu sisukord on üksikasjalik. Kahjuks puudub sisujuht. Kirjandusviidete osas on palju ebajärjekindlust.

Selle tuntud liigendusega⁴ saanuks "eetika" mõistelisi ebaselgusi paremini vältida.

Ent autor astub veel mõne sammu segaduse poole: "Eetikale võib läheneda mitmeti sõltuvalt sellest, mida tema uurimise objektiks lugeda. Miks peaks selleks olema moraal või [selle] teooria, käitumise koodeks (normide, tavade ja printsiipide süsteem)? Miks ei võiks selleks laiemalt olla küsimus inimelu mõttest üldse? Või veelgi laiemalt — küsimus inimese kohast looduses ja ajaloos, inimese saatusest." Nende lausetega meelitab autor lugejat vägagi vaieldavale seisukohavõtule, nagu kuuluks eetika mõiste alla inimelu mõte üldse. On küll tõsi, et eetilise mõtte ajaloos, eriti antiikajal, on paljugi arutletud elusihhi ja õige elu teemadel. Eluviiside ja elusihhi väärtuste kohta ei ole aga saavutatud konsensust. Kaasajal tegelevad nende suurte küsimustega päämiselt teoloogid ja usufilosoofid, vaevalt enam eetikud.⁵ On jõutud küllaltki kindlale seisukohale, et *pääsajaks eetikas on inimese toimingud ja tema suhtumine kaasinimestesse*. See eetikaõpiku võib-olla kõige tähtsam selgitus kipub uppuma autori laiahaardelisse esitusse.⁶

Veidi edasi lugesed leiame autori lõpulause "eetika" defineerimise kohta, kus ta kergekäeliselt eeldab, et lugeja "leiab endale sobiva ja meelepärase" määratluse "või mõtleb selle ise välja". Niisugune soovitus tähendab juba eetikaõpiku autori ülesannete täitmata jätmist.

Kuna raamatu esimene päätükk on pühendatud "eetika" mõistele, on üsna imelik, et teine päätükk tegeleb ainult "moraali" mõistega. Autori

⁴Seda on kasutatud ka näiteks Indrek Meose sõnaraamatus (I. Meos. *Filosoofia sõnaraamat*. Tallinn: Koolibri, 2002).

⁵Seda siinkirjutaja veidi drastilist väidet ei kukuta professor Margit Sutropi ülevaateartikkel (M. Sutrop. "Hea elu, moraal ja sotsiaalne õiglus." — *Akadeemia*, 2000, nr 8, lk 1638–1666), kus on refereeritud mõned nüüdisaegsed praktiliste filosoofide mõtted "hää elu" mõiste kohta. Siin esineb huvitavaid päämiselt sotsiaalsühholoogilisi hüpoteese, mis annavad tuge arutlustele elukvaliteedi ja elusihhite üle individuaalsel juhul, näiteks ka psühhoterapias, ja mis küll mingil määral puudutavad eetikat, aga väärtuste subjektiivsuse tõttu ei vii need eetiliste juhisteneni.

⁶Võrdluseks olgu mainitud, et koguteoses *Teadus ja kõlblus*, Tallinn: Eesti Raamat, 1975, kirjutab matemaatik Aleksandr Danilovitš Aleksandrov kõlbluse mõiste kohta muu hulgas (lk 31): "Kõlblus on ühiskondlik nähtus, mis ühe inimese jaoks eksisteerib ainult teistesse inimestesse suhtumises. Ettekujutus isoleeritud inimese kõlblusest on sisutu. Kõlblus eeldab alati kas või osalistki realiseerumist vastavates tgedes."

hüpe eetikalt moraalile on ebaõnnestunud võte ja süvendab veelgi segadust eetika mõiste ümber. Ta seletab küll ära, et "eetika" ja "moraal" (ehk "kõlblus") on leksikaalselt kattuvad sõnad, ning lisab, et "argises kõnepruugis ei tee inimesed vahet mõistete eetika, moraal ja kõlblus vahel". Aga siis autor jätkab: "Teadlastele meeldib aga mõisteid eetika, moraal ja kõlblus eristada." Kas tõesti?

Miks peaks teadus eristama moraalit eetikast? Nii autoriteetne teos kui *Eesti (N) Entsüklopeedia* annab selgitusi mõlema märksõna all ja kipub tõepoolest erinevusi rohkemgi toonitama kui Laanemäe. *Eetika*-artikkel (ENE2, 1987) räägib pääasjalikult eetika ajaloost ja esitab viimase sajandi kohta poliitilisi väiteid. Sellele järgneb eilse päeva usutunnistus: "Eetika kõrgeim aste on marksistlik-leninlik eetika." Entsüklopeedia lugejal võib eetikast jääda üsna elukauge mulje. Artikkel lõpeb siiski väitega: "Üldkeeles tähendab eetika ka moraalit ja kõlblust".⁷ *Moraali*-artikkel (EE6, 1992) lubab mõista, et moraal tähendab normatiivset ja empiirilist eetikast (aga mitte nende teoreetilist käsitlust). Tekst on koostatud sotsioloogilises toonis, pannakse rõhku moraalit seesele grupikuulvusega ja sotsiaalse kontrolliga.⁸ Niisiis toetab *Eesti (N) Entsüklopeedia* moraalit ehk kõlbluse eristamist eetikast, mis seega teatud määral kujutab ametlikku seisukohta Eestis.

Allakirjutanu arvates on see eetika terviklikkuse mõttetu lõhkumine. Eetika tervikuna on küll filosoofia ala, aga on ühtlasi tõepoolest kohustav meile kõigile.

Kas on siin võib-olla tegemist nõukoguliku "eetika kõrgeima astmega"? Autoriteetsest teosest marksistliku eetika kohta⁹ võime lugeda (allakirjutanu tõlkes): "Umbes 1960. aasta paiku toimunud formaalse eetikateooria probleemide huvi taaselustumine Nõukogude Liidus tähendas ka tegelemist terminite täpsema määratlemisega ja eriti püüdlusi iseloomustada *moraali* sotsiaalse nähtusena ning *eetikast* teadusena moraalit, kooskõlas dialektilise ja ajaloolise materialismi üldis-

⁷Laanemäe märkus lk 7 *Eesti Entsüklopeedia* eetika-artikli kohta, Anne Lille hinnangu alusel, ei näi olevat õigustatud.

⁸Ma jätan käesolevast arutelust kõrvale professor Anne Lille julge oletuse, et "eetika" (näiteks Aristotelese järgi) ja "moraal" (näiteks ristiusuõpetuse kohaselt) on või peaksid olema selgesti lahusolevad mõisted, vastavalt eristustele sihieetika/käsureetika ja mõistuslik valik/normikuulekus (A. Lill. "Eetika või moraal." — *Akadeemia*, 1997, nr 3, lk 503–532).

⁹P. T. Grier. *Marxist Ethical Theory in the Soviet Union*. Dordrecht: Reidel, 1978, lk 86.

te vaadetega." Nii et vahetegemine on olnud "teadusliku marksismi" esindajate huvides. Elavat eetikat on olnud raske kombineerida revolutsioonilise klassivõitlusega, eriti kui rakendatakse barbaarseid aktsioone. Niisiis võis Kreml sallida ainult eetikat, mille väärtushinnangud olid allutatud parteiideoloogiale ja mis tegelikus elus, "moraali" nime all, esines üsnagi ebahuvitava "sotsiaalse nähtusena".

Ehk on see siis nõukogulik igand, mis on ka Laanemäed kallutanud moraali omaette mõistena käsitama? Eetikaõpetusel Eestis oleks aeg see lõhe kinni katta.

Esimesest päätikist leiame ka aruandluse üllatavalt pretensioonika alapäälkirja all "Eetikateooriate klassifikatsioon ja uurimissuunad tänapäeval". Ka see toob päris vähe selgust. Autor loetleb esinenud teooriaid ja teoreetilisi aspekte. Tekst on üsna kokkusurutud ja arusaamine nõuab teatud eelteadmisi. Sääljuures "kolmanda rühmana" esitatud teooriad, mis on kaugelt kõige huvitavamad eetika õppijale, väärinuks põhjalikumat käsitlust.¹⁰

Lubatagu siinkirjutajal seda osa natuke täiendada. Eetika tõelise klassika moodustab deontoloogiline eetika ehk kohuse eetika, allakirjutanu soovitusel lühemalt "käsueetika". See on muidugi peamiselt lastekasvatuse, kombeõpetuse, mitmesuguste usuliste eluviiside õpetustes jm. Ilma käsueetikata on ühiskonnal ja kultuuril raske püsida. Ometi näib käsueetika osakaal tänapäevases etikadiskussioonis olevat vähenemas, küllap siis oma jäikuse tõttu. Selle-eest on suurema huvi osaliseks saanud konsekventsiaalne ("konsekventalistlik" on vigane ja vaevalt esinev termin) ehk utilitaristlik eetika ehk minu soovitusel kohaselt "sihieetika". Siin on rõhk talitamise tagajärjel või eesmärgil, täpsemini sihitavatel väärtustel. Sihieetika ütleb, et tuleb talitada nii, et see toob võimalikult palju hüvangut võimalikult paljudele (nagu autorgi märgib) ja et õige siht võib äärmusjuhul õigustada ka kahtlast tegu. Küllap on sihieetika tähtsustamisele kaasa aidanud kogemus, et tegelikus elus on eetiliste reeglite ristumine ehk eetilised dilemmad täiesti igapäevased. Nendel juhtudel ei aita reeglid, vaid tuleb hakata ise mõtlema, vaagida eri talitusalternatiivide ettenähtavate tagajärgede plusse ja miinuseid. Sihieetika on eriti oluline kollektiivsete ja poliitiliste otsuste tegemisel.

Autor räägib siin möödaminnes veel "motivatiivsest eetikast", millega ta usutavasti mõtleb seda, mida enam tuntakse *meelsuseetika* nime all. Hätahtlikkuse ja inimarmastuse tähtsust ei tohi eetikaga seoses unusta-

¹⁰Raamatu edaspidises tekstis, seoses Kanti (lk 77jj) ja Benthamiga (lk 81jj), toimub siiski käsueetika ja sihieetika käsitlus ning edasi (lk 92jj) ka vastav arutelu.

da, kuna need on suuremaks või väiksemaks osiseks igasuguses eetilises käitumises. Inimarmastuse puudumine või kaasinimese mittetunnustamine on eetilise hoiaku kõige otsesem vastaspoolus ja võib avalduda kõige jäledamate tegudena. Üldisemalt võime ütelda, et meelsuseetikas on tähelepanu koondatud inimese (eetilise subjekti) voorustele ehk tema moraalsetele kvaliteetidele.

Laanemäe nimetab "õiguste teooriat" käsueetika alla kuuluvana, nagu mitmed teisedki autorid, aga ilmne on ju, et poliitiline läänetuul on meile toonud *inimvääriskuse eetika*, koos demokraatliku inimesekäsituse ja inimõigustega. See on omaette eetikatüüp, mille printsibiiks on iga inimese õigus autonoomiale ja puutumatussele.

Eetikat tutvustades pidanuks autor kõnelema ka *eetilistest väärtustest*.¹¹ Need iseloomustavad nii eetilisi tegijaid kui nende eetilisi tegusid. Näidetena võiks tuua meile, tänapäeva eestlastele, paraja väärtuste buketi: ausus; kainus; vastutustunne; sõbralikkus ja vastutulelikkus; sallivus ja mittetõrjumine; kaasinimese respektseerimine; hoolivus ja vägivallatus; kontaktimeelsus; koostöömeelsus; perekonnatruudus.

Raamatu teises päätükis, "Moraali olemus" jääb arusaadavusest mitmes kohas puudu. Näiteks selgitades erinevusi tava ja moraalinormi vahel kirjutab autor: "Inimene ongi olemuselt moraalne. Inimene sündis inimsööjana (kannibalism). Moraalinormide kujunemise tõttu sai temast aga tsiviliseeritud inimene. See on moraaliteadvuse kujunemise kitsam küsimus." Mida me saame sellest omaks võtta? Edasi loeme: "Moraali võiks graafiliselt kujutada kolmnurgana. . ." Samas näemegi võrdkõlgset kolmnurka, teravikuga allapoole, milles on horisontaalse piirjoonega kaks eri välja. Aga selle kõrval on kolm seletust: "— normid, tavad", "— moraaliprintsiibid" ja kõige madalamal "— kõrgemad väärtused". Miks sellised häirivad lohakused? Autor jätkab: "Juba iidsetel aegadel eristati tegu, kavatsust ja mõistmist. Nii saadakse lihtne moraalni struktuurivariant: 1) kõlbeline teadvus; 2) kõlbeline tegu; 3) kõlbelised suhted." See struktureering on ometi nii sisult kui vormilt täiesti segane!

Alapäälkirja all "Moraali spetsiifika" kirjutab autor mitmesugustest mõtetest ja tähelepanekutest moraalni kohta, kord huvitavalt, kord veidi lahmivalt või jälle arusaadamatult. Järgmine alapäälkiri "Moraali paradoksid" tuleks hoopis kustutada, kuna vastav tekst ei esita mingeid

¹¹ Autor puudutab siiski teatud kõrgabstraktseid "eetikaprintsiipe" edasises tekstis (lk 94).

paradokse,¹² vaid toob jätkuvaid tähelepanekuid inimeste ebaehtsusest eetikaküsimustes.

Kolmas päätükk kannab päälkirja “Eetika ajalugu” ja on ülekaalukalt kõige pikem, täites üle kolmandiku raamatust. Kõigepäält autor annab teadusliku eetika isa au Aristotelesele (alles lk 62 seisab, et “Sokrates oli esimene, kes allutas eetilised probleemid teoreetilisele analüüsile”), kuid nendib samas, et eetikaküsimusi on käsitletud ennegi.

Siinkirjutaja tundis rõõmu, nähes, et Laanemäe osutab rikkalikule eetilisele temaatikale vanades kõrgkultuurides Egiptuses, Babülooonias, Vana-Indias, Vana-Hiinas, ning muidugi ka Vana Testamendi iisraellaste hulgas¹³ — sajandeid või koguni kaks tuhat aastat enne Sokrates ja Aristotelest. Huvitava konstateeringuna võtab autor kokku, et ühiste joontena vana-idamaade eetilistes õpetustes võib leida rohkem müstikat, vägivaldust, looduslähedust ja eetika kõrget väärtustamist.

Ja siis võtabki autor käsile kaks vana-ida eetilist õpetust. Ta kirjutab eriti üksikasjalikult *budismi* kohta, kaugelt ületades raamatu konteksti mahtuva. Tegemist on tõepoolest kultuurilooliselt huvitava lühimonograafiaga, kus antakse väga mitmekülgne pilt budismist, nagu unustades, et see peaks olema vaid päätükkiosake eetikaõpikus. Seda võib muidugi nimetada ülepakumiseks, aga autorile tuleb sellevõrra õigust anda, et kogu budistlikku õpetust võib pidada just eetiliseks liikumiseks ja mitte usundiks, kuna ta on inimkeskne ega räägi üldse jumalast. Budismi käsueetikas on õhtumaalasele vaevalt midagi võõrast, kuigi budismi enesevalitsuse ja mittevägivalla nõue on rangemad. Budistlik õpetus muus osas, oma suundumusega iseenda täiustumisele ja nirvaana saavutamisele, eriti veel pikaajalise meditatsiooni ja elujanu kustutamise teel, on aga küll võõras ja tänapäevase lääneliku eetika vaatenurgast kahtlane. Autor on avaldanud mõned tasakaalukad kommentaarid budismi kohta. Allakirjutanu tahaks siiski panna budismi propageerimise Eestis suurema küsimärgi alla, kuna meil on ennekõike tarvis tegelda kristliku kiriku elu ja usuõpetamise taastamisega.

¹²Ka edaspidises tekstis kasutab autor sõna “paradoks” liiga laias tähenduses.

¹³Ka ülal (alammärkuses 1) mainitud J. Veimeri teos sisaldab väga laiahaardelist kirjanduslikku materjali väga erinevatest aegadest (mille seos tänapäevase eetikaga polegi igakord selge). Vastavaid eetikaivadega maailmakirjanduse kogumikke läänemaailma eetikaõpikute hulgas ei näi leiduvat. Ühest küljest on laiahaardelisus sümpaatne, teisest küljest oleks tarvis koondada, kommenteerida ja seostele osutada.

Konfutsianismile on samuti, ilmses orientalistikavaimustuses, pühendatud liiga palju ruumi, millest pool on täidetud Konfutsiuse mõteteradega. Need on poeetilised värsikesed üsna hägusa eetikasõnumiga, kord pojalikkusest, kord inimlikkusest, kord tarkusest jm. Kaugum ajas, ruumis ning mõtveiisis on peaaegu ületamatu ja eetikahuvilisel ei ole kerge sellest vanahiina õpetusest söödavaid ivasid leida.

Imelik on avastada, et konfutsianismi tutvustusest on Laanemäe ligi 20 rida enam-vähem sõna-sõnalt ENE 4. köitest maha kirjutatud, allikat nimetamata.

Järgneb meile lähedasem ajalugu, kõigepäält sisukas ja huvitav ülevaade *klassikalise Kreeka eetikast*. Selle juurde võinuks kuuluda ka need vandetekstid, eriti olümpiavanne ja sõjamehevanne, mis on paigutatud kutse-eetika päätükki lk 138. Muus osas on siin arvustajal vaevalt põhjust sõna võtta.

Ka *kristliku eetika* käsitlus (6 lk) on häääl tasemel ja veenev. (Õieti on esimene osa sellest, Moosese kümne käsuga¹⁴ ja mõnede ridadega Jeesuse Kristuse mäejutlusest, paigutatud kutse-eetika päätükki, lk 136.) Pääasjalikult vaadeldakse siin Jeesuse tuntumaid ütleri evangeeliumides.¹⁵ Seejärel toimub väike arutelu Augustinuse õpetuse üle häääduse ja kurjuse kooseksisteerimise kohta, kusjuures põgusalt nimetatakse ka Aquino Thomast, Martin Lutherit ja Immanuel Kanti. Nüüdisaega esindab paavst Johannes Paulus II. Tema rõhutatud seisukoht, et kristlik eetika on igasuguse võitluse vastu, on üsna vaieldav, kuna ristiusk tõepoolest sagedamini näib olunud sõdimise motiiviks või ettekäändeks kui takistuseks. Kriitilist suhtumist võinuks märkida ka paavsti püsivasse vastuseisu kondoomide kasutamisele ülimalt tähtsa meetodina aidsiepidemia tõkestamiseks. Paavsti dogmaatilisus juhib tähelepanu fundamentaalsele küsimusele, kui järeleandmatult võib kaitsta käsueetilisi reegleid, kui need viivad sajad tuhanded inimelud otseteed traagikasse.

Uusaja eetika esindajatena tutvustab autor üsna põhjalikult Immanuel Kanti ja Jeremy Benthami eetikad (5 ja 6 lk). Need vaimuhiiglased on muidugi hästi valitud, ka omavahelise kontrastsuse mõttes. Kant esindab teatavasti eriti kindlat usku käsueetikasse. Tuntuim näide sel-

¹⁴Autor jätab nimetamata, et need on üldisemalt tuntud Martin Lutheri *Väikesest Katekismusest* "Jumala kümne käsuna".

¹⁵Millegipärast on raamatus (jutumärkides) antud Piibli-tsitaadid mitmel juhul keeleliselt moonutatud.

le kohta on tema “kategoriline imperatiiv”.¹⁶ Samas toob autor näiteid sellest, et Kant selle kõrval hindas mitmesuguseid väärtusi. Bentham on sellega kontrasteeruva sihieetika tähtsamaid esindajaid. Tema soovitas teguviisi kohta otsustada mitte lihtsate reeglite, vaid selle järgi, mis antud juhul toob tulemuseks võimalikult paljudele võimalikult rohkesti hüvangut. See on lihtne ja sümpaatne printsiip. Aga nagu Bertrand Russell olevat selgitanud, oskas Bentham lugu pidada ka moraalsest rahuldusest. Raamatus lühidalt äratoodud Benthami “naudingute”¹⁷ parameetrid ja “moraalne aritmeetika” ei ole kuigi huvitavad, aga tema karistusideoloogia tundub allakirjutanule seda olulisemana. See ilmes- tab nimelt pidevat eetikaliikide konkurentsi ka kriminaalõiguses.

Ehkki tunnustades Kanti ja Benthami sügavaid jälgi tänapäevaseski etikasse, ei saa päris rahule jääda sellega, et päättikk “Eetika ajalugu” lõpeb Benthami surmaga aastal 1832. Pärast teda on elanud ja eetilist mõtlemist arendanud Auguste Comte, Herbert Spencer, George Edward Moore, Bertrand Russell, John Dewey, Albert Schweitzer, William David Ross ja Charles Leslie Stevenson — keda on raamatu tekstis möödaminnes nimetatud —, samuti Richard M. Hare jt, kes esineb ainult soovitatava kirjanduse loetelus, ent näiteks ka John Stuart Mill (1806–1873), Henry Sidgwick (1838–1900), Axel Hägerström (1868–1939), Jean-Paul Sartre (1905–1980), John L. Mackie (1917–1981) ja John Rawls (1921–2002).

IV päättiki päälkiri “Eetilise nõude absoluutsus ja suhtelisus” töötab süüvimist kaasaegsesse etikasse. Ühe jooksva teemana leiame siin rivaliteedi käsueetika ja sihieetika vahel. Autor võtab nende tähenduses kasutusele uued terminid “[eetiline] absolutism” ja “[eetiline] relativism” (umbes nagu päälkirjaski). Ta selgitab probleemiasetust järgmiselt: “Paratamatult kerkib küsimus, kas on võimalik ühendada absolutismi utilitarismiga.” Aga samas kirjutab: “Vastuse peaksid andma eelnenud

¹⁶Kategoriline imperatiiv lihtsustatud sõnastuses: “Talita nii, et su teo põhimõtet kõlbaks võtta üldise käitumishinnangu aluseks!”

¹⁷Ilmselt Bentham kohati mõtlebki “naudingut” tähenduses ‘hümu joovastav rahuldamine’. “Naudingu” sõna kasutamine laiemas tähenduses ei ole aga õnnestunud. Inglise sõnapaari *pain* ja *pleasure* sobivate vastete leidmine eesti keeles on raske ja nende tõlkimine ‘kannatuseks’ ja ‘naudinguks’ (nagu on ette pannud Igor Gräzin) ei ole rahuldav. “Kannatus” on pääleegi kahemõtteline. Isiklikus mõttes tuleb ehk läbi ajada sõnapaariga “vaev” ja “mõnu”. Sotsiaalses tähenduses sobiksid võib-olla “häda” ja “hüvang” (ka Laanemäe kasutab kohati hüvangu-sõna).

analüüs ja [igaihe] omaenda mõtted." Peaksid andma küll, aga mitte ei anna.

Muidu on selles päätükis palju aksioloogilist arutelu. Kõigepäält üsna lühidalt "hääduse" ja "hüve" tähendusest. Siis tulevad autori "eetikaprintsiibid", s.t eetilised nõuded, mis on käitumisnormide aluseks. Alapäälkirjas on need "humanism, solidaarsus, altruism, patriotism"; tekstis lisandub "kollektivism" (mis võikski ära jääda). Need eetikaprintsiibid näivad olevat omavahelises suguluses 'inimarmastuse' mõiste ümber, ainult et solidaarsuses ja patriotismis on ka suur ühise huvi komponent.

Sellele järgneb alapäälkiri "Eetika kategooriaid", mis on "sõprus, armastus, õnn, kohus". Kõik neli "kategooriat" on raamatus üliõpilaste poolt tutvustatud ja suure põhjalikkusega analüüsitud. Kogu seda päämiselt sotsiaalpsühholoogilist, kahjuks vähemal määral eetilist materjali on muidugi huvitav lugeda, aga tsiteerivate allikate rohkus ja mõnede arutluskäikude laialivalgusus viivad jutu pikale. Võib imestada, miks nii igituttavat mõistet nagu "sõprus" on üldse tarvis selgitada. "Armastuse" mõiste on keerulisem ja seda käsitlev tekst on päris pikk, äärmiselt lugemuslik ja põhjalik ning illustreeritud kahe kolmnurkse skeemiga armastuse "põhistiili" või "komponentide" kohta. Artiklis on veel paar analüüsivat punktoetelu. Arusaadavalt ei suuda autor[id] mingit sünteesi pakkuda, vaid jätavad lugeja kogu selle armastuse killustikuga istuma. "Õnne" artikkel on parajam ja normaalsem. Ja lõpuks on "kohuse" analüüs ehk liigagi lühike ja põgus.

Mõned väited just armastuse artiklis on kahtlased või lausa ekslikud. Võigas on ka lugeda üksindustunde kohta: "Nüüdisaja kultuuris otsib inimene tavaliselt [sic!] lahendust alkoholist ja narkootikumidest." Olgu, et autor (ja juhendaja) ise ei poolda joobesse põgenemist, aga narkootikumide tarvitamise iseloomustamine "tavalisena" või "nüüdisaja kultuuri" juurde kuuluvana on vastutustundetu ja pidanuks olema mõeldamatu eetika-alases õppekirjanduses.

"Eetika kategooriaid" vajavad veel täpsustamist. Ei ole kerge siin leppida terminiga "kategooria", mis küll on korrektne klassikalise filosoofia terminina, aga mis ju tänapäeva üldises keelepruugis tähendab ainult 'liiki' või 'alamliiki'. Autori enda poolt alternatiivselt antud "põhimõisted" on parem sõna. Aga kes on ütelnud, et just need neli raamatus esitatud mõistet kuuluvad põhimõistete kategooriasse? Miks eelmainitud eetikaprintsiibid ei kuulu siia? Ja miks ei sobi näiteks "sõprus" ja "armastus" omakorda eetikaprintsiipide sekka? Ja veel: Miks ei kuulu põhimõistete hulka näiteks "häädus", "õigus", "õiglus", "rõõm", "[inim]õigused", "vabadus", "loomutäius", "voorus", "seadumus ehk sättumus", "ausus",

“hää tahe”, “ligimene”, “alandlikkus”, “respekt”, “hoolivus”, “viisakus”, “truudus”, “süüme”, “vastutus kohustusena”, “siht ehk eesmärk”, “eetiline norm”, “tegu ehk toiming”, “eksimus”, “vastutus teo eest”, “süü”, “patt”, “karistus” või “andustus”? Ilmselt on “põhimõistete” puhul tegemist täiesti suvalise kategooriaga.

V päätükiga “Turumajanduse eetika” liigub autor individuaalselt üldeetikalt päämiselt korporatiivsele (ühingute ja ettevõtete) ning majanduse eriala eetikale, millel ühtlasi on seos poliitiliste teevalikutega. Vaatamata põhiteema muutusele erialases suunas on tekst ja sõnum jätkuvasti arusaadavad ka lihtinimesele. Turumajanduse ainestik on muidugi ka eriti aktuaalne Eesti postsotsialistlikus ühiskonnas. Turumajanduse eetika on üks raamatu parimaid päätükke.

Õieti on selle päätüki viimasel leheküljel veel üks omaette teema. Siin, majanduselu arutluste varjus, lühidalt ja tagasihoidlikus sõnastuses võtab autor ainukordselt üles *eetika olukorra Eestis*. Autor on ilmselt mures eestlaste “madala eetilise kultuuri” ja sellega seotud “tõsiste probleemide” pärast, ka eetikast huvitatuse ja asjatundlikkuse puuduse pärast. Need probleemid ja muremõtted väärinuks hoopis julgemat esitamist, omaette päälkirjastamist ja sisukama ülevaate andmist. Eesti eetikaõpiku autorit kohustab selleks kurb asjaolu, et *eetika puudulikkus on praegu Eesti riigi ja rahva kõige suuremaks probleemiks* (madala sündimuse kõrval). Petta saamisega või traumatiseeriva, alandava või lihtsalt hülgava kohtlemisega võib Eestis kokku põrgata mitmesugustes oludes kas või iga päev. Korrupsioon ja kuritegevus ületavad talutavuse piiri. Puudulik eetika viib elukvaliteedi alla, koormab tervist, tekitab poliitilise rahulolematuse, rikub sageli õhkkonda kodudes, vähendab tahet lapsi sünnitada ja nende eest hooli kanda, suurendab väljarändu, peletab eemale turiste, ehmatab välis-eestlasi ja pidurdab majandusarengut. Vajalik oleks uurida, täpsemalt mis on põhjustanud ja jätkuvasti põhjustab praeguse eetilise madalseisu. See oleks tähtis ülesanne ühiskonnateadlastele.

Tuleks muidugi ka lähemalt arutada — ja see on juba õpperaamatu koostaja ülesanne — millistel tasanditel ja millise metoodikaga tuleks õpetada eetikat lastele ja noortele, üliõpilastele ja spetsialistidele, ajakirjanikele ja poliitikutele. Eetikaõpikud üldiselt kipuvad kõrvale jätma kõik otsustava tähtsusega küsimused seoses laste ja noorte eest hoo-

litsemisega ning nende kasvatamisega eetilisteks inimesteks.¹⁸ Eetika ainekumpeaks peaks loomulikult kuuluma ka eetika pedagoogika.

VI päätükk kannab pealkirja "Eetika ja kutse-eetika". See kahe- ne pealkiri on vastavuses päätüki faktilise sisuga, aga ebaselgeks jääb, miks autor on otsustanud siin üldeetilist ja kutse-eetilist ainet kokku segada. Parem oleks olnud koostada puhas kutse-eetika päätükk. Li- saks kutse-eetikale on ta päätükki mahutanud "etiki" mõiste tutvus- tuse, väikese ülevaate üldeetika koodeksitest (Moosese kümme käsku, osa Jeesuse mäejutlusest ja mõni sõna Rousseau maksimidest) ja Vana- Kreeka olümpiavande, nagu on juba ülemaal puudutatud. Ühe sissejuha- tusena kutse-eetika küsimustesse, ehkki alles kuuendal leheküljel, esitab autor huvitavat ajaloolist materjali.¹⁹

Autor alustab päätükki arvamusega, et kutse-eetikate olemasolu põhjuseks on ametialaste suhete "kõrge pingeväli ja sellest tulenev oht [minu rõhutus siin ja alamal, A.A.] paljudele inimestele". Üks lehekülj alamal ta täiendab seda oletust kutse-eetika "põhimõistetega", nimelt et kutsealal enamasti lasuvad kohused, vahel ka kõrgendatud vastutus, et tähtis on ka elukutse au ja väärikus, et mitme tegevusala juurde kuulub õigluse ning objektiivsuse nõue, ja et kutsetöös on sageli tarvis tak- titunnet. Sellele lisaks nimetab autor humanismi ja — ilmselt vähem olulisena — optimismi printsiipi. Autor oleks võinud täpsemalt kirju- tada "kõrgendatud vastutusest" ja "kohustest". Eriti oluline oleks olnud vaadelda võimu küsimusi.

Raamatus oleks tulnud selgemini esile tuua mitmete elukutsete juur- de kuuluv eriline vastutus ja kohusetruuduse ning aususe nõue, mille aluseks on riiklik volitus, omandatud praktiseerimisõigus vms. Volitu- sega elukutse pidajal on harilikult eriti usaldatav ja prestiižikas kutse- roll. Niisugune volitus eeldab muidugi ka riigi huvide arvestamist, mis omakorda tähendab võimu (riigi nimel). Ainult politseinik tohib relvaga ähvardada, ainult arst tohib haigeiks tunnistada, ainult kohtunik (kaas- istujatega) tohib karistust kohaldada jne. "Volitatule" on iseloomulik, et tema kutseroll tähendab enam kui tema isik. Ta ei konkureeri oma kolleegidega. "Volitatu" kutse-eetika sisaldab kõigepäält nõuet truuks

¹⁸Rõõmustava erandina võib osutada Maie Tuuliku ülal (alamärku- ses 1) nimetatud vihikule, mille soovitusi tuleks vaadelda ja kommenteerida.

¹⁹Ei saa nõustuda autori seisukohaga, et kutsevanne on näide kutse- eetika koodeksist. Vanded on vanaaegsed või vanamoelised, pühalikud ja tüüpjuhul vandujat ametisse pühitsevad.

jääda oma kutserollile, s.t volitusele. Ümberpöörduvalt võib ka ütelda, et “volitatu” kutse-eetika kaalukam osa on tema ettekirjutatud kutseroll.

Üldisem probleem kutse-eetikas on, et töötaja ja kliendi vahekord võib olla ebavõrdne, mis tihti annab töötajale tähelepanitava võimu. Mingil määral on elukutsevõim loomulik. Kus on kohuseid ja vastutust, peab ka olema võimu kohuste täitmiseks. Edasi on sellel, kellel on midagi anda (hääd nõu, abi, kaupa), teatud võim teise üle, kes seda vajab. Veel annab kliendi (näiteks hoolealuse) sõltuvus ja alternatiivitus kutsetöötaja võimuhimule mänguruumi. Arstil näiteks on — tõeliselt või näiliselt — mitmekordne võim patsiendi üle. Võimu on ka lastekodutädil kasvandiku üle, õpetajal õpilase üle, automehaanikul autoomaniku üle, linnaametnikul kodaniku üle, vangivalvuril vang'i üle, sotsiaaltöötajal vaese üle, hooldajal vanuri üle.

Kliendi positsioon võimuka kutseinimese ees võib olla ängistav, rusuv ja alandav. Muidugi on kutsetöö juures ebaeetiline oma suhteliste võimu rõhutada oma kõheda enesetunde või halva tuju parandamiseks või võimu ära kasutada veelgi egoistlikuma sihiga. On päris selge, et paljude tööalade kutse-eetilised reeglid peavad kutsevõimu ohjeldama. Nõnda peavad mitmesugused kutsetöötajad olema lojaalsed kliendile, arvestades ja mõistes tema vajadusi ning püüdes saavutada hääd kontakti ja koostööd.

Kutsevõim on teatud seoses monopoolse seisundiga. Vaba turumajanduse konkurents on plaanimajanduse-aegse võimu ära võtnud näiteks poemüüjalt. Võib ütelda, et võim on läinud ostja ehk kliendi kätte. Vaba majandus teeb kliendi “kuningaks”. Teoreetiliselt (harvemini praktiliselt) võib patsient ehk klient eemalduda ka võimutsevast arstist või advokaadist, valides leebema konkurendi. Tänu muuhulgas kliendi tugevnenud positsioonile on kutse-eetikas välja kujunenud nn *teenindusmoraal*, s.o lahke abivalmidus. Ühe detailina võib veel nimetada, et kutsevõim ja kliendi-patsiendi-õpilase sõltuvus toob kaasa erootilise vahekorra keelu, kuna ka niisuguses litigikkumises on võimu kuritarvitamise sugemeid.

Võib-olla on tarvilik rõhutada, et võim tähendab kõigepäält vastutust ja kohustusi. Eriti juhataja kohale pürgija peab teadma, et kõrge koht tähendab rasket töökoormat. Tuleb välja juurida korruptiivne arusaamine, et võim tähendab mugavusi ja raha, et võib oma partnerile või kliendile “vastutuleva” otsuse eest isiklikku tasu vastu võtta või isegi nõuda.

Autor käsitleb lähemalt ja informatiivselt tänapäevase insenerieetika ja ametnikueetika koodekseid rahvusvaheliselt ja Eestis.

Viimases, VII peatükis “Uus eetika loomisel” on autor kõige emotsionaalsem. Ta alustab tänapäevase maailma igasuguste halbade aren-

gutendentside kirjeldamisega ja ennustab seega üsna tumedat tulevikku. Maailmas on palju tõsiseid probleeme, tõhusaid lahendusi esineb vaevalt üldse ja inimene on kaotanud oma põlised väärtushinnangud. Autor meenutab meile sedagi, et pärast tuumasõda elavad meie planeedil ainult bakterid, vetikad ja seened. Muidugi on iga lugeja autoriga nõus, et meie maailmas on tarvis rohkem kaitset perekonnaelule ja vanadele väärtustele, üldse rohkem hoolivust ja koostöövalmidust, rohkem teadlikkust ja vastutustunnet, rohkem rahvusvahelisi kokkuleppeid ja tegevusprogramme! Aga teekond harmoonilise maailmani on kindlasti väga pikk, ja me teame praegu tõesti liiga vähe selle teekonna õigest suunast ja käänakutest. Autor ise ei nimeta, et me oleme siin astunud *poliitikasse*. Kui keegi üldse püüab maailma laevukest tuleviku kariidest mööda juhtida, siis on need vastutustundelised poliitikud, kes hoiavad kontakti futuroloogidega. Võib-olla on eetika alal õigemgi loobuda kaugprognoosidest, seada oma sammud teadaolevate lähisihtide poole ja hoolega hoiduda eetilistest taandumistest.

Autor jätkab “hoolivuse eetika” tutvustamisega, tuginedes mõnedele üsna hiljutistele üllitistele. Lugejale jääb ebaselgeks, mida uutset selles õieti on. Aktiivne hoolimine ja ka “hoolivus ise” on alati olnud eetilise hoiaku nurgakiviks.

Päätüki kolmas osa, *keskkonnakaitse eetika*, näib olevat selle päätüki põhiteemaks. Autorile tuleb õigust anda selles, et ökoetikat ei tohiks olla raske kaasata eetika mõistesse, kuna elavlooduse väärtused, teadlikkus ning hoolimine tulevikuinimeste elutingimustest ja ökoloogiline vastutustunne on küllaltki sarnased üldeetika alustega. Laanemäe arutab mitmesugused ökoloogilised probleemid läbi ja oskab loodust rikkuvale inimesele moraalset süüd panna. Küllap selles osas on meie kõigi teadlikkus ja hoolivus kasvamas. Ei tea, kas sihilikult või juhuslikult on autor sellest lõigust välja jätnud päevapoliitikast tuntud ökoloogilised dilemmad, näiteks energeetika- ja kliimaküsimustes.

Kokku võttes on Laanemäe eetikaõpik teretulnud, sisukas ja vajalik raamat. Märnatav on kahjuks, et tegemata on jäänud kirjastaja redaktioniline kontroll ja töötlus. Autor on võib-olla liigseltki rõhku pannud sisu hulgal ja mitmekesisusele, selmet süüvida põhiprobleemidesse. Eesti eetikaõpikus tahaks ka väga leida ülevaadet ja analüüsi eesti rahva eetika pooldest kurvast tänapäevast ja autori palavamast andumust ning ettepanekuid selle inimlikustamiseks.

Ants Anderson

VÄITLUS

NÕUKOGUDE REŽIIMI JÄLJED EESTLASTE VÄÄRTUSTEADVUSES?

Rein Taagepera, “Baltimaades valitsevad hoiakud ja korrupsioon maailma kontekstis.” — Akadeemia, 2003, nr 3, lk 601–620.

Rauno Salupere:

Rein Taagepera on esitanud oma nägemuse eestlaste väärtusorientatsioonidest, nende erinevustest ülejäänud Euroopast ning erinevuste põhjustest. Artikli peamiseks järeldesteks on, et “eestlased on vaimset sovetistatud rohkem, kui nad ise võimalikuks peavad” ning et Eesti moodustab koos ülejäänud postsotsialistlike riikidega omaette klasteri, hälbesopi, mis selgelt vastandub ülejäänud arenenud lääneriikidele.

Objektiivsetele faktidele on raske vastu vaielda — on ju nii Ingleharti ja Bakeri (2000) maailma riikide väärtusorientatsioonide kaardi või aluseks olevale maailma väärtushinnangute uuringu (*World Value Survey*) metoodikale väga raske midagi ette heita. Siiski tahaksin siinkohal avada Ingleharti ja Bakeri loodud telgede olemust (ning seeläbi ka nende tähendust) võimalikult laial tasapinnal. Seda tehes loodan pisut pehmen-dada Rein Taagepera järeldusi ning pakkuda alternatiivset seletust Eesti positsioonile ja ühtlasi anda lootust, et Eesti võib naasta Euroopasse ka oma praeguste väärtusorientatsioonidega.

Inglehart ja Baker (2000) kasutavad oma töös kaht universaalset väärtusorientatsiooni, mis moodustavad kahemõttelise teljestiku. Nendeks mõõtmeks on *traditsionaalne vs. sekulaar-ratsionaalne* ning *ellujäämine vs. eneseväljendus* (viimase asemel on laiemas käibes terminid *materiaalsed ja postmateriaalsed* väärtused).

Väärtusorientatsioon on väärtuste kogum, mis on koostatud (just nimelt koostatud — nad ei teki iseenesest!) nii kvalitatiivselt (sisuliselt) kui kvantitatiivselt (vormiliselt) korreleeruvatest väärtustest. Tahaksin rõhutada, et antud käsitluses (Inglehart, Baker 2000) tu-letatakse mõlemad orientatsioonid ainult 10 küsimusest (tunnusest)

ning mitte kõigist tunnustest. Järgmiseks loogiliseks küsimuseks on võimalike universaalsete, kultuuridevaheliste orientatsioonide arv. Universaalsete väärtusorientatsioonide arv ei ole teada — see kõigub tavaliselt 10 (Schwartz 1992) ja 4 (Hofstede 2001) vahel. Nende vahele paigutub samuti kõrgelt hinnatud Kluckhohni ja Strodtbecki klassifikatsioon 1961. aastast, mis koosneb viiest kultuure eristavast polaarsest väärtusorientatsioonist. Universaalsete väärtusorientatsioonide rohkus ning nõrk teoreetiline raamistik on olnud ka kriitika objektiks (nt Roe, Ester 1999). Inglehart ja Baker (2000) kasutasid neid kaht orientatsiooni, sest nende põhjal tekkiv pilt annab graafiliselt kõige paremini edasi kultuurilisi erinevusi. Seega on universaalsete väärtusorientatsioonide valik suhteline ning tulemused ei saa olla absoluutselt tõsikindlad. Kui tuua mingeid kvantitatiivseid tõepära näitajaid, siis konkreetselt Ingleharti ja Bakeri (2000) töö puhul kirjeldab esimene telg (*traditsioonilisus—sekulaar-ratsionaalsus*) 44% rahvustevahelisest variatiivsusest ning 26% individidevahelisest variatiivsusest, teise telje (*materiaalsed—postmateriaalsed väärtused*) vastavad kirjeldusastmed on 26% ning ainult 13%.

Eesti paigutumist esmapilgul lääne inimese pilgu järgi ehk mitte kõige respektieritumasse naabrusesse 1990. ja 1996. aasta andmete alusel ei ole mõtet vaidlustada. Rein Taagepera seletab seda kommunistliku okupatsiooniga. Sellist seletust toetaks fakt, kui samasugune uuring oleks läbi viidud paar-kolmkümmend aastat varem ning andnud samasuguseid tulemusi või vähemalt viidanud võimalusele trendi tekkeks.

Eestlaste väärtusorientatsioon on uuritud 1970. aastate algusest peale. On leitud (Saarniit 1995, 1998), et eestlaste väärtusteadvust võib jagada kaheks perioodiks.

Esimiseks perioodiks on 1970. ning 1980. aastad. Seda perioodi iseloomustab stabiilsus nii ühiskondlikus elus kui ka majanduses, majanduse kasv, haridustaseme tõus — üldine ja pidev inimeste heaolu tõus, mis, tõsi küll, 1970. aastate lõpuks mõnevõrra aeglustus, kuid siiski toimus (Helemäe, Saar, Võõrmann 2000). Saarniit (1995, 1998) märgib mitmete uuringutele tuginedes kokkuvõtvalt, et 1970. aastate alguseks oli noorte seas kujunenud stabiilne väärtushierarhia, mis domineeris terve kümnendi ja edasi kuni 1980. aastate keskpaigani, ning hakkas siis aegamisi muutuma. Sellist väärtushierariat on nimetatud **sotsialistlikuks väärtushierarhiaks**. Selle väärtushierarhia tipus domineerisid üldkultuurilise ning professionaalse enesearengu ja eneseväljendusega seotud väärtused. Nendele järgnesid altruistlikud väärtused. Hierarhia alumise otsa moodustasid ainelised väärtused ning kõige lõpus asusid sotsiaalse positsiooni ning karjääriga seotud väärtused. Siit järeldus: 1970. aasta-

tel ning 1980. aastate alul olid eestlased oma väärtusorientatsioonidel rohkem eurooplased kui praegu. Samade tulemustega satuksid eestlased arvatavasti praegusel kaardil otse kõige arenenumate riikide hulka.

Teine etapp — muutused väärtushierarhiates — hakkas vaikselt peale juba 1980. aastate keskpaigast-lõpust. Sellest ajast alates on eestlaste väärtusteadvus kaugenenu läänest. Seda perioodi iseloomustab majanduskasvu pidurdumine, ainelise heaolu vähenemine, krooniline defitsiit jne, ühesõnaga: kogu süsteemi ebaefektiivsemaks muutumine. Raske, kui mitte võimatu on tuua välja transformatsiooniprotsessi algust, kuid selged muutused olid olemas juba 1990. aastate alguseks. Seda ni het on nimetatud väärtusteadvuse enesekeskse pragmatiseerumise protsessiks ning tulemust **postsotsialistlikuks väärtushierarhiaks** (Saarniit 1998). Selles hierarhias haarasid kõrgemad positsioonid ainelise heaoluga seotud väärtused ning sotsiaalse positsiooniga seotud väärtused, mis, rõhutan veel kord, olid väga madalaid hinnanguid saanud eelmiste kümnendite lõikes.

Eelmiste kümnenditega võrreldes oli 1990. aastate alguseks eestlaste väärtushierarhia säilitanud oma kuju mõõdetuna *traditsioonilisuse* — *sekulaar-ratsionaalsuse* teljel, kuid üleminekuperioodi majanduslikud raskused (mis inimeste jaoks väljendus eeskätt inflatsiooni, defitsiidi, talongimajanduse ning üldise hirmuna homse päeva ees) olid muutnud nii palju eestlaste väärtushierariat, et seda võib käsitada drastilise tagasimineku *materiaalsete* väärtuste poole. *Postmaterialistlike* aspektide väärtustamine ei ole võimalik, kui ei ole loodud piisavat majanduslikku heaolu ning stabiilsust.

See tendents (liikumine *materialistlike* väärtuste kõrgema hindamise poole) jätkus ka sama uuringu järgmise etapini 1996. aastal. 2000. aasta andmetel on see liikumine peatunud. Liikumist vasakule ning peatumist võib interpreteerida 1990. aastate alguse majanduslikust ebastabiilsusest tekkinud ilmingute lahtuva inertina, mis on tänaseks peaaegu raugenud. Nagu näha, ei olegi eestlaste väärtushinnangute erinevused lääne heaoluühiskondade inimeste omadest nii väga otseselt seotud kommunistliku režiimiga või ideoloogiaga, vaid pigem selle režiimi kokkukukkumise kaasnenu majandusliku madalseisuga.

On põhjust arvata, et praeguse Eesti majanduskasvu tingimustes võib toimuda jällegi nihe Ingleharti ja Bakeri (2000) kaardil paremale, eemale majandusliku staatuse hindamisest eneseväljenduse poole, tänu sellele, et iga uus põlvkond kasvab üles eelmisest majanduslikult stabiilsemas ühiskonnas.

Kirjandus

- H e l e m ä e, Jelena, Ellu S a a r, Rein V ö ö r m a n n 2000. *Kas haridusse tasus investeerida?: Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuste alusel*. Tallinn: Teaduste Akadeemia kirjastus
- H o f s t e d e, Geert H. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. 2nd ed. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications
- I n g l e h a r t, Ronald, Wayne E. B a k e r 2000. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. — *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19–51.
(Ka: http://www.worldvaluessurvey.org/Upload/5_19-51_IN.PDF)
- R o e, R., P. E s t e r 1999. Values and work: Empirical findings and theoretical perspective. — *Applied Psychology: An International Review*, Vol. 48, No. 1, pp. 1–21
- S a a r n i i t, Jüri 1995. *Eesti noorte väärtushinnangud läbi aegade*. Tallinn: Eesti Vabariigi Kultuuri- ja Haridusministeerium
- S a a r n i i t, Jüri 1998. Postsotsialistlike väärtuste teooria piirjooni: Eesti noorsoo longituud- ja kordusuurimuste tulemuste üldistus. — Paul Kenkmann, Jüri Saarniit (toim.). *Longituuduurimused: Kogemusi ja tulemusi*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 174–198
- S c h w a r t z, S. H. 1992. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. — Mark P. Zanna (ed.). *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 23. Orlando, FL: Academic, pp. 1–64

ABSTRACTS

MARIO ROSENTAU. *A vision of the European constitution*

The legal formulation of Europe's unification does not mean summing up political achievements, as it has usually been when new states are created. It is a process looking into the future, open to undiscovered prospects. The EU is integrating into a public law subject of a new type. If the EU is not turned into a federation, its constitutional structure will be characterized by multiplicity of subjects. This means that the subjects of European constitutional law simultaneously include the EU, each of its member states and various associations of the latter. The EU will be a conjoined democracy. Multiplicity of subjects, however, is an unprecedented phenomenon in public law; it should be taken into consideration regarding several aspects of the EU. The first requirement is general innovative approach — politicians and lawyers have to invent new legal forms and instruments, and not attempt to fit the EU into the traditional mould.

What should the European constitution be like? One of the functions of a legal system is its protective function. Nowadays, its most significant instrument is human rights. In addition, at the EU level, the objects of the protective function are ethnic and cultural diversity, humanistic ideals, democratic ideas and practises, collective security of Europe, etc. The great aims of European unification should be fixed in the legal forms and procedures of the EU so that they would function as legal arguments in administration of justice. If that requirement is not fulfilled, we have to do with empty words.

Although, generally the functions and qualities of constitutional law should be viewed in normal situations, it is also essential to prepare them for functioning in unstable and critical situations. The EU constitution should be flexible but unbreakable: even if most of the EU structure became dysfunctional, still a certain amount of principles should remain that no educated and democratically thinking European would abandon

in any situation and around which the nations of Europe could converge at a difficult moment.

The EU does not need a constitution to found a state. The minimalist and flexible constitutional law of the EU might consist of three sources at different levels, which could be called (1) europrinciples, (2) euroinstitutions and (3) europandects. These would form a hierarchical system of constitutional law.

The europrinciples would form the hard core of the European legal system, the other levels, however, a flexible protective belt. Any legal acts of the EU and its member states should harmonize with europrinciples. The europrinciples would express in an authoritative form Europe's humanistic worldview. This is an integrated principal position that the development of social, political, ethical and legal thought has reached and adherence to it is an inevitable attribute of human life now and in the future. (Auth.)

JAAN KROSS, ENN SARV. In memory of Ernst Kull

A remarkable period in the political activities of Ernst Kull (1903–1964) began on 18 June 1940 when the whole Republic of Estonia had been subjugated by Soviet ground, naval and air forces and the People's Commissariat of Internal Affairs, and the Soviet occupation began.

The first and probably the most massive resistance movement of the Estonian people was initiated on 5 July 1940 by Jaan Tõnisson, who had earlier opposed the authoritarian regime established by Konstantin Päts in 1934. On 5 July 1940, elections of the new Parliament were called. The secret aim of the Soviet occupiers was, by using any kind of oppressive means and fraud, to achieve the majority in the Parliament and, thus, create an obedient legal tool to justify the annexation of Estonia. Only three and a half days were allotted for nominating the candidates. On the last day, the occupation regime unlawfully demanded the presentation of election platforms. The pro-independence forces managed to collect 6,000 signatures in support of their candidates, fulfil all the additional requirements and keep calm in the atmosphere of oppression and intimidation. Thus, 70 opposition candidates were registered. Zhdanov, the Soviet coordinator of the election parody, was not able to do anything but have the nationalists' candidatures arbitrarily invalidated so

that only the Moscow-minded candidates of the Communist Party remained. Jaan Tõnisson had fully achieved his aim — determined resistance by 6,000 Estonians had thwarted the occupiers' attempt to stage the convocation of democratically elected body of people's representatives.

During these "elections", Ernst Kull acted as the manager of the resistance organization; his responsibility was to raise all the necessary finances. Simultaneously, he was Jaan Tõnisson's personal representative in all election procedures. He collected the signatures to support his candidate, drafted and submitted the necessary documents, including the election platform and finally even lodged a complaint against the flagrant breach of election law.

The year of Communist terror, when Tõnisson and other Estonian leaders were arrested, was followed by the German occupation (1941–1944). A number of opposition candidates who had not been repressed by the Soviets started to create a new democratic opposition and founded the National Committee of the Republic of Estonia (NCRE). Until February 1944 it operated as a resistance movement; then, however, its centre defined itself as a legal organization, which became a legation of all Estonian parties and two largest resistance organizations. The acting president of Estonia Jüri Uluots recognized the centre as an underground parliament and sent his representative there.

The organization's four-member core had been analysing the situation from the outset of the war and reached the conclusion that Germany would be defeated and the restoration of Estonia's independence could be based on the Atlantic Charter. They emphasized the necessity of concentrating on diplomacy and seeking support for Estonia from the West. The core members left for Finland and Sweden in late 1942 and early 1943. They formed the foreign mission of the NCRE, which formed a link between foreign ambassadors and Estonia. In Estonia its activities were coordinated by Ernst Kull, who had joined the NCRE as early as in the autumn of 1941. He took over the information network that had been created to serve the diplomats. That marked the beginning of the most important period in Ernst Kull's life, which assured him a place in Estonian history.

An essential aspect in Ernst Kull's activities under the German occupation was supplying the foreign mission with the information and money necessary for their work and development of the NCRE into an extensive underground organization. It became the largest functioning nationalist centre on behalf of which foreign ambassadors could act. What is most important — the existence of the NCRE and its activities provided the most convincing proof of Estonians' firm commitment to independence, and therefore, the West continually refused to recognize Estonia's annexation by the Soviet Union until the restoration of independence.

At the end of April 1944, the NCRE that functioned as an underground parliament was hit by a wave of arrests. Among others, the German occupation authorities arrested Ernst Kull. However, the NCRE members who had escaped arrests restored the organization, recruited new members and continued underground work. On 1 August 1944, the NCRE, with J. Uluots's consent, proclaimed itself the executive authority in Estonia until the formation of a constitutional government. On 18 September 1944, the acting president J. Uluots appointed Otto Tief's government, to which the NCRE handed over its authority.

The greatest merit of Otto Tief's government and the following governments in exile was preservation of the continuity of Estonian statehood. This put Estonia as well as the other Baltic states into a different situation compared to other territories striving for independence from the Soviet Union. Western support to us could not pose "a threat to European stability" but meant restoration of the pre-war situation, thus serving the interests of the same stability.

After imprisonment by Germans and, immediately after that, by Soviets, the years spent at labour camps, banishment to Siberia and the following discrimination in homeland, Ernst Kull died in 1964. His activities in the NCRE as one of the carriers of the continuity of Estonian statehood have granted him a lasting place in Estonian history.

HEINO TÜRNPU. Three helpful associate professors: How the representatives of decaying intelligentsia took up productive work

STEFAN HILDEBRANDT. Truth and value of mathematical cognition

Now and then, mathematicians feel worried that the public does not properly appreciate their speciality; sometimes, however, they cannot escape the need to deliver an eloquent speech from which their science would benefit. Still, the author's aim is not to prevent the misuse of mathematics or to protect it against educated loathers but only to seek the truth of mathematical cognition.

Euler was of the opinion that all cognizable truths can be divided into three categories — first, experiential truths, second, truths of reason, and third, truths of faith.

In recent times, even in mathematics, the truths of reason seem to largely rely on the truths of experience and faith, at least if we include computer-obtained results under the latter. No doubt, some scientists are unwilling to acknowledge the fundamental difference between the microchips of a computer and the human brain, whereby the differentiation between the truths of reason and experience would disappear completely, or at least the borderlines between them would be hazier than we would like. This, however, does not mean that one should give up formal proof as the only decisive criterion of mathematical truth and replace it by computer experiment.

The fusion of truths of reason and experience has repeatedly given ground for disputes between mathematicians and physicists. A well-known example is the so-called Dirichlet principle. This principle of proof entered the history of mathematics because in the last century here the concepts of "minimum rate" and "lowest limit" were confused. When Weierstrass had discovered and criticized the mistake that had remained unnoticed even by Gauss, Dirichlet and Riemann, mathematicians acknowledged that in each concrete case the existence of the minimum rate has to be proved. Physicists, however, were of the opinion that the problem of existence will solve itself thanks to "evidence". To put it bluntly, in the case of this "principle", we have to do with a method of proof the

correctness of which is proved by the existence of certain objects. The deceptiveness of the method of proof consists in the fact that often the existence of problematic objects is only seemingly evident; at closer inspection, it proves to be a complicated question. At any rate, the Dirichlet principle is wrong only sometimes; often, and in a number of essential cases, it is valid.

The irrefutability of arithmetic axioms has not been confirmed yet. The activity of most mathematicians has been and is based on the maxim: experience shows that cautious application of the main axioms and logical aids does not cause contradictions. Thus, let us wait and see what the searchers for the basics discover. Moreover, the seemingly secure world of mathematicians and their belief in the potential provability or refutability of all mathematical assertions received a devastating blow in the 1930s; compared to that, today's attacks seem harmless as they are much less thoroughgoing. Then, Kurt Gödel showed that, for any finite system of axioms, there is an assertion that can be formulated using the concepts of this axiom system; its correctness, however, cannot be proved within this axiom system. Briefly, no matter how one acts, one always reaches dubious assertions. Mathematicians have not overcome this shock until the present day.

When speaking about the value of mathematical truth, the author quotes Hardy, according to whom a mathematical theorem can be evaluated by its generality and depth. To illustrate these criteria, one can provide two examples from the previous century: the theory of analytical functions of the complex variable in relation to elliptical and Abel's integrals theory and, on the other hand, Hamilton-Jacob's theory, which forms the mathematical basis for analytical mechanics and has played an essential role in the formation of quantum mechanics.

The post-war period in particular is one of the most interesting epochs in the history of mathematics. After almost a hundred years, Cantor's continuum hypothesis, one of the best-known mathematical problems, was shown to be unprovable within the framework of the set theory that relies on Zermelo-Fraenkel axioms. All finite groups were classified as teamwork of a number of mathematicians. This was an impressive undertaking, which even in the 1960s was considered absolutely unpromising. Although Riemann's supposition has not been

proved yet, it has been done in analogous cases, namely in function bodies.

However, innocent pure mathematics that Hardy longed for does not exist. Even his favourite area, the theory of numbers, is today a tool of cryptography, which is used by secret and other services, and the potential hidden in Einstein's formula $E = mc^2$ is known by today to every schoolchild. (Edit.)

MAIT TALTS. "The first Buddhist priest on the shores of the Baltic...": Karl August Tennison and Estonians' first acquaintance with Buddhism

Karlis Tennison(s) alias Karl Tõnisson alias Brother Vahindra is an essential, although controversial figure in the history of Buddhism in Estonia. He undoubtedly was the first to disseminate Buddhism in the Baltics. Moreover, Tennison was one of the earliest propagators of Buddhism in Eastern Europe and one of the first Westerners who chose the life of a Buddhist monk. No treatment of history of Estonian Buddhism can ignore him, although he has usually been considered a mentally unbalanced or in some cases even insane figure, at any rate marginal and not deserving closer analysis. In the present paper, the author tries to show that there is some logic in the development of Tennison's views and that they quite clearly represent in the spiritual tendencies of his time.

Karl August Tõnisson (later Karlis Tennison), born in 1883 near Põltsamaa, Estonia, later repeatedly changed his biography. His earlier autobiographical texts differ from the legends he launched later and could serve as a good example of the now popular meme theory. Several "legends" invented by Tennison at different times have started to "multiply" in print even with the help of people whose attitude to him was critical. It is well known that in the early 1920s Tennison suddenly changed from an Estonian to a Latvian and simultaneously became ten years older. Studies of his later life are greatly facilitated by the fact that in 1962–1965 his single truly devoted pupil and disciple Friedrich Voldemar Lustig (Ashin Ananda) wrote in Burma Tennison's biography that has remained in manuscript. The beginning of the manuscript is based on Tennison's own words and, as such, relatively unreliable, although interesting from the viewpoint of history of his ideas. The later part of the manuscript forms a description of the the two men's

joint journey through life, which, considering Lustig's personal background, seems to be fully reliable.

Tennison was not very consistent when propagating his views in print. All his books, which are of modest volume and usually self-published, came out between 1909–1916 and 1925–1930. Tennison's publications enable us to follow the development of his views, which can be divided into three main clearly distinguished periods: (a) the pre-Buddhist period (before 1911), (b) the so-called theosophical Buddhist period (1911–1916) and (c) the period of ego-Buddhism or neo-paganism (1925–1930). From the first period, we know only two different editions of an unreliable verse biography in Estonian and a rather controversial booklet in Russian on how to achieve immortality, which is mostly based on his idiosyncratic interpretation of Christianity.

Around 1910–1911 Tennison ultimately converts into Buddhism. It has remained unclear why he selected namely Buddhism from among all the early 20th century spiritual currents. In that period Tennison is known to have made his first visit to Riga, where he met theosophists interested in Buddhism. He also visited St. Petersburg where he became acquainted with Kalmyk and Buryat lamas who had settled there. The influence of theosophy on the books of Tennison's second "creative period" is still rather modest, although he often styles himself as a "theosophist". It is interesting to note that during World War I the first chapter of Buddhist Catechism by Henry Steel Olcott, an American theosophist greatly influenced by Buddhism, was published in Estonian in Tennison's translation. The entire Olcott's Catechism was published in Estonia in 2002. To disseminate the teachings in a somewhat simplified form, Tennison invented ten original Buddhist "commandments", which have been included in most of his books and leaflets of the period. As one of the influential factors that has fallen into oblivion by today, we should mention Lev Tolstoy's teaching that was immensely popular in Tsarist Russia at the time. It aimed to synthesize Christian ethics with the principles of Buddhism, Confucianism and Taoism and influenced on Tennison's writings. At the same time, the books of the period represent Buddhism in most general form at the level of its basics. As the Western Buddhologists of that time Tennison did not distinguish trends or schools in Buddhism and was thus unable

to identify himself with any concrete trend or school. Therefore we can call young Tennison an abstract Buddhist. At any rate, Tennison's writings of the period lack the intemperate glorification of his own personality, which becomes central in the books he published in Estonian from 1928–1930. That period will be discussed in detail in the second part of the article. (Auth.)

GIANNI VATTIMO. **Toward an ontology of decline**

In the term "ontology of decline", Vattimo concentrates on three aspects of Heidegger's legacy. He refers to the positive theory of being, where being is weak as compared to the strong being of metaphysics, fluctuation as compared to stability, decline in infinitum as compared to Grund; characterization of hermeneutic justification as a type of thinking, which corresponds to the non-metaphysical characterization of being; characteristic connection between the non-metaphysical manner of Wesen's being and the constitutive mortality of being.

It seems to the author that Heidegger's thinking can be summarized into the fact that he replaced the idea of being as eternity, stability and power by the idea of being as life, maturation, birth and death. Being is nothing that persists, but something that (after the fashion of Plato's ontos on) is conspicuously changeable, that is born and dies. Acknowledgement of this nihilism of a kind is, in Vattimo's opinion, the real fulfilment of the programme prescribed in the title of Being and Time. (Edit.)

LEO LUKS. **Brave New World of nihilism: Critical observation of Gianni Vattimo's philosophy**

The aim of the article is to provide a systematic presentation of the principles of Vattimo's philosophy and to subject them to critical observation. The article consists of two parts: the first discusses the underlying ontological principles of Vattimo's philosophy and the second deals with the practical applications of his philosophy.

The first part concentrates on the concept of being. The ontological pretension of Vattimo's philosophy is using the hermeneutical method to describe being, which inevitably

"will be cancelled" for ever. This is the reason why, using the term borrowed from Nietzsche and Heidegger, he calls his philosophy nihilistic. Vattimo's thesis is that being can be discussed only in terms of nihilism's "weak thinking" — as a remembrance that we never reach. As Vattimo advertises his ontology as a continuation of Heidegger's thinking on the history of being, the article studies the connection between Vattimo's treatment of being and Heidegger's thinking. The conclusion is that Vattimo's ontology often interprets Heidegger in a superficial way.

The second part observes the developments of Vattimo's ontology: the role of modern technology in understanding postmodernity and ethical implications of nihilist ontology. Vattimo treats postmodernity as a situation where the world is dominated by communication technology. Although this treatment also contains several questionable interpretations of Heidegger, it is still philosophically relevant.

In Vattimo's opinion the hermeneutical stance that recognizes the impossibility of the metaphysical treatment of being leads us to new ethics where all the universal rules lose their meaning. Vattimo's ethics rely on radical acceptance of historicity and acknowledgement of humans' mortality (the latter element has been borrowed from Heidegger again). The analysis of his ethics shows that, in the world of pluralism of meanings, there is no rational ground why we should adopt namely Vattimo's philosophy. Vattimo himself agrees that the choice of any theory is a pre-rational act, and in recent times he has developed religious implications of his philosophy, which are introduced in the conclusion of the article. (Auth.)

Review

TÕNU TANNBERG. How and by whom was the Estonian SSR governed

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. [Organizational Structure of the Central Committee of the Communist Party of Estonia 1940–1991.] Tallinn: Kistler-Ritso Estonian Foundation, 2002. 719 pp.

JAAN UNDUSK. Scaliger and Opitz: Studies of occasional poetry at a new level

Kristi Viiding, Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis, I.) Tartu: Tartu University Press, 2002. 309 pp.

ANTS ANDERSON. The first university coursebook of ethics in Estonian

Aare Laanemäe, Eetika alused. [Foundations of ethics.] Tallinn: Tallinn Technical University Press, 2000. 152 pp.

Discussion

RAUNO SALUPERE. Traces of the Soviet regime in Estonians' value judgements?

Rein Taagepera, "Baltic values and corruption in comparative context". — Akadeemia, 2003, No. 3, pp. 601–620.

Serial

Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940

In his books the renowned columnist has described the birth of Estonia's independence, the development of democracy and crises of the young republic. His diary published here presents observations of a more personal nature, his contacts with the so-called great history, which give an inkling of movements in the corridors of power in that period. (Edit.)

AUTHORS

ANTS ANDERSON (b. 1933), psychiatrist and forensic psychiatrist

STEFAN HILDEBRANDT PhD (b. 1936), professor of mathematics at Bonn University

JAAN KROSS (b. 1920), Estonian writer

EDUARD LAAMAN (1888–1941), journalist and public figure

LEO LUKS MA (b. 1976), lecturer of philosophy at the Estonian Agricultural University

MARIO ROSENTAU MA (b. 1962), doctoral student at the Faculty of Law, University of Tartu

RAUNO SALUPERE (b. 1981), student of sociology, University of Tartu

ENN SARV (b. 1921), lawyer and mathematician

MAIT TALTS (b. 1964), foreign relations coordinator and lecturer of Estonian book history at Viljandi Culture College

TÕNU-ANDRUS TANNBERG PhD (b. 1961), Associate Professor, Department of History, University of Tartu

HEINO TÜRNPÜ ScD (b. 1936), mathematician

JAAN UNDUSK PhD (b. 1958), director of Under and Tuglas Literature Centre, prose writer

GIANNI VATTIMO PhD (b. 1936), professor of philosophy at the University of Turin

MEIE VASTUS

Eduard Laamani päevik
1922–1940

I

EDUARD LAAMAN

sündis 12. II (vkj 31. I) 1888 Krimmis Simferopoli lähedal asuvas Samruki eesti asunduses ehk Beregovoje külas.

Ta isa oli talupidaja Hindrek Laaman (Henrik Laamann, 1861–1908, pärit Harjumaalt Harku valla Tiskre külast), ema Dorothea (Dorotea) Vissard (Vissart; sünd. 1866 Samrukis Krimmis, elas 1941. a Tallinnas poja juures).

Peres oli veel vend Hindrek (Henrik; oli 1941. a teenistuja Rostovi oblasti Salski ringkonnas), õde Wilhelmine Grossfeld (töötas 1941. a ämmaemandana Rostovi oblasti Salski ringkonnas, abielus Karl Grossfeldiga), õde Adelina (Ada) Eigenson (oli 1941. a pedagoog Moskvast, abielus professor Lev Eigensoniga), õde Linda Kerd (oli 1941. a teenistuja Leningradis, abielus Gustav Kerdiga) ning vend Karl (lahkus kas 1923. või 1924. a illegaalselt Eestist Venemaale (Laamani juurdlusele esitatud versiooni järgi olid põhjuseks võlad kaaslastele Tallinna sõjakoolis), kuid peeti kinni ja oli Venemaal vangis, 1930. a-te alul elas kodukülas Beregojoes).

Eduard Laaman laulutati 18. V 1914 (vkj) Peterburi Jaani kirikus Viljandist pärit Helmi Mankiniga, abielu lahutati 1925. Sellest abielust sündisid lapsed Erik (1917) ja Helvi (1918).

1930. a detsembris abiellus ta Tatjana Poskaga (1900–1988; isa advokaat ja esimene Eesti välisminister Jaan Poska (1866–1920), ema Constance Poska (Ekström; 1876–1923)). Sellest abielust sündisid tütrede Ilona-Anna (1934) ja Silvia (1936); abikaasa eelmisest abielust ooperisolisti Aleksander Arderiga (1894–1966) tuli perre poeg Árpád Arder (1922–1995, sündis Budapestis, suri Tallinnas). 1944. aasta sügisel õnnestus Tatjana Laamanil koos tütardega Eestist põgeneda. “Kõige rohkem puudub mul eluseltsiline keda kaotasin varsti 40 a eest. Ta oli nii rikas isikus nii oma tundete sügavuse kui teadmiste avaruse poolt. See koht on jäänud tühjaks,” on ta kirjutanud Juta Ollik-Andveile kodumaale 1979. a.

Laaman õppis Samruki külakoolis 1894–1899, Kertši gümnaasiumis 1899–1907, Peterburi Ülikooli õigusteaduskonnas 1908–1912.

Seejärel töötas Laaman *Tallinna Teataja* (peatoimetaja Konstantin Päts) toimetuses 1912. a augustist kuni 1913. a, pärast seda *Tartu Päevalehe* toimetuses 1913–1915; oli Tallinna linnavolikogu sekretäri abi 1915–1917; Eestimaa Toitluskomitee sekretär 1917–1918, pärast veebruarirevolutsiooni Tallinna Eesti Liidu (asutati 9. III 1917) sekretär;

Eesti Ajutise Valitsuse sekretär 1918. a veebruari lõpust kuni detsembrini 1918 (Saksa okupatsiooni ajal); ajakirjandussekretär Eesti delegatsiooni juures Pariisi rahukonverentsil 1918. a lõpust kuni 1919. a augustini; ajakirjandusatašee Eesti Londoni saatkonna juures 1919. a septembrist kuni 1920. a aprillini; Eesti välisministeeriumi infobüroo juhataja 1920. a aprillist kuni 1923. a; Eesti Tööerakonna ajalehe *Vaba Maa* peatoimetaja 1924 (nr 64)–1929 (koos Ado Anderkoppiga) ja 1930–1938 (kuni ajalehe sulgemiseni võimude poolt märtsikuus); *Rahvalehe* toimetaja 1938–1939; pressiaatašee Eesti saatkonna juures Moskvas 15. XI 1939 (sõitis sinna 6. XII) kuni väljavahetamiseni uue võimu poolt 1940. a juuni lõpul. “Ühena mõõtuandva ajakirjanikuna ja kõnelejana kitsamais ringes on L. poliitilisel rindel eriti 1933–34 ja a-st 1936 jälginud ja kohati teravaltki kaitsenud demokraatlikku suunda,” kirjutab Jaan Olvet 1940. a.

Pärast Eesti okupeerimist töötas Laaman Eesti Tarbijate Kooperatiivi kooliosakonnas tõlgina (ametiks on öeldud ka kontoriametnik või sekretariaadi konsultant) ning püüdis elatist teenida ühtlasi literaaditööga. 19. VIII 1940 on Laaman saatnud Fr. Tuglasele käsikirja Aleksei Tolstoi kohta, ühtlasi küsides: “Kas Loomingut ei huvita mõni lühike kroonikaalne märkus N Liidu kultuuril. diskussioonidest. Näiteks — poleemikast klassikeride üle, rahvalikkuse üle, “Literaturnõi Kritik’u” filosoofia üle jne? Kui ja siis mis ajaks?” 19. X 1940 saatis ta tõlkeproovi A. Serafimovitši *Raudsest voolust* kirjastusele “Ilukirjandus ja Kunst”, seega Oskar Ugartile; valmis tõlke läkitas ta Tartusse 28. XI 1940; 10. XII 1940 on ta kirjastusele saatnud tõlkeproovi A. Novikov-Priboi kogust *Meri kutsub* (esimese jutu “Saatus”) ning kirjutab ühtlasi Fadejevi *Vii-mase udegee* algteksti otsimisest Moskvast, et seda tõlkida. Samas palub ta kirjastuselt tõendit selle kohta, et on välistõlkekaastõõliseks. See oleks andnud õiguse lisapõrandapinnale.

Oli see nüüd kokkusattumus või eriline irvitamine, aga Laaman arreteeriti Eesti Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril 1941 Tallinnas. Ta kuulutati NSVLi ja kommunistliku partei poliitika suhtes nõukogudevastasel meelestatud elemendiks, kes reaktiooniliste ajalehtede *Vaba Maa* ja *Rahvaleht* peatoimetajana viis läbi vaenutegevust NSVLi vastu ning oma kirjutistes laimais töölisklassi, kommunistlikku parteid ja NSVLi valitsust. Teda süüdistati esmalt VNFSV kriminaalkodeksi § 58–10 alusel (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda), millele peatselt lisandus ka spionaažisüüdistus. Leineri (end. Poska) tänava kodu läbiotsijad võtsid muu hulgas ära kaheksa ordenit ja raamatuaasta mälestusmedali, 38 eesti-, 21 saksa- ja 8 venekeelset raamatut, 127 fotot jm. Laamani ülekuulamistel olid kõigepealt keskseks teemaks tema lähemad tuttavad (mh J. Semper, H. Kruus, A. Jõeäär jt), edasi sugulased N. Lii-

dus, Laamani käigid N. Liitu (1922. a detsembris Moskva desarmeerimiskonverentsil Eesti delegatsiooni sekretär; 1928. a septembris N. Liidu saadikult Petrovskilt saadud kutse põhjal Moskvast Tolstoi 100. sünniaastapäeva pidustustel koos Evald Jalaka, Johannes Semperi ja Johannes Vares-Barbarusega; 1934. a aprillis-mais Balti riikide ajakirjanike delegatsiooni ringsõit N. Liidus) ning kohtumised tema sugulastega seal, samuti töö Moskvast 1939–1940. 10. märtsil 1941. a esitati Laamanele süüdistus selles, et “olles vaenulikult meelestatud kommunistliku partei ja Nõukogude võimu vastu, tegeles [ta] rea aastate jooksul spioneerimisega NSVLis, endise Eesti plutokraatliku valitsuse kasuks sel eesmärgil korduvalt külastas Nõukogude Liitu, kus lõi spionaaživõrgu reaktiooniliselt meelestatud isikutest”, lisaks peatoimetajana ja eraldi brošüürides avaldas “nõukogudevastase sisuga artikleid, mis moonutasid NSVL rahvaste elutegelikkust ja diskrediteerisid NSVL partei ja valitsuse juhte”. Peale selle taheti teda teha trotskistiks (nt et ta omistas Petrogradi kaitsmise “rahvavaenlastele” ning tema mitmetuhandelises raamatukogus leidis trotskistlikku kirjandust). Uurimisel olid erilise tähelepanu all Laamani mõned artiklid *Rahvalehes* (1939) ja *Vabas Maas* (1929, 1937) ning tema raamat *Nõukogude Vene ja kommunisti teostuskatseid a. 1917–1934* (Laamani enda sõnul tahtis ta seda teemat käsitleda kommunistliku ja antikommunistliku lähenemise keskel). Talle püüti ka inkrimineerida nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda tegemist pärast 1940. a juunit — rahulolematuse avaldamist NSVLi partei ja valitsuse sammude vastu isegi koduses ringis. “Juurdluse” kestes süüdistuse sõnastus karmistus, samuti vastav paragrahv. Laaman tunnistas end osaliselt süüdi üksikuis mõõdalaskmistes N. Liidu elu kirjeldamisel, mitte aga spionaažis. Küsimusele enda süüdiolekust vastas ta 26. mail 1941 kindlalt: “Peale selle, mis ma juba ütlesin kogu uurimisprotsessi jooksul, pole mul sellele midagi lisada.”

Süüdistuskokkuvõte kinnitati 27. VI 1941 Tallinnas. Tallinnast viidi Laaman edasi Kirovi vanglasse. Kirovi oblasti NKVD vägede sõjatribunal (esimees Kollontai) mõistis 26. juulil 1941 toimunud istungil Laamani surma (võitlus revolutsiooniliikumise ja töölisklassi vastu, VNFSV KRK par. 58–13), otsus viidi täide 1. IX 1941 kell 17.40 Kirovi vanglas ning ta maeti samal päeval (“труп вместе с одеждой передан земле”).

Eduard Laaman oli riigivanema Konstantin Pätsi moodustatud uut põhiseadust arutava komisjoni liige 1936–1937; nimetati 1937. aasta jaanuaris Rahvuskogu II koja liikmeks. Kuulus Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi 1908–1912, oli a-st 1930 üliõpilasseltsi “Raimla” vilistlaskogus. Ta on olnud “Estonia” teatrikomisjoni liige, Balti ajakirjandusliidu Eesti

rahvuskomitee esimees, Rotary klubi liige, Kultuurkapitali ajakirjanduse sihtkapitali valitsuse esimees alates 1939. a oktoobrist. Oli Eesti Tööerakonna asutajaid (1917; esmalt Eesti Radikaalsotsialistlik Partei) ja ideoloog. Sai Eesti Vabariigi 3. Põhiseaduse koostamise eest aukirja ja mälestusmedali 1937, Valgetähe teenetemärgi II klassi 12. II 1938; on saanud riiklikke autasusid ka Poolalt, Leedult, Soomelt ja Prantsusmaalt.

Mälestuskillu "Jüri Vilms 1917" on Laaman lõpetanud lausetega, mis võiksid käia tema endagi kohta: "Aga vastased teadsid ka, kellega neil temas on tegemist. Tema surm kogupaugu kuulide all oli — tunnustus vastaselt, — ülim tunnustus, mis poliitilisel vastasel võib olla."

*

Raamatud: *Tallinna linna majapidamine 1905–1915* (Tallinn: Tallinna Linnaamet, 1916; autor raamatus märkimata; ka vene keeles); *Maaküsimus ja maauuenduskavatsused* (Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Selts, 1917); *Maauuendus Eestis* (Tallinn: Eesti Tööerakond, 1918); *Eesti lahkumine Vene riigist: 1917–1920* (Tallinn: Varrak, 1920); *Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu: Etteloetud Kaitseväe kultuuriselgitustöö kursustel 1925 a.* (Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, 1925; kivitrukk; 2. tr Tallinn: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutiste staap, 1929; mimeograafpaljundus; 3. tr Tallinn, 1991); *Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924: Osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel* (ps. J. Saar; Tallinn: Valvur, 1925; 2. tr Tallinn: Monokkel, 1992; ka prantsuse keeles Tallinnas 1925); *Enamlus Eestis* (koos J. Ernitsaga; Tallinn, 1930); *Demokraatia ja diktatuur* (Tartu: Noor-Eesti, 1933; 2. tr Pärnu: Perona, 1991); *Vabadussõjalased diktatuuri teel* (S.L., 1933; väljavõte raamatust *Demokraatia ja diktatuur*); *Erakonnad Eestis: Sissejuhatus poliitikasse IV* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934; "Elav teadus" nr 26); *Jaan Poska: Eesti riigitegelase elukäik* (Tartu, 1935; 3., täiend. ja parand. tr Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1998); *Judenitshin Pietarinretki* (Helsinki, 1935; ka poola keeles 1935; raamatu *Eesti iseseisvuse süünd mõne peatüki lühendatud tõlge*); *Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatseid a. 1917–1934* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935; "Elav Teadus" nr 38; soome k *Kommunismmin toteuttaminen Venäjällä* (Porvoo—Helsinki: Werner Söderström, 1935)); *Eesti iseseisvuse süünd* (Tartu, 1936; 2. tr Stockholm: Vaba Eesti, 1964, vihikutena (I–IV) ja köites; 3. tr Tallinn: Faatum, 1990–1997, vihikutena (I–VIII)); *Eesti ühiskond: Selle koostis, areng ja iseloom* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936; "Elav teadus" nr 54); *Juhan Luiga: Elu ja mõtted* (Tartu: Noor-Eesti, 1938); *Tänapäeva Saksamaa: Peajooni rahvussotsialistliku "Kolmanda Riigi" arengust, alustest ja sisekorrast* (koos L. Kahkraga;

Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938; “Elav teadus” nr 76/77); *Konstantin Päts: Poliitika- ja riigimees* (Tartu: Noor-Eesti, 1940; 2. tr Stockholm: Vaba-Eesti, 1949); *Uus Euroopa sõda: Kuidas see puhkes* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940; “Elav teadus” nr 97).

Saatesõnad teoseile: Harald Vellner, *Reporter: Ajalehe-kaastöö tehnika* (Tallinn, 1932); Rüdiger von der Goltz, *Minu missioon Soomes ja Baltikumis* (Tartu: Loodus, 1937); Henri Rochefort, *Minu elu seiklused* (I–II; Tartu—Tallinn: Loodus, 1939–1940).

Kaastöö ajakirjandusele: *Peterburi Teataja, Virulane, Tallinna Teataja, Tartu Päevaleht, Olevik, Vaba Sõna, Vaba Maa, Looming, Sõdur, Õitsituled, Kirjanduslikke Uudiseid, Külvaja, Olion, Kaitse Kodu, ERK, Areng, Eesti Kirjandus, Eesti Noorus, Tänapäev, Nädal Pildis, Akadeemia, Õigus, Varamu, Rahvaleht* jm, samuti nt *The New Europe, The Contemporary Review, Prager Presse, L’Estonie, Völkermagazin* jt.

Koostanud: *Soomusrongide diviisi Vabadussõjas. I: Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine* (Tallinn: Ühiselu, 1923); *Ühistöö Eesti riigi loomisel* (Tallinn: Tallinna Õpetajate Selts, 1927); oli teose *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I köide: Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918* (Tallinnas: Rahvaülikool, 1927) keskne koostaja.

Toimetanud: *Eesti: 20 aastat iseseisvust sõnas ja pildis* (koos A. Pulleritsu, B. Linde, V. Soo ja A. Toomsiga; Tallinn: Konjunktuur-instituut, 1939; 2., digitaalne trükk vt <http://www.sirvi.ee>).

Tõlkinud: Rudolf von Ihering, *Võitlus õiguse eest* (Tallinn, 1913); A. Serafimovitš, *Raudne vool* (Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941).

*

Eduard Laamani päeviku originaal jõudis tütre Ilona Laamani annetusena mõni aasta tagasi Eesti Riigiarhiivi Eduard Laamani fondi (f 827, n 1, s 6a, 6b). Sellest on andnud ülevaate Heino Arumäe artiklis “Eduard Laamani päevik lähiajaloo allikana” (*Tuna*, 2000, nr 1–4).

Päeviku teksti on lugemise hõlbustamiseks nurksulgudes lisatud täpsustavaid või lugemist hõlbustavaid tekstiosi. Ühtlustatud on kuupäevade märkimine kirjeldatava päeva alguses. Ajakirjandusväljaanded on paigutatud jutumärkide vahele. Nüüdisajastatud on vene kirja. Et teksti kommenteerimine oleks nõudnud peaaegu samamahulise teose juurdekirjutamist, on sellest loobutud ja tekst jäetud lugeja eelteadmiste hoolde. Laiendatud nimeregister ilmub päeviku lõpus.

Täname Ilona Laamanit loa eest seda päevikut avaldada.

M. O.

1922

19.05.22. S[otsiaal]-dem[okraatide]. r[iigi]kogu fraktsioonis küsis täna peale lõunat papa Martna, kudas on Sinovjevi seletusega, et paar nädalat enne Kingissepa surma üks Eesti s[otsiaal]d[emokraat] Petrogradis ühise väerinna üle läbirääkimas käinud; ainuke s[otsiaal]d[emokraat], kes toll ajal Piiteris käinud, olla Neps, — kas tema mitte tükiga valmis pole saanud?*

Neps punastas, kuid ajas tagasi. Tema pole midagi selle sarnast rääkinud. Küll olla aga prof. Kink, kes samal ajal Piiteris olnud ja temaga koos tagasi sõitnud, kogu aeg temale asja soovitanud ja “Tall[inna] Töölisega” tema ees lehvitades seletanud, kui kasulik see kombinatsioon olla, kudas siis Eesti 500 miljonilise sõjaministeriumi krediidi võiks maha kustutada, oma majanduse hiilgava järjele tõsta jne. Kinkil olnud enamliste võimumeeste seas head tutvused.

A propos jutustas Palvadre sealsamas: kui tema Venemaal käinud, pinninud teda Eesti enamlased 2 tundi, mis s[otsiaal]d[emokraadi]-d siis tegema saaksid, kui Eesti enamlased ühes Vene omadega Eestile kallale tungiksid. Palvadre annud puiklemaid vastusid, kui aga küsimus lõpuks järsult ette seatud, öelnud ta: see oleneks sellekordsest seisukorrast, oludest Eestis, Venemaal ja mujal maailmas.

Mõnes koosolejas äratas Palvadre seletus võõrastust. Kuna see indiscretion ei millegiga väljakutsutud polnud, olla võimalik, et Palvadre enamlastele veel täbaramaid seletusi annud ja nüüd rääkimiste ülestulekut kartes fraktsiooni ettevalmistada katsub.

*Veerisele lisatud: “Hiljem Piip 1923 sügisel Tombergi juuresolekul Pöögelman[n]i ja Vennikasega kokku saades Piiteris kinnitanud neile, et see mitte provokatsioon ei olla. — Üks läbirääkijatest siiski istuda Venes kinni. Pöögelman[n] seletanud, et mitte sellepärast.”

Fraktsioonis olla P[alvadre]. bolscheviantliste kalduvuste poolest tuttav.

20.05.22. H. Piip Anderkop[p] Kukk — prof Kinki asjus teadjad.

15.06.22. Schults: Kui "Shisn" käima hakkas, tuli Белецкий (juut, end. "Нар. Дело" kaastööline, siis s[otsiaal]-r[evolutsionääride]-parteist väljaheidetud vist kelmuste eest).

Poola saadik Neuman tahta minuga tutvuneda, tulgu mina sinna, see võida mulle väga kasulik olla. Vastasin: Minu adress siin, tulgu siia.

Dr. Лазарь Карлович Геиман (Heiman), доктор русск. военно-морского ведомства, Ревельский старожил, nüüd Prantsuse saatkonna arst, käib seal iga päev, Gilbert'i двоюродн. брат, kes tema nõu kuulvat, praktiseerib kui arst kuid ka kaupleb, heideti ette et isegi enamlastega, naine juut, ise vist ka. Oli kuu aja eest "Shisnile" Gilberti interview ära öelnud: Teie — Eesti offitsio[o]s, aga praegu Prantsus[maa] suhted Eestiga väga pingul, peaaegu niisama nagu siis kui Judenitsh arreteeriti ja saadik ära pidi sõitma. Siin Inglis[maa] mõju liig suur. — Prantsuse mission siin saab Venemaalt palju monarhistlisi raporte (siinsete põhjaläinute kaudu). Heiman ütleb: Мы никогда так не работали, как теперь. Püüab interventsiooni. Pahane, et eestlased tagasitõmmavad. Oli nõus Vene lehte siin subsideerima, kui see parempoolse kursi võtaks. Praegu subsideerib "Посл. Известия"t". Arvatakse, et see siinse missiooni separaat politik, sest Pari[i]s toetab Vene demokraatlisemaid ringe. Gilbert ise Venemaal ettevõtja ja majaomanik.

"Посл. Известия" — peajõud polk[ovnik] Агаров, end. пом. прис. пов Vene provintsist, end. юрисконсульт Сев-зап. армии, krahv Pahleni* parem käsi ("награждал в ликвидационной комиссии"). Loodearmee sai tagavara lipnikust polkovnikuks. Hiljem oli Wrangeli sala[jane] ametlik esindaja siin. Elab praegu kaardimängust Vene Klubis (Русск. Обществ. Собрание, Uus t. 29), kus päevad läbi istub. Üks selle klubi 12 старшина'st. Teised — Россиневич, бывш. чиновник особ поручении Korostovetsi juures, kaupmehed Egorov, Ivanov). Klubis mängitakse päevas sajad tuhanded läbi, klubi tee-

*Lisatud vahele: "II korpuse komandöri".

nib vähemalt 10–12.000 päevas, millest elab. Palju schullerisi, tihti kakelused. Старшина'd ei anna õiget aru, kinnitavad, et 100.000 maksavad kuus politseile. Kõik kanged mustasajalised.

Агаров Eesti alam, andis 1920 kõrvakiilu end. loode minister Hornile terava artikli eest "Нар. Дело's". Mängib esimest osa vene kohal[ikus]. kirikus, — председатель совета русских правосл. приходоv; võtab kiriku asjus klubis vastu, millest ka lehes kuulutab.

Агарови täielise mõju all on Tshernjavski (Черниговский), kes praegu aina "Посл. Известия'st" elab, kirjutab juhtkirju ja artikleid. Mitu korda Eestist väljasaadetud, kuid ikka äramuudetud. Ammune juhtkirjanik on ka al[am]polk[ovnik]. või polk. Novitski.*

Mineval aastal tahtis Aleksinski "Посл. Изв." toimetama jääda. Pärast Schulsi kirja "Vaba Maas" kutsuti ta aga siseministeriumi ja lahkus, lehele ainult abiraha muretsedes.

"Посл. Изв." pikemat aega Poola saatkonnast raha saanud. Veel hiljuti ostis Poola sõja[line] esitaja Обламович Ljahnitski 50.000 EM. vekslit välja.

17.06.22. Valitsuse ja väliskomisj[oni]. ühiskoosolekul.

Strandman: H. Sarva seletused eelarve komisjonis piirituse asjus ei rahuldanud seltskonda. Lootsin, et Sarvat enam kohal ei näe, kuid ta on seal ikka.

Sarva pärast koosolekut Strandmanile: Kui ma Teie naistele, kes Teie tähekestega tulid, sõidulubasid andsin, arvasin ma ka: kui ma nüüd keelduksin, ei ma siis enam siin ei püsiks.

Str[andman]: Ma olen sest saadik paranenud.

S[arva]: Ja mina ka.

22.06.22. Käis Ukraina "повстанческий атаман" Теофан Мешак, üliõplane, suur Ukraina rist määrdinud smokingil, aferisti ilme: "Мы накануне великих событий." Ukraina (Западно-Украинск. республика) pass Bratislavas 19.2.22 antud. Slovakiast olla 22.000 Ukraina sõdurit töö rühmadena kõigis sõjariistus, ka tema polk. Olla 1918 sakstest vangistatud, toodud

*Järgmine lõik on päevikus üle kleebitud.

Pääskülasse, Seewaldist ärakaranud tagasi Kievi alla. Amerikas 18 Ukraina lehte. 26 veebr[uarist]—1 märts[ini] s.a olnud üleukrainaline konverents Genua ettevalmistuseks. Lloyd George olla selle poolt, et Ukrainast, Galitsiast, Prikarpatškaja Rus[s]’ist, Bukovinast, Bessarabiast ja Horvatiast ühine Ukraina riik loodaks. Praegune ukrainlaste tsentrum — Wienis.

Siinses endises Ukraina komitees olnud provokatorid sees (Krõlov — 1918 Saksa kontrrasvedkas, nüüd enamlastel). Praegu Tallinna Ukraina komitees Petljura mehed: esimees insh[ener]. Pototski, sekretär Зубковский.

Kuulas ääriveerimööda, kas ei saaks siin 18–48 aastaseid ukrainlasi registreerida, kui “украинские сечевые стрелцы”. Vastus — rahulepingud. Siis viimaks — kas ei saaks finansseerida?

Mahno olla praegu Poolas. Et ta enam äraandjaks ei saaks, pandud talle ustav ukrainka naiseks. Ukraina kommunistid olla 2 leeris: УКП (ukrain[ased].) ja ПКУ (venel[ased].). Mulje kerglane, interview “Shisnis” 21.6.22. Olla “шикарный тенор”, saadetud seks, et kui raha otsa lõpeb, siis laulab juure.

26.06.22. Mesching: князь Перовский Петрово-Соловово (Markov II parem käsi) käinud ettepanekutega nii Menningu kui lätlaste pool. Valmis salaja iseseisvust tunnistama. Temaga koos töötab Petrogradi прис. пов. Соколов.

Saksa rühm, kellega nad ühenduses — sala[jase] “Ostinforma-tion’i” väljaandjad: parun Bernhard Uexküll (elab rikkalt Berlin, Fasanenstr. 48, suur osanik ka “Balt[ische]. Blätter’is”), Harald von Rotenfeld, Caesar von Schilling* ja Werner Bergengrun. Mitte Saksa ega Balti, vaid Vene orientatsiooni mehed. Suhteid peavad väga salaja.

Balti emigrandid peale üksikute schiebrite viletsates tingimistes; umbes 500–600 üliõplast peaaegu nälgivad. Kuid tagasi tulla (end. Landrat von Wetter Rosenthal ütleb) pole ka suurt mõtet — Tartus niigi Saksa intelligentsi üleliiga.**

*Nime kohale kirjutatud: “schieber” (sks ‘spekulant, hangeldaja’).

**Veerisele lisatud: “Landrat Eduard von Stackelberg polemiseerib “Balt[ische] Blätter’is” Keyserlingiga (kes Darmstadtis asub) — üks baltlaste selgem pea! Victor von Rotenfeld с большими светскими связями, главноуполном. Балт-Красн. Креста.”

27.06.22. Meiklejohn Prants[usmaa]. saatk[onna]. järele:

Société pour la defence de propriété en p. Baltiques: juhid Berli[i]nis krahv Pahlen, Rausch von Traubenberg, Tallinnas — kindral (?) Krusenstjern, parun Stackelberg sidet peab Thorsteni peal mehestikku sissekirjutud kindral Schnabel.*

Meiklejohn kinnitab eelmist teadet (15/6), et Prantsuse saatkond siin interventsiooniks töötab.

Veterin[aar]. arst Vaiciuska sõjaarstina sai kindraliks (“генерал от дизентерии”), tuli 1919 Eestisse Leedu esitajaks, lahkus 1919 lõpul või 1920 algul (H. Hellati teated).

Birk jutustas 17/6 lahkumise põhjustest. Ühel pidul siin heas vintis hakkanud V[ai]ciuska. Birkile lõpuks “oma vahel” jutustama: Mis meil seal varjata. Meil Leedus on juba kõik sellega nõus, ainult esialgu peetakse veel salajas. Meie tahame ida Preisiga ühte liituda. Üheskoos on meil parem Poolale vastu panna.

Zaunius, kes juttu kaugemalt kuulis, tegi V[ai]ciuska-le kõiksugu märkusi, kuid ei see ei saanud aru. Selle peale koristatigi V[ai]ciuska. ära. Praegu olla ta üldse politikast eemal, lihtne looma arst.

29.06.22. Meshing Balti tegelastest Saksamaal. “Baltisches Syndikat” чисто коммерч. предприятие — Baron Ropp и Юргенсон. В печати (редактор “Deutsche Z[e]it[un]g”) имеет влияние Otto von Schilling, герм. подданный. Von Baer — Decernent für Ostfragen (ekspert) in Deutsche Bank — осведомленный и ползуется влиянием.

“Balt[ische]. Blätter” ничего уже не печатает потому что цензура над ним передана v. Wetter Rosenthal, кто вычеркивает все, что могло бы поставить балтийцев в глупое положение (двоюродный брат жен[...?]-скульптора в See-wald).

*Veerisele lisatud: “Holsti 30.3.24: Paruness (või krahvin[n]a) Berg (Sangaste) pärinud temalt, kas ka ei peaks suurmaaom[anike]. liitu astuma. Vastanud: emb kumb, kas sinna või minu juure. Kui sinna lähete, ärge minu poole pöörake.”

Axel Schmidt гермпада — предст. демократ. крыла, ярый сторонник отмахивания от Uexküll'я и от русской ориентации. Положение его осложняется его подданством.

04.08.22. Patriarh Tih[h]oni ja paavsti läbirääkimistest. Juhtund: olin visiidiga tänavu maikuus katoliku ülempiiskop Tsepljaki pool (Petrogradis, end. sealse katol. akad. kan[oonilise]. õiguse professor, käib otse paavsti alla). Rääkis katoliku kirik tahab Vene kirikult omale täit propaganda vabadust, — seda oli Vatikan Tih[h]onilt nõudnud. Ütles Tih[h]oni ar[r]eteerimist iseäranis pole karta, — paavst saab teda toetama. Läti konkordaadist ütles, et vastutasuks kõiksugu soodustuste eest (Luteri kirik katoliku katedraliks, jesuiitidele vabadus jne) Vatikan katoliku riikides Läti suveraniteeti toetab. Mõeldavat isegi tulevikus Lätis monarhia peale.

Kaebas, et tema kirjavahetus poolakate kaudu kole pikka käib, — kas ei saaks Teie kaudu. Tih[h]oni kirjavahetus käinud meie kaudu. Ütles veel naerdes: Хотите, мы напустим вам иезуитов? Neil suur usk, et propaganda vabaduse juures nad Vene kui ka piiririigid oma alla saavad.

04.08.22. Juhtund: Baueril Piiteris Markusega leping iga kuu 100.000 EM. Viimati saanud ainult 50.000. Genuasse sõites võtnud M[arkus]. kogu 1 1/2 lb kulda kaasa, naisele ei midagi jättes; kui B[auer]. tuleb sellelt saad. B[aueri]-l pole aga tulles midagi annud. H. H[ella]t kinnitab sama.

12.08.22. Schults: "Reval[sche]. Bote" получило циркул оповещение от представ. Семенова в Берлине Фрейберга о правах на престол Дмитр. Павловича (против Кирилла Влад.).

Местн. Японск. и Франц. миссии получили уведомление о повсеместном выступлении белых не позже 1 окт. с.г. Один белый здесь: Увидите, у нас к 1 окт. будет тут своя территория".

28.09.22. Tallinna Balti salongidest on mme von (de) Harpe oma ainuke, kes kõigi võõramaalastega, ka prantslastega sõbrustab. Asub Kohtu t. 10 (või 12) omas majas. Mees end. mõisnik, nüüd ärimees, tuhvli all. Mme 45–50 a. vana, räägib hästi Prants., Inglisekeeli, sündinud Pilar von Pilchau, isa peaaegu Kauka[a]si[a]

asevalitseja. At home iga nädal. Suured sõbrad Gilbertidega. Eriliselt sõbrustab ameeriklastega; Amerika konsulgi elas tema juures. Muidu *перяха*, elav, seltskondlik.*

Toompea Vene katedraalis nädala paari eest hingepalve Nikolai II eest. Kirik täis, venelased ka baltlased. Samas vastas — Toompea plats, 8 protojerei Aristovi korter — V[ene]. monarhistide tsentrum.

29.02.22. M[ar]kus: G[en]fi delegatsioon 2 à 10 £ 2 à 4 £, 2 à 3 £ — 34 £ päevas × 30 — 1020 £ muu[de] kuludega £ 1200 × 1500 = 2.100.000 EM. Vä[li]s[teeriumi]. ametn[ike]. kogu aastapalk 3.960.000 EM.

Riigikogu avamisel doyen Gilbert pahandas, et Leslie temast ette ministrite juure istus. Nüüd kui Leslie puhkusele sõites passi Gilberti poole saatis, andis see liht viisumi. L[eslie]. saanud passi tagasi.

26.10.22. Laurits, Oiderman[n], Meshing: Vene valged siinsetes firmades. 1) Hermes-Merkur (Tallinn, Suurtüki t.) aktsia selts, 6 endist kubeneri, m.s. Giers, krahv Ignatjev, Sasjadko, Tveri 1917 tapetud kubeneri naine**, krahvin[n]a Stenbock vist ka Scheremetjev (viimane ja Ignatjev pederastide klubi liikmed). Peategelane on Baschkirov, 1917 a toitlusministri vend. Kauplevad jahuga kalossidega jne. Ka Renning olla osanik. Hermes olla kirillovitshide pesa; ülesanne mitte niivõrd luuramine, kui kirjanduse toimetamine Venesse. Suuri politikerisi ei ole. Laurits kahtleb üldse nende politilikkuses.

2) Tsitsikov, armeenlane, keda omal ajal Vadim Belov lehega*** ... Keisri kantselei ülem Mosolov. Teistele öeldavat ära (muusiker parun Stackelbergile).

Piip: Pusta olnud nõus vä[li]s[teeriumi]ks tulema, kui tal[l]e 2 aastaks Pari[i]si koht garanteeritakse.

02.11.22. Piip: Eila oli koalitsiooni rühmades 2 tundi arutatud välispolitikat. Väga mitmekesised etteheited. Pusta tõttu olla

*Veerisele lisatud: "Harpe äri Nostra (vist) — 1923/24 aastavahetusel pankrotis."

**Veerisele lisatud: "Bünting?"

***Päevikus edasi lõik üle kleebitud.

liiaks Prantsuse kurs (Laidoner pärast Genfi). Vene vastu ei aeta-
vat küllalt realsel politikat, Strandman kae-^{*} . . . Varssavi saatmise
vastu — olla sineku[u]r.

Neuman, M[ar]kus: “Kurjer Poranny’s” oli Dobrschinski kohta
paljastused: olnud Kievi poola lehe muusika arvustaja, välis-
minist[eeriumi]. personal[i] osak[onna]. juhiks saanud Skirmunti
aeg rahvusdemokr. sümpatiate pärast, sama tõttu avansseeritud
ka siia. Välisministerium saanud õienduse, kuid leht konstatee-
rinud, et see midagi ei õienda ja kinnitanud endisi fakte.

M[arkus]. koguni: D[obrschinski] olnud Skirmunti pederastide
rühmas. Ka Genuasse ilmunud Skirmunt oma poistega.

08.11.22. Anderkop[p], Schulbach, Piip: Kuke juures oli aneprae
ümber koalitsiooni koosolek. Tõnisson attakeeris kõvaste Läti
suhteid, Piip vastas pikalt, Tõnisson andis järel. Jürgenstein hil-
jem Piipile teatanud, et rahvaerakond tema vastu olema ei saa.

Vene suhteid arutati ühel teisel koosolekul. Strandman heitnud
maaliidule ette romantilist, ebarealistlist kurssi.

Kriisi algul on Laidoner ja Vestel vastastiku deklareerinud, et nad
mingisugu kohte vastu ei võta.

13.11.22. Meiklejohn: Rapallo lepingu juure pole militar lepingut
veel tehtud, kuid kõigi andmete järel on see praegu teoksil. Jutt
saaks seal ka Balti riikidest olema.

Piip: Laupäev 11/11 demissioneeris uueste “P[äe]v[a]l[ehe]”
märkuse pärast. R[iigi]v[a]n[e]m esiteks seletas, et see mitte isik-
lik, vaid parteilik attak, siis seletas, tema pole “Pvl” osanik, ei saa
seal mõjuda, palus arvesse võtta ka ajakirjaniku piinlikku seis-
korda tema dementi puhul ja lubas vastava seletuse Riigikogus
anda, et tema kellegi muule pole kohta pakkunud.

Strandmani ettepanekul läks Schulbach samas asjas R[iigi]-
v[a]n[e]m[a]t intervjuerima.

17.11.22. Ferd. Rei: Miks Siberist ära tulnud, — organisee-
rinud seal Eesti asunduses Kolonia, (õhtu Siber — olla kobar
Eesti asundusi) seltsi, laulu, näiteringa. Hakatud lehte välja
andma. Aga pärast tikkunud parteis etteotsa huliganid, Tallinna

*Päevikus edasi lõik üle kleebitud.

poisid, hakatud talurahvast rüüstama. Tema kui talulaps pole väljakannatanud.

20.11.22. Kukk kutsunud A. Hellatit vä[li]smini[stri]ks. See tänanud, vastanud, et Poolast ja Ungarist nii pea ära ei saa tulla.

Mõni päev varem Kukk minule: Õnnetus, et Piip attackede puhul väga nõrgalt ennast kaitsnud. Tema arvanud, et kohe kui Piip Londonist siia tulnud, tema laul lauldud olnud. Tema ise olla P-t siis hoiatanudki. Piipi nõrkus olla, et liiaks kohast kinni hoiab. Põllumehed olla nüüd valmis Bauerist taganema ainult kui Piip ära.

22.11.22. Piip: Ütles Moskva minekust ära — ei lase omale “Venolisme”^{*} meeldida.

Ruubel: Üks kriisi peasüüdlane — pr. Strandman (R[iigi]kogu einelauas paari päeva eest Str[andman] P[iibu?]). vastu otse isiklikult vihane).

Pallo, kudas kompaniat tehti: üks salkkond pannud Rebase Lindenis täis ja tsuskanud, et P[iip] tema vastu isiklikult. Reb[ane]: Ma neile kuraditele näitan!

1923

10.03.23. Starki volituste äraandmise puhul õhtu Vä[li]smini[stri] juures koosolemine. Sekretar juut Kaliná jutustab auton[oomsestest]. *чужереспублика́*’test. Eriti huvitavat teda *Якутская респ.* sest seal tema *товарищ по университету и партии* komandeeritud *исполком’и* esimeheks. Stark arusaamatult: А какой же он национальности? Kalina: *Русской конечно.* Starki näol ikkagi arusaamatus. Teised muhelevad: Muidugi, nagu Kalina isegi! (Poola juut Schweitsist).

20.03.23. Mahini — sõidab täna ära asemel полк. Владимир Павлович Румянцев, Niguliste, 2 (vist) у Mme Marie (против Turing Club’а бывшего).

^{*}Juho Heikki Vennola — Soome välisminister 1922–1924.

19.03.23. V. Tomberg skandaalist Moskva saatkonnas: Kuni k. 5 reception. Kurrikoff jäänud väga purju, kaelustanud saadikutega ("oleks see Persiagi saadik olnud, — see Afganistani saadik!"). Pr. Dittmari abil tassitud ta siiski magama.* Kell 7 teinud Birk omavahelise olemise hakkanud kõnet pidama. Korraga — I sekretär kõrval, peab ka klaasi üleval, nokutab ninaga: seletab vahele: õigus! õigus! valetad kurat! õigus! valetad kurat! valetad kurat jne. Birk kõõritanud aga midagi. Kui Mölder ka kõne ojad vallali lasknud, tõmmanud K[urrikoff]. ta sabast maha: "jäta oma lori". Möldriga olnud K[urrikoff] üldse vihavend ühise *содержанка* pärast. Läänud viimaks browninguga M[ölder]. kallale. See toonud kodunt ka revolvri, suure vaevaga võetud ära.

Samal õhtul aasinud K. Jõge: Kas sa ka korporant? — Ja — Ma pole märkanud. Mis korporatsioonist? — Rotaliast. — Pole kuulnud sihukest (mõtleb), tõeste, pole kunagi kuulnud. Teisel hommilikul pannud Birk Tombergile küsimuse ette: Mis K[urrikoffi]-ga teha?

Uuem Vene anekdot:

- Отчего не собирается Коминтерн?
- Оттого что папуаса нет.
- А отчего папуаса нет?
- Оттого что Жозелевич[?] не хочет вдеть себе кольцо в нос.
- А почему он не хочет вдеть?
- А потому что мало плотят.

Samal päeval Poola saatk[onna] sekr[etär] Sasulinski: Hellati intervjuu "D[eutsche] A[l]lgemeine [Z[eitung'is]" pahandanud eriti Skrzinski, kes grand seigneur, kutsus Rume[e]nia kuningat kohvile, peab väl[li]smini[stri]gi kohta omale liig väheks.

23.03.23. Virgo: Hella Wuolijoki neil päevil Vene vilja peal paari päevaga 2 milj. SM. teeninud. 6 kuud töölisnaisena ühes Soome lauavabrikus töötanud, sisseseade saladused tundma õppinud, siis Inglise raha kaasabil 15 milj. SM. kapitaliga ühisuse teinud

*Veerisele lisatud: "Pandud meelega purju, et tal kaela murda."

ja ida Karjalas metsa maha võtma hakkanud. Neil päevil lahutab mehest, on kangeks tööliste vihkajaks saanud.*

Isvestijas 11/3 ühe burjati kõne kongressil "seltsimeestele":

Земля наша — хлеб ваша — спасибо. Корова наша, молоко ваша — спасибо. Курица наша, яйца ваша — спасибо. Республика наша, власть ваша — спасибо. Все. Больше ничего.

26.03.23. Vene monarhistid. Täna Lauritsalt Jõgi kaudu schifr Ottowitshile. Sai Всеволод Иванович Шелгачев'ilt end. rittmeister praegu ühe Ingl. firma esitaja, hulk aega siin. Samalt organisatsioonilt sõidab 28/3 Varssavi Artamonov, keda Unt tunneb. Ottovitsh vist Виктор Степанович Поляков, нач. штатного отдела штаба РККА.

Hiljuti meie Volkonskil pidulik kihlus paruness Tamara Rose-niga. V[olkonski]. vist 22 a., Rosen 33 a., бой баба, Pihkvast, sakslasi ei salli, Vene mustasajaline, oli põhja lääne korpuse ülema krahv Pahleni armuke, pärast käis Varssavist ilus noor ohvitser Trubnikov kurameerimas. Kogu aeg Vene mustasajaga ühenduses, tülid V[olkonski]-ga. Schults arvab, R[osen]. võtnud V[olkonski]. nime pärast, jätab varsti maha, osalt ka — kuuldused, et V[olkonski]. varsti Pari[i]si sekretariks saadetakse.

Dalin W. 15 Uhlandstr 161 Gh I

21.04.23. Mme Denax: Vebruari revolutsiooni aegu kindluse ehitaja sõjainsheneri Жаринцев'и 10 aastane poiss: нет больше начальства; ei tahtnud enam õppida. Жаринцев'и naisevend juudi üliõplane Рентель (või Дрентель — praegu Petrogradis) käis rahvahulgale näitamas, mis majasi põletada.

26.04.23. Kurrikoff: Jõgi—Sarva—juut Скромнов. Скромнов, sinne kallisasjade ülesostja, annud rahad, millega hangeldud. Veel hiljuti saanud Möldrelt Birkilt platina saadetusi — 30–40 lb korraga. Möldril olla osa ühes vabrikus Moskvast, Novaja Bavarrias Petrogradis ja platina müümises. Saar oli ainult spekulatsiooniks Moskvast, Avik teab et kõik majanduse ajas korratusse.

*Veerisele lisatud: "Hiljem 1924 algul Hella Wuolijoki võttis tõeste ida Karjalas metsa kontsessiooni".

01.09.23. Pärast Välisministri einet, kus P. J. H. Hannon (suur, nurgeline bulldog) pikema kõne pidas, seletas ta kohvi aegu mulle oma kõnet. Briti majandushuvidest rääkides lisas juure "mitte presse jaoks": "Meie oleme ka poliitiliselt Balti riikides interessee-ritud. Meie oleme vitally interested, et Venemaa ja mere vahel puhvrid oleks."

04.09.23. Toffer kurdab: Mõne aja eest Akel palunud Markust ühe Ungari tähtpäeva puhul tervitustelegrammi saata. Markus palunud noort Kaske, see kirjutanud midagi: "regagner son ancien grandeur". Toffer olnud põrutud, kui nüüd Ungarist väga sooja tänu saanud. Ei julge Akelile näidata. Mis ütleb väike entente?

28.09.23. Piip, Rebane, Toffer, Schmidt min[ister]. Akeli pool. Rebane vä[llis]mini[stri?] otsekohesest informeerimisest.

Piip Moskva anekdoovid

1) Было РСФСР, стала Три с-р'а (СССР.).

2) — Вы коммунист?

— Нет, я и так еврей.

3) — Чем гарантированы советские денгзнаки?

— Капиталом Маркса.

Piip pärast Moskva sõitu K. Pätsule: Meie politika alus: Head suhted Venega, se[ll]eks ka Ingliseaga; Rückenversicherung — liit Baltis & Poolaga.

03.10.23. Riigikogu komnud Tomp jt. käinud tööerakondlaste pool "ühise väerinna" pärast landeswehri vastu; soovitanud isekeskes rahu hoida. Piip ja Kalbus nõus, — saame tööliste toetuse. Teised vastu.

Strandman äraaranud võikun[in]gas Schultze'st: Olnud Aero-nauti suurem klient. Kord naine sõitnud laeval Stockholmi, unustanud uksevõtmed maha. Schultze Lasnamäele: kas ei võiks järellennata, võtmed laeva laele pilduda. Jüts Ots: Võib küll, aga mei[e] ei või vastata, et võti korstnasse ei kuku.

05.10.23. Koch: Läänud "Kajasse" üle, sest parem palk ja väljavaated kui "P[äe]v[a]lhes". "Pvlhes" kahevalitsus: Luiga — suur töömees, kisub kõik oma kätte, ei mõista jaotada. Rebane — stupiid, inert. Osanikud ükskõiksed. Peaosanikud —

Mäns — huvitab ainult dividend, Art[h]ur Uibopuu — pangast, proua Simsivart — ei tea asjast midagi, Friedrich Uibopuu, ärijuht, fantast (ainuke, kes suurema korteri sai "Pvl." uues majas).

Leht oleks võinud tõeste erapooletu olla, aga Rebane üksi tegi ta Pätsu häälekandjaks.

Ühiselu trükikoja aktsiad suuremalt jaolt "Kaja" meeste käes, kes ka uue maja ehtasid Pikal t., kus Koch korteri saab.

Ajalehtede asi Eestis üldse inert, — puudub võistlus.*

01.12.23. Шупак-Владимиров (бывш. юрисконсулт Грузинск. посольства в Париже): Istunud koos Dsershinski ja Unschlichtiga üle aasta vangis. Dsershinskil olnud juba siis психич. припадки. Teda arstinud психиатр.

Гейне, praegune Vene saadik Kopenhagenis, enne revolutsiooni обыватель, siis "на четвереньках поползу, чтоб защитить Врем. Прав-ство".

Olla Vene nõuk. tegelasi, kel mitu villat väljamaal.

06.12.23. Toffer: Atlanta administratsiooni all. Üleeila koosolek: Eesti pank ja Scheel.

Raamot oma laevadega pankroti äärel. 18 miljoni varandust, 16 võlgasi. R[aa]mot] öelnud: Kui keegi mu võlad kustutaks ja mulle korter antaks 2 seervandi toaga, kus rahul võiksin elada, oleksin õnnelik.

10.12.23. Strandman (koosolengul oma pool): Omal ajal, kui Harju panga asjad halvasti läksid hakkasid Kopenhageni Baltisk Panga omanikud juudid Levinson-Levy ja Focht** ... ja kellel hulk Harju panga aktsiaid, neid müüma ja need läinud soomlaste kaudu Scheelile. Pärast tahtnud Harju pank nad tagasi osta, kuid Scheel nõudnud 250 M-sest aktsiast 1000. M. Siis kutsunud K. Päts mehed kokku ja liigutanud nad pisarateni. Peaasjalikult Linkquist, kes siis üks rikkamatest eestlastest visanud kümned miljonid seks kokku ja aktsiad ostetud tagasi. Linkquist saanud tasuks piirituslepingu, mida teistele pole antud, kuid kontrolli ja muude kära pärast saanud seda ainult osalt realiseerida.

*Järgmine lõik päevikus üle kleebitud.

**Osa lõigust päevikus üle kleebitud.

Praegu Linkquist juba minevast aastast korstnas, tema varandused Pärnus aresti all, Harju panga direktorist lahkunud.

Kaarna: Silva-Vironia mehed üldse Eesti pangast kuni 800 miljoni EM. krediiti saanud.

Strandman: Tööhoolekandeministeriumi end. maja Aia t. läheb Kodanlise[le] Klubile. K. Päts öelnud selle omaniku, Vesteli äia[le] Kuusikule, ta peab selle oma hinna eest Klubile andma. Kui Kuusik viimaks nõus olnud, toonud Päts шампанjeri pudeli ja joonud koos ära. Kuusik öelnud pärast, et see kõige kallim шампанjeri pudel olnud, mis ta iganes joonud — 10 milj. EM.

09.12.23. Koch Rebasest: stupiid mees, tähtsus ülespuhutud; saab 60.000 kuus, naine 20.000 ei salli toimetuses iseseisvust. Hindrey öelnud äraminnes: Imelik, meie kõik lähme siin võlgadesse, ainult Rebane läheb rikkaks.*

“Päevalehe” juubelil toodud lehes kõigi toimetustliikmete pildid tiitlitega: osakonna toimetaja, abi, noorem abi jne. Ainult üks — Kangro — nimetud lihtsalt “Reporter”. Kurvastuses võtnud see pea täis tunginud peatoimetajale ja tema naisele kallale, seletanud et ta 26 a. vana, protesteerinud jne. Pidusöögile jäänudki tulemata.

19.12.23. Tomberg: Oli Hutmacheri advokat (vist 1920). Hutmacher müüs nõuk. saatkonnale partii riideid (vist 100.000 frangi eest), ostes seks proovid (väga head) Reichmanilt. Riided tellis aga kellegilt prantslase firmalt — surnutelt võetud, osa veel verraaga koos, osa pestud kuid nii läbipehastunud, et kui nõuk. esitaja siin kahest varukast kinni hakkas, särk kaheks pooleks kärises. Seks ajaks oli aga Hutmacher juba väljamaal; oli nõuk. saatkonnalt 75% hinnast välja võtnud ja ise tagatiseks samast summast 5% Scheeli juure deponeerinud. Kui nõuk. mehed Scheeli juure tagatist kinni panema läksid, oli ka sellegi tähtaeg juba möödas ja Hutmacher sai ka tagatise kätte.

*Veerisele lisatud: “Hindrey vä[lis]mini[stri?] rautil minule sest-samast: Tõnissoniga maksab kakelda, aga oma sõbra naisega ei maksa kakelda.”

Poola ärimehed kiusasid Neumani kaudu Hutmacherit taga ja Strandman kui kohtuminister lasknud ta võimust üleastudes arreteerida.*

Sõjaministeriumi juriskonsult polk. Narkevitsh oli juba juut Lurjelt miljon EM. võtnud väljasõidu loa eest. Nüüd tahtnud Hutmacherilt 3 miljoni, millest 10% Parik kui advokat pidanud saama.

Aga Tomberg, kui näinud, et tema võim enam ei ulata, läinud Birk'i poole ja jaganud sellega oma 250.000. honorari. Birk kõnelenud siseminister Einbundiga ja asi olnud tehtud. Tomberg näitanud Parikale "комбинацию из трех пальцев".

29.12.23. Tomberg siin olles rääkis et tuleb ära kõige hiljem jaanuaris-vebruaris. Nüüd tema abi Tauk ütleb: T[omberg]. ei tule ära. Olnud tülis Birkiga, annud sellele demissiooni, kuid see pole käiku annud. Nüüd vist lahendud. Igatahes, ministeriumi pole ulatanud.

Jõgi: T[omberg]. oli enne Nov[aja]. Bavaria osanik, elas laialt, nüüd vist enam ei ole.

A[nts] J[P[iip]]: Silva peaaktsionärid — Parik ja Wirkhaus. Parik uudishimulik äärmuseni, teab kõik linna uudised, magab telefon kõrva ääres. Muidu laisk, laiemate huvideta, mingit teadmist ilmaturust, äri ajab peost suhu.

Wirkhaus ehitas Nõmmele suvelossi — kuuldavasti ehituslaenust (?). Koha kuri, et ehituslaenust temale pole lubatud üle 3 toalisi korterisi ehitada (Tondil), Wirkhausile lubatud.

1924

01.01.24. Stark rautil: Meie mereväelane parun Salza olla tema esimene начальство olnud — unterohvitser tema roodust. Olnud hea начальство, soldatid armastanud.

*Veerisele lisatud: "Pallo: Hutmacheri vabastamisest a. 1921 saanud Andrejev 700.000; pummeldanud siis hirmsasti."

03.01.24. Tuisk (K[aitseväe] Jst[aaibi]. 3. osak. ül. k.t.): Maksuvõimetuks jäävas Hermes-Merkuris oli 7 kubeneri, kes seal peaaasjalikult toetuse saamiseks olid. Sealt saanud 50 £ kuus ka end. politsei peav[alitsuse]. ülem Kuuben oma naise kaudu selle eest, et läbi sõrmede vaatanud. K[uuben]. praegu erariides jalu-
tab Narva maanteel; ootab kaarte protsessi.

Koch: Hans Vorst 1920 Eestis käies istunud koos Pätsi, Linnamäe, Lenderi, Luiga ja teistega. Päts ja Linnamägi, kes siis vastasrinnas, kaebanud väga Eesti asja üle, Vorst kaitsnud, viimaks öelnud: noh, laseme veel *Боже царя храни* mängida ja siis on asi korras. Selle peale jäänud see jutt katki. Viimaks kukkunud Vorst pummeldama, kutsunud Pätsu ja Lenderit lõbumajasse.

Põ[llumajandus]min[istrit] Pooli maauuendusest intervjuerides jäänud Vorst magama. Pool piinlikus seisukorras.

Tartu rahutegemise järel olid Ransome, Michael Farleman (kas mitte 1917 "Novaja Ssisa?" hiljem "Observer") ja Clayton ("N. Y. Herald") esimesed, kes loa said Venemaale sõita.

14.01.24 öhtu Holsti pool Seljamaa ja Niiskasega ("Peka").

Holsti: theolog Lauri Ingman — fataalne politiker. Toetas Bobrikovi — see sai otsa, Venega sobimist — Vene kadus, Wilhelmi — niisama käis kuningast valimas. Kirjutati rapordis, mõne nädalase Soome keele õppimisega sel isegi nägu rohkem Soome laadi läinud. "Reedi" — õiete "Pelle der erste und der letzte" (Pelle — harilik klouni nimi) — Holsti* saatnud telegrammi, et ta tagasi astuks.

Kroonimise puhul pidi Soomes hulk aadelit loodama: Svinhufvud — Karjala krahviks Setälä — Savolaksa krahviks. Saksast ostetud sel puhul 3–40.000 pudelit schampust. Veel papa Reijosel olnud seda ikka mitu pudelit kirjutuslaua sahtlis — vähendanud ühtelugu.

Hiljuti Helsingis Vennola küsinud Holstilt: mis see tähendab, "V[aba]. Maas" h[är]ra. Lehman[n] välisministeriumist kirjutab, Soomel ei olla välispolitikat. Otsinud lehte oma laual, pole leidnud. Pärast Holsti muretsenud, täitsa nõus. Vennola arvavat

*Eino Rudolf Woldemar Holsti — Soome välisminister 1919–1922, siis saadik Tallinnas.

seda välispolitikaks, kui ta välisesitajatega kirje vahetab.* Mitu kuud pole saanud Holsti välisministrilt ühtegi instruksiooni. Kord saanud ühe mittemidagiütleva diplomaatlise resolutsiooni. Pärinud seletust, pole vastust.

Niiskanen: Võõraste peale meie lehtede tülidel halb mõju. Eriti halvaste mõjunud aga, et Vestel luiskas. Mujal oleks rahaminister selle järel mitmeks ajaks kaduma pidanud.

Seljamaa: Soomlased, kui neil enamlastega Tartus ei läinud, pärisid meilt, milles asi seisab. Meil alguses sama lugu. Siis Poska küsis omavahel Joffelt. See: Ega me ometi kogu Euro[o]pa ees ei või järele anda. Se[lle]st saadik konfereeris Poska Joffega kahekesi. Riiukuked Sootsi ja Kostjajevi pani Poska sõjalisse komisjoni. Kord Soots ärevuses: Kogrgrat... Tahavad Piiris[s]aart! Miks? Kostjajev: Seal soolalademed, kogu loode Vene saab sealt soola. Naerdi (kontrabande), lubati, seda võite kogu piiri kaudu saada.

19.01.24. Inshener Evgeni Adolfovitch Reine (Brokusmägi 16, kr. 3 (Radau), telef. 772), aastat 40–45, madal kasv, kaval Läti nägu, arglik; veidi tuletab Litvinovi meele. Tulnud Venemaalt siia nõuk. saatkonda 8.5.20. Varsti tahtnud Gukovski temast lahti saada. Kui juulis Krassin Inglise miinilaeval siiasõitis, öel-
nud G[ukovski]: sõidate ära, kõik Vene inshenerid kutsutavat ära. R[eine]: ma ei ole venelane, olen lätlane, ei sõida. Gukovski teatas Krassinile, see käskinud R[eine]-t Litvinovi juure sõita. R[eine]. pole sõitnud enne kui ametlik komandirovka tulnud Litvinovi juure Kopenhageni. Pidas seal 2–3 nädalat kaubanduslääbirääkimisi daanlastega. Daanlased перестарались: palusid Litvinovi asemele R[eine]-t sinna esitajaks jätta. Litvinov kohe R[eine]-le: Sõitke Tallinna, andis 2 kuuse puhkuse. Tallinnas teatas tal[l]e Solomon: teid nõutakse isiklise aruandega Moskvasse. R[eine]. saanud aru, mis lõhneb. Läinud arsti juure. Saanud novembris ametist lahti. Detsembris arreteeritud Venemaal tema naine. Pärast Läti esitus toonud selle Venest välja. Antud R[eine]-le nõu: Äрге nüüd Tallinna jääge, saate mõne nurga tagant kuuli.**

*Veerisele lisatud: “(Kr[õlo]vi “Luik, haug & vähk”).

**Veerisel: “ S Saatkond 54–66”.

Vene esimene esitaja Tallinnas Gukovski, Isidor Imanuilovitsch, juut, end. börse maakler Petrogradist, ütles endast “пострадал за убеждения”, tõepoolest istunud kord kinni kahtlaste operatsioonide eest. Ise jutustas: oktoobri revolutsioonis võetud tema varandus ära. Naine nutnud, tema trööstinud: будет советская власть, будем и мы жить.

Tallinnasse tõi Gukovski oma majandusabiliseks kaasas Erlangeri, Moskva end. suurkaupmehe (suur veski!), umb. 30 aastase juudi, keda tsheka surma oli mõistnud, kuid Gukovski oma käe peale võtnud ja peastnud. Siin töötasid nad koos, teenides 50–60% operatsioonist.

Finants asju, kulla ja valuuta spekulatsioone aeti Scheeli ja Punga pangakontorite kaudu. Pung käis vahel ka ise saatkonnas, kuid enamiste esitas teda juut Berkovitsh, kes mõista andis, et tal Gukovskiga eritingimised.

Politiiliseks sekretariks oli Gukovskil Jakov Christoforovitsh Davtjan, pikk, sihvakas grusialane (või armeenlane), kes elas Moskva suurkaupmehe proua Dobrovaga, — viimane oli ka kommunistiks hakanud ja oma mehest tsheka kaudu lahutuse teinud, s.o. tshekal lasknud mehe arreteerida ja maha lasta.

Peale Davtjani töötasid veel poliitilises osakonnas ja käisid Eesti kommunistidega läbi üks madrus, kel ilmsüüta telegrafisti koht oli ja üks ungarlane — elektrotehniker, kes siia ühes naisega oli sõitnud. Iseäranis elavaks läksid läbikäimised Eesti kommudega suve lõpul suure streigi aegu, kus komm. esitajad juba Gukovski endaga konfereerisid.

Gukovski rahalistest afääridest ulatas kõmu Moskvasse ja sealt tuli varsti Krassini abiline Vneschtorgis Scheinmann (end. rahavahetuskontori pidaja Leedus, 1923 a. käis Vene riigipanga direktorina Pari[i]sis) teda revideerima. Leiti puuduseid ja jutud hakkasid liikuma, et Gukovski ärakutsutakse.

Päris revisjoni tuli tegema Rabkrini (riigikontrolli) esitus, kelle järele siia varsti kaubandusagendiks saadeti Georg Solomon, nähtavasti juut (ametlikult nimetati teda rumeenlaseks ja tohtriks, väliselt näis nagu väga kodanliste kalduvustega Vene haritlane!). Teda peeti nõukogude ringides väga auusaks, peaaegu “valgeks vareseks”. Tallinna äriringides kuuldus aga temast varsti sama lugusi, mis Gukovskistki.

Pika peale ei jõudnud Gukovski enam vastu panna. 20.1.21 sai ta siit viisumi Saksamaale sõitmiseks tervise paranduseks, kuna paar päeva hiljem Stark Tallinnasse jõudis saatkonna nõunikuks Litvinovi juure. Eestisse tagasi Gukovski enam ei pöörnud. Kui ta Saksast Venemaale sõitis, arreteeriti ta kohe, otsiti läbi ja leiti tema juurest m.s. ühe Trotski naissekretäri kiri ühes andmetega, millest selgus, et Trotski Tallinna kaudu oli hangeldanud oma onu Shivotovski pangas Pari[i]sis (1923 a sai see Shivotovski Donbas[s]'is Krivoi-Rogi kaevandused kontsessiooniks). Nähes, et Gukovski kardetav võib olla, lasti ta Moskvast Taganka vangimajas maha. Lehtedes avaldati bülleten, et ta kopsupõletikku surnud.

Pärast Wilguse väljasaatmist tuli заведующим торгового отдела Stomonjankov, kes ütles end teistest ärimeestest lahti löönud olevat ja ainult Hutmacheri ja Zizikoviga edasi töötavat, kellega tal eritingimised olid.

Teatavat osa tuusade omavahelises võitluses mängis keegi Grünberg, kes end insheneriks nimetas, kord Atlantast teenis ja seal mõnda nõuk. saatkonna liiget altkäemaksu peale provotseerida katsus. Tõepoolest oli ta tshekist, kes Soomest juba välja oli saadetud. Ise sõitis ta siit pärast Berliini, naine võeti aga siin kinni.

Pärast hakkas osa mängima ka rootslane Aschberg, kes end sots[iaal]-demokraadiks nimetas, õiete aga samalaadi sotsialist on nagu Gukovskigi. Venega sahkerdamiseks asutas ta Rootsis "sotsiaaldemokraatlise panga", — Svenska Economie A/B. Tallinna kaudu vedas Aschberg Rootsisse kulda ja kirjandust Kalevipojal ja Egiril. Nüüd on Aschberg Московский Торгово-промышленный банк'i nõukogu esimees ja praegusel silmapilgul peab Roomas finantslääbirääkimisi Ita[a]liaga.

Sofia Poklevskaja Kosell, sandarmipolkovniku tütar ja vana revolutsionäär, kes Tallinna Vene saatkonnas asjaajajana teenis, võttis oma saatkonna muljeid 1921 a. Tallinna tuttavatele kokku kahe sõnaga: "разбойничья берлога".

28.01.24. Dr. Akel minu üleminekust, kas tõsi, temale Riigivanem rääkinud. Kas palgaga läbi tuleb ja kõrvaltteenistusega. Ajalehes võitluse koht, sööb närve, pead otse põlema. Teeme kõik et kinni pidada.

01.02.24. Daani kindralkonsul Johansoni pool (Poska t. 33), ostis hiljuti end. lõbumaja, desinifitseerinud ära, mures: kui nüüd vana klientid hakkavad käima, mis siis — muudkui panen vana naise aknale — kokkuvad ära (naise nägu tõeste ses mõt[t]es kohutav).

Saksa saatk. sekretär Dr. Jung: Rapallo on Saksa meeleheituse akt. Nep oli venemaal Saksa sünnitus ja tema pärast. Mõtlesime, et lepime prantslasega ja siis teeme koos ühes Venega kontinentaal bloki.

Nüüd aga on Macdonald jälle vaheleseganud ja meie ei tea, mis sest saab. Igatahes ilma sakslasteta on Vene ülesehitamine võimata.

02.02.24. Alma: Kartau tegi oma makaroni vabrikuga pankroti. Enne oli veel auto ostnud, nagu pr. Peet ütles: “jala ei jõua enam oma võlgasi pikendada”. Arvatavasti oli ka rahad enne kõrvaldanud. Nüüd vedas hulk girante sisse: Org 200.000-ga, insh. F. Peterson 250.000-ga. Viimane hädas päris halliks läinud — ei saa seda raha praegu kokku. Krediidid kinni igal pool. Eitaval korral läheks tema enda elektri jaam mis 15 milj. väärt oksjonile vahest miljoniga.

Räägitavat, Kartau käinud juba haridusministeriumis mõnd koolijuhataja kohta saamas. Öeldud: Kui end. kõrtsmikule ei või Teile keskkooli juhataja kohta anda, aga kui end. haridusministrile võiks vast algkooli juhataja koht anda.*

06.02.24. Kpt. Salza vagunis: Stark oli Petrogradi kadetikorpuses tõeste tema all. Starki isa — военноморской юрист. Võimalik, et admiral Stark tema sugulane. St[ark] oli 1905. polit. põhjustel sunnitud kadetikorpusest lahkuma (v[t]. 1.1.24).

Rud. Renning:**

*Veerisele lisatud: “Insh. F. Peterson: Kartau võtnud talt giro 250.000 alla juba protesteeritud vekslile, mida P[eterson]. pole teadnud. Org rabelenud oma 200.000-st lahti — ta annud ta Trummile (kes Kartault tikuvabriku ostis) mitte Kartaule ja Trumm pidada teda praegu kandma.”

**Kleebitud väljalõige *Vaba Maa* 8. II 1924 artiklist: “Nõukogude majandusmehe saatus. Dersshinski ins. Bagdatjanile otsa teinud. End. siinse Vene saatkonna liige maha lastud.”

09.02.24. Akel: Einbund öelnud eila V[alitsuse]. koosolekul: Peastsin Teid enamlastest, peasteke mind Starkist. (Akel enaml. dokumentide avaldamise vastu).

Mesching: Olnud Baronen-Abend'il Weddingi pool. Üks vana paruness valdanud tordi (harilik Feischneri tort), lõonud kahvli sisse, — “väga hea tort”, kutsunud oma tuttavad kokku, jaganud neile, teised pole saanud.

Ühel eelmisel Baronenabendil annud W[edding]. schampust. Pärast parunid: hoopleja! Kudas nüüd revancheerida! See läinud W[eddingi]. ette ja nüüd parunid kurtnud: lontruse koi — viina asemel puljon! Ihtiosauruse vaated. Üks parun läinud Vene küsimuses W[eddingi]-ga tülli. Üks arvanud: korralikud riigid peaksid ainult rüütlikult sõdima ja mitte üksteisele enamlust tegema (nagu ballil). Eestit kirutud hirmus, ka Inglit. Labor valitsus olla Kerenski. Paari nädalaga olla lagunemine seal täies hoos.

Stark Meshingile: Protest Einbundi asjus ei tule temalt, vaid Koppilt. Moskva väga erut[at]ud.

Lt-col Meiklejohn: Tuli hiljuti Londonist: office'd kärbitud, teda pandud mitme üle inspektoriks, peab 4 kord aastas ringi sõitma, tahetud tema residents Stokholmi viia, tema vastu, jääb siia. Inspector-general of the spy's. Siia jääb Boyce (hall ehk küll noor mees — Lock[h]arti loos teises tuas paberid põletanud, pandud nüüd ette Venesse sõita, ei taha, küllalt). Ainukeseks agendiks siia jääda kolonel Vas[s]iljev, teistest ei olla asja.

13.02.24. Väliskomisjonis Virgost. Ast: V[irgo]. öelnud kui 400 doll. kuupalk (mis ta ise endale määranud) vähendakse, ei saa ta elada. Valitsus vähendas ja eelarvekomisjon veel rohkem — kuni 270 doll[arini]. ja nüüd V[irgo]. siiski nõus edasi Stokholmi jääma, — kudas võimalik?

Laidoner: Imelik; teist aastat enne eelarvet kaupmeeste kongress avaldab soovi, et Stokholmis poli[i]t[iline] esitus jäägu. Kaupmehed ise ei mõista, kust see tuleb; neil ju konsulaar esitus vaja. Kust need niidid peaksid käima?

Hiljem Markus: Virgo kaupleb seal kauemat aega keemikaliatega; kogu Skandina[a]vias meil konsuliteks apteekrid pannud. Kui Kopenhagenis mitte apteker pandi, siis väga vihastas. Siin on tal

sõprus Vinnaliga — väga must ärimees, on pogriss istunud; häbi, et seesugune meil Chili konsul; teised konsulid pahased.

16.02.24. Sammul: Meie Kurrikoff[f] praegu ühes Rüütliga Räpina paberivabriku kaasomanik. Ähvardada küll kaela kukkuda, aga suur varandus siiski.

Weiler: Rüütli, Karlson, Grau, üks Wellneritest (adv.) j[a] Co. lõõnud Räpina juut Mirwitsilt üle. Lasknud maksuinspektoril Mirwitsile 18 milj. tulumaksu määrata. See protesteerinud, kuid protest sissemaksmist seisma ei pane. Pidanud oma aktsiate enamuse võileiva eest käest andma — need saanud vist 15 miljoni eest 50[?] milj. varanduse. Kui Mirwits kõhklenud, lastud veel tal[l]e pristav seadusevastaselt kaela. Tartu ärimehed olla vihased selle kelmuse üle. Mirwitsi asi tuleb veel kohtus ette.

H. Wellner: Rüütli Indiasse sõites võtnud 2 naissekretari ühes. "Ma vana mees juba, kus ikka selle raha panen".

22.02.24. Ruubel: A. Schmidt näitanud tal[l]e oma vastusnote teksti ("dokumendid kohtu käes, ei või"). Ruubel arvanud, et nii отписка'ga teise[le] riigile vastata ei või. S[chmidt]. lubanud parandada, aga nii jäigi.

Einbund — Einfaltspinsel (Martna ristitud).*

Kattenberg: Birk ongi ikka pa[a]niline. Kreuksi tapmise puhul oli juba plehku panemas. Vorovski tapmise puhul kadus terveks päevaks saatkonnast ära ega teadnud keegi, kust teda leida.

Tomberg: Birk soovitanud ikka valmis hoida ka illegaalne tee Eestisse pagemiseks.

Õhtul ameriklaste pool Washingtoni juubelil (2 diplomaatlist daami — end. varietee lauljat, üks Wienist, teine Venest, solo-laul jazz-bandi saatel!). Päts: Stark kippunud alati tema jutule, viimaks saatnud Välisministri jutule. Stark seletanud, Venel parempoolsete valitsustega kergem tegemist teha, kui pahempoolsetega, näit. Pilsudskiga Poolas. Siinseist kommudest Päts öelnud: Это же дураки. Stark nõus: ega need mingid kommuud polegi, meie neid nimetame: komsomoltsõi.

Enaml[aste]. diplomaatidest Päts: Ega need kellegi diplomaadid pole, need on juudid, nagu Litvinov, kelle häbematuste vastu

*Sks 'tobu, tohman, tolvan'.

järsult peab vastama. Poleks meie seltskond nii närvline, siis vastaksin Einbundi asjas ka järsult.

Tomberg 12.3.24: KPäts rahata Nov[aja]. Bavaria osanik.

02[12?].03.24. Öhtul Holsti pool. Holsti: Soome riigipäev voteeris umbes 60 miljoni tasuks Saksale interventsiooni eest. Holsti ei maksnud, ehk küll Saksa saadik nutmas käis. Ütles: sakslastel olid hoopis teised sihid kui Soome aitamine.

Wellner Tombergilt: Lenin pärast surma läheb taeva, ei võeta vastu. Leiab мешочники; mõne tshervonetsi eest see valmis läbiviima. Küsib Peetruselt: Kas siin on Karl Marx? — Jah. — Siin on temale tema Kapitali protsendid! Ja plartsti kott taevasse.

Rebane, Tupits, Martna riigikogu raportidest lehtedes. Päevalehel õige head. Tupits: So[o]ts teeb neid raha eest, s[ee]p[ärast]. on erapooletud. Martna: Ja Teil tehakse veendumusest, s[ee]p[ärast]. sõnik. Moraal: Kui ajakirjanik kirjutab raha pärast, on õigus; kui veendumusest — sõnik.

25.03.24. Klops Akelist valitsuse moodustamisel: pidanud vihmaga kedagi külalist koju saatma, antud vihmavari kaasa. Tunni paari pärast Akel tagasi, läbi märg kui kass: — Kus vihmavari? — Ah vihmavari, — küll on tükk, unustasin tarvitamata.

Oiderman[n] eila: Toff[er] temale: Kas Laamaniga võib otsekohe[selt] rääkida? — Kui oma vennaga. — Kas L[aa]man]. ei lahkunud politil. põhjustel? — Kudas? — Schmidti pärast? — Ei tea, vaevalt. — Arvan peaksin ise ka lahkuma, пока тебя не “ушли”.

(Järgneb)

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

CONTENTS

A vision of the European constitution	<i>Mario Rosentau</i>	1347
In memory of Ernst Kull	<i>Jaan Kross, Enn Sarv</i>	1359
Three helpful associate professors: How the representatives of decaying intelligentsia took up productive work	<i>Heino Türnpu</i>	1379
Truth and value of mathematical cognition	<i>Stefan Hildebrandt</i>	1387
“The first Buddhist priest on the shores of the Baltic. . .”: Karl August Tennison and Estonians’ first acquaintance with Buddhism. I*	<i>Mait Talts</i>	1424
Toward an ontology of decline	<i>Gianni Vattimo</i>	1445
<i>Brave New World</i> of nihilism: Critical observation of Gianni Vattimo’s philosophy	<i>Leo Luks</i>	1464
<i>Review: How and by whom was the Estonian SSR governed. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991.</i> Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.	<i>Tõnu Tannberg</i>	1486
<i>Review: Scaliger and Opitz: Studies of occasional poetry at a new level. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656.</i> (Dissertationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis, 1.) Tartu: Tartu University Press, 2002.	<i>Jaan Undusk</i>	1495
<i>Review: The first university coursebook of ethics in Estonian. Aare Laanemäe. Eetika alused.</i> Tallinn: TTÜ kirjastus, 2000.	<i>Ants Anderson</i>	1507
<i>Discussion: Traces of the Soviet regime in Estonians’ value judgments? Rein Taagepera, “Baltimaades valitsevad hoiakud ja korrupsioon maailma kontekstis”. — Akadeemia, 2003, No 3, pp. 601–620.</i>	<i>Rauno Salupere</i>	1521
Abstracts		1525
Our response: Eduard Laaman’s diary, 1922–1940. I		1537

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719

Hind 36 krooni